

**İKLİM
DEĞİŞİKLİĞİ
BAĞLAMINDA
TARIMDA DÖNÜŞÜMÜN
POLİTİK EKOLOJİSİ**

FİKRET ADAMAN
DUYGU AVCI
UMUT KOCAGÖZ
GÖKÇE YENİEV

İPM

İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI ÜNİVERSİTESİ
STIFTUNG MERCATOR GİRİŞİMİ

İKLİM DEĞİŐIKLİĐİ BAĞLAMINDA TARIMDA DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK EKOLOJİSİ

FİKRET ADAMAN
DUYGU AVCI
UMUT KOCAGÖZ
GÖKÇE YENİEV

Kasım 2020

Bu raporda yapılan yorumlar ve varılan sonuçlar yalnızca yazarlara aittir ve İPM'nin resmi görüşünü yansıtmaz.

İstanbul Politikalar Merkezi Hakkında

İstanbul Politikalar Merkezi (İPM) demokratikleşmeden iklim değişikliğine, transatlantik ilişkilerden çatışma analizi ve çözümüne kadar, önemli siyasal ve sosyal konularda uzmanlığa sahip, çalışmalarını küresel düzeyde sürdüren bir politika araştırma kuruluşudur. İPM araştırma çalışmalarını üç ana başlık altında yürütmektedir: İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi, Demokratikleşme ve Kurumsal Reform, Çatışma Çözümü ve Arabuluculuk. İPM, 10 yılı aşkın süredir, karar alıcılara, kanaat önderlerine ve paydaşlara uzmanlık alanına giren konularda tarafsız analiz ve yenilikçi politika önerilerinde bulunmaktadır.

www.ipc.sabanciuniv.edu

İPM-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi Hakkında

İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi, Türkiye-Almanya ve Türkiye-Avrupa arasındaki akademik, politik ve sosyal bağları güçlendirmeyi hedeflemektedir. Ortaklığın kuruluş amacı, küreselleşen dünyada bilgi sahibi olma ve 21. yüzyılın koşullarıyla yüzleşebilmek için fikir ve insan alışverişinin önkoşul olduğu inancından kaynaklanmaktadır.

Fikret Adaman: Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Ekoloji-iktisat ilişkisi bağlamında kuramsal ve uygulamalı çalışmalar yapmaktadır. Hali hazırda, tarım sektöründeki dönüşümlerle iklim krizi arasındaki çift yönlü ilişkiye ve bunun bir alt başlığı olarak gıda rejim ve politikalarına odaklanmış durumdadır.

Duygu Avcı: Bağımsız araştırmacıdır. Doktorasını Lahey'de bulunan Uluslararası Sosyal Çalışmalar Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Çevre-kalkınma ilişkisinin politik ekolojisi, çevre mücadeleleri ve iklim değişikliği-tarımda dönüşüm üzerine çalışmaktadır.

Umut Kocagöz: Lahey'de bulunan Uluslararası Sosyal Çalışmalar Enstitüsü'nde Politik Ekoloji programında doktora öğrencisidir. Türkiye'de tarımsal dönüşüm, çiftçi örgütlenmeleri, gıda egemenliği ve müşterekler üzerine çalışmaktadır.

Gökçe Yeniev: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Sosyal Politikalar alanında yüksek lisans yapmaktadır. Politik ekoloji, kooperatifler ve küçülme üzerine çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

YÖNETİCİ ÖZETİ	4
EXECUTIVE SUMMARY	8
TEŞEKKÜR	12
1. GİRİŞ	13
2. METODOLOJİ	16
3. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN TARIMA ETKİSİ	19
4. TÜRKİYE TARIMININ DÖNÜŞÜMÜNDE TEMEL TARİHSEL SÜREÇLER	22
4.a. Osmanlı'dan Cumhuriyet'in Kuruluşuna	22
4.b. 1923-1945 Dönemi	23
4.c. 1945-1960 Dönemi	23
4.d. 1960-1980 Arası	24
4.e. Neoliberal dönem	24
5. TARIMDA NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜN TEMEL SONUÇLARI	33
5.a. Toprağa Erişim ve Toprak Kullanımı	34
5.b. Tohum ve Üretim Girdilerine Erişim	37
5.c. Emek Biçimleri ve Süreçleri	39
5.d. Pazara Eklemlenme	39
6. KIRILGANLIK	41
6.a. İklim Değişikliği ve Kırılğanlıklar	41
6.b. Kırılğanlıklar Kadranı	43
7. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ KARŞISINDA AKTÖRLERİN CEVAPLARI	63
7.a. Ana Akım Yaklaşımlar	63
7.b. İklim Değişikliği ve Alternatif Arayışlar	75
7.c. Kırılğanlık Kadranı Üzerinde Değerlendirme	83
8. SONUÇ YERİNE	86
EK 1- KATILIMCILAR	98
EK 2- SAHA ZİYARETLERİ	104

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye’de iklim değişikliğine bağlı sıcaklık artışı, mevsimlerde yaşanan kaymalar, giderek artan su sıkıntısı ve daha sık gözlemlenen aşırı hava olayları tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Önümüzdeki yıllarda iklim değişikliği etkilerinin artmasına bağlı olarak tarım sektörü üzerindeki olumsuz etkilerin de artması beklenmektedir. Diğer taraftan Türkiye tarımı son 20 yıldır neoliberal politikaların etkisiyle hızlı bir dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşümün etkileri; tarımsal alanların azalması, tarımdaki istihdamın erimesi ve gıda güvencesini tehdit etmeye başlayan tarımsal ürün arzındaki düşüşlerle hissedilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye tarımında neoliberalizm-iklim değişikliği ilişkisinin nasıl şekillendiği ve iklim değişikliği koşullarında tarımda ortaya çıkan ve derinleşmesi beklenen sorunlar karşısında, farklı yerel ve ulusal aktörlerin nasıl konumlandığı ele alınmaktadır. Çalışmada kapsam olarak bitkisel üretim seçilmiş, hayvancılık ve gıda sektörü analiz dışı bırakılmıştır. Sera gazı salımı dolayısıyla iklim değişikliğinin sebeplerinden biri olan tarım sektörünün bu yapısına ise çalışma boyunca yalnızca birkaç kez değinilmiştir.

Türkiye’de tarım-iklim değişikliği, genel olarak, iklimsel değişikliklerin farklı bölgelerde verime nasıl etkisi olacağı üzerinden tartışılmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir kısmında model temelli gelecek kestirimleri yapılmakta, az sayıdaki çalışmada ise farklı çiftçilerin sosyo-ekonomik özellikleri *kırılganlık* hususu ile ilişkilendirilmektedir. Ancak, kırılganlıkların ekonomi-politik bağlamında değerlendirilmesi üzerine ayrıntılı analiz bulunmamaktadır.

Bu çalışma, tarım sistemi içerisindeki farklı toplumsal grupların iklim değişikliği karşısındaki kırılganlıklarının farklı olacağı savından hareket etmekte; Türkiye tarımında iklim değişikliği

kaynaklı kırılganlık meselesine, kırılganlıkları ortaya çıkaran toplumsal bağlama odaklanarak, ekonomi-politik perspektifinden yaklaşmaktadır. Böylece, iklimsel değişiklikler dışsal bir etmen olarak değil, tarımda üretim süreçlerini ve pratiklerini şekillendiren ekonomik, politik ve sosyal dinamiklere eklenen bir süreç olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, iklim değişikliği-tarım ilişkisi, tarımda üretim ilişkilerinin ve bunların içerisinde şekillenen üretim pratiklerinin çiftçilerin iklimsel değişikliklere karşı kırılganlıkları ve uyum kapasitelerini nasıl belirlediği üzerinden tartışılmaktadır. Çalışma, çiftçilerin iklim değişikliği karşısında yaşadıkları eşitsiz kırılganlıklarının temelinde yatan neoliberalleşmenin altını çizmektedir. Buna göre, neoliberalleşme ile (özellikle küçük) çiftçilerin—ekonomik ve politik güçsüzlükleri nedeniyle—üzerinde söz ve denetim sahibi ol(a)madıkları piyasa ilişkilerine bağımlılıkları derinleşmekte, artan “piyasa için üretim” baskısı altında tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatan endüstriyel tarım pratikleri pekişmektedir.

Çalışmada çeşitli araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Tarımda dönüşümün tarihini ve bugünkü koşullarını anlamak amacıyla masabaşı literatür çalışması yapılmıştır. Farklı aktörlerin deneyimlerini, pozisyonlarını ve yönelimlerini çözümlenmek amacıyla literatür taraması yanında, saha çalışması öncesinde bir çalıştay gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmasında Türkiye’nin çeşitli illerindeki seracılar, büyük ölçekli pamuk üreticileri, buğday üreticileri, küçük fındık ve meyve üreticileri, tersine göç ile kıra yerleşmiş yeni çiftçiler gibi farklı üretici grupları; gıda ve tarımsal teknoloji ve danışmanlık şirketleri; yerel yönetimler; alternatif tarım-gıda oluşumları; Tarım ve Orman Bakanlığı ve bağlı kuruluşlar; çiftçi ve sivil toplum örgütleri ve tarım üzerine çalışan akademisyenlerle toplamda

64 yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Saha sürecinde ayrıca dört çalıştay yapılarak farklı aktörlerle yakın temas kurulmuştur. 2020 Ocak ayında çalışmanın ilk bulgularının paylaşıldığı bir mini-konferans düzenlenmiştir.

Yapılan saha çalışması ışığında, Türkiye’de tarım-iklim bağıntısını sözü edilen ekonomi-politik süreçleri kapsayacak şekilde ele alan bir analitik çerçeve oluşturma ihtiyacı açığa çıkmıştır. Çok aktörlü, çok söylemli, farklı ve çatışan talepleri kapsayan bu araştırma alanında, bu çalışmanın temel ve özgün katkılarından birinin bu analitik çerçeve olması umulmaktadır.

Kırılgnalık Kadranı olarak ifade edilen bu analitik çerçeve, iklim-tarım bağıntısı içerisinde yer alan çiftçileri iki ana eksen vasıtasıyla konumlandırmaktadır. Bu eksenler şöyle isimlendirilmiştir:

- 1 | Çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrolü;
- 2 | Çiftçilerin üretim pratikleri.

Kırılgnalık Kadranı’nın iki hedefi vardır: a) farklı çiftçilerin iklim değişikliğine karşı neden kırılgn olduklarını okumak; b) farklı çiftçileri birbirleriyle bu bağlamda karşılaştırmayı kolaylaştırmak.

İlk eksen, bir yönde çiftçilerin üzerlerinde söz ve denetim sahibi ol(a)madıkları pazar ilişkilerine bağımlılığının derinleştiği, diğer yönde ya pazar içinde güçlendikleri ya da pazar ilişkilerden özerkleşerek üretim süreçleri üzerinde denetimlerinin arttığını ifade etmektedir.

İkinci eksen, tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını azaltan yoğun endüstriyel tarım yöntemlerinden, dayanıklılığını artıran ekolojik üretim yöntemlerine uzanan bir çizgide değerlendirilmiştir.

Her iki eksenle kırılgnlığı etkileyen çeşitli boyutlar belirlenmiştir. Buradaki amaç, çiftçilerin üretim süreci üzerinde kontrolü ve üretim pratikleri ile

kırılgnlıkları arasında kurulan ilişkiyi açıklamak ve bu yolla çiftçileri (tarımsal işletmeleri) bu iki eksenle uygun şekilde konumlandırmaktır.

Kırılgnalık Kadranı’nın nasıl kullanılacağına örnek olması amacıyla, saha çalışması sürecinde temas kurulan sekiz farklı üretici iki eksenle konumlandırılmış ve üreticiler arasında göreceli konumlanış tartışılmıştır. Bu iki eksenle vurgulanmak istenen şudur:

- Çiftçilerin iklim değişikliğine karşı ne kadar kırılgn oldukları, üretim sürecinde ne denli piyasaya bağımlı ya da özerk olduklarına bağlıdır. Çiftçilerin piyasaya bağımlılıkları derinleştikçe kırılgnlıkları artmaktadır. Oysa, piyasa üzerinde denetimleri arttıkça, hatta üretimi piyasa ilişkilerinden özerk bir şekilde örgütleme imkânları fazlalaştıkça, kırılgnlıkları azalır. Çiftçilerin piyasa içinde güçlenmeleri halinde neoliberal üretim ilişkilerini yeniden üretmeleri söz konusuysen, piyasadan özerkleşmeleri neoliberalizmin sınırlarını aşan toplumsal ilişkiler inşa etmeleri anlamına gelir.
- Çiftçilerin kullandıkları üretim pratikleri iklim değişikliğine ne kadar kırılgn olduklarını etkiler. Yoğun endüstriyel pratikler tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatmak yoluyla çiftçilerin kırılgnlığını artırır. Ekosistemleri koruyan, onaran ve böylelikle dayanıklılığını arttıran ekolojik pratikler, çiftçilerin kırılgnlıklarını azaltır.

Kırılgnalık Kadranı’nda ayrıca tarım-iklim bağıntısında bilfiil çalışan kamu kurumları, tarım şirketleri, yerel yönetimler ve gıda inisiyatiflerinin müdahaleleri değerlendirilmiş; bu aktörlerin olası müdahalelerinin, üreticileri *Kadran*’da nereye taşıyacağı tartışılmıştır. Başka bir ifadeyle, Türkiye’de tarım alanında çalışmalar sürdüren sosyo-politik aktörlerin iklim değişikliği karşısında ürettikleri cevapların, üreticilerin üretimleri üzerindeki kont-

rolünü arttırıp arttırmadığı, ya da daha ekolojik üretimi destekleyip desteklemediğine bakılmıştır. Verilen cevapların iklim değişikliğine karşı yapısal mı yoksa yüzeysel mi bir dönüşüm yarattığı ortaya konulmuştur. Buna göre:

- Kamu politikaları, iklim krizi karşısında bir dizi çözüm önerileri getirme arayışında olmakla birlikte, tutarlı ve etkin bir şekilde uygulanmamaktadır. Ayrıca, bu politikalar uyumu çoğunlukla salt teknik açıdan ele almakta ve yapısal sorunlara dokunmayan çözüm önerileri sunmaktadır.
- Tarım ve gıda şirketlerinin çözüm önerileri iklim koşullarına dayanıklı yeni bitki çeşitleri, akıllı tarım gibi yeni teknolojik uygulamalar ve sürdürülebilirlik takibi aracılığıyla çiftçilerin üretim pratiklerini denetleme ve değiştirmeyi kapsamaktadır. Bu çözüm önerileri çiftçilerin tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını azaltan üretim pratiklerini bir ölçüde iyileştirebilir. Ancak, diğer taraftan, üreticilerin şirketlere daha fazla bağımlı hale gelmesine vesile olmaları itibarıyla kırılabilirlik artıran bir etkileri vardır.
- Alternatif gıda ağları, genel itibarıyla dayanışmacı ilişkiler kurma niyeti ve pratiğinde olup, bir yandan aracısız tedarik ve adil üretim ilişkilerini diğer yandan onarıcı, koruyucu ve ekolojik tarım yöntemlerini desteklemektedirler. Genel olarak gıda egemenliği yaklaşımını benimseyen bu ağlar, üreticileri çevresel ve sosyal anlamda daha sürdürülebilir ve özerk bir çizgiye çekmektedir.
- Bir grup öncü yerel yönetim kırsal kalkınmayı sağlama kapsamında tarımsal üretimi, üretici örgütlerini ve yerel gıda ağlarını desteklemeye başlamıştır. Verdikleri desteklerde ekolojik üretim de giderek önem kazanmaktadır. Yerel yönetimlerin bu uygulamaları üreticileri daha ekolojik üretime

yöneltmekte ve üreticilerin kendi üretim pratikleri üzerindeki kontrolünün artmasını sağlamakta, böylelikle daha dayanıklı çiftçilikler gelişmesine vesile olmaktadır.

Çalışmada benimsenen politik ekoloji yaklaşımına göre iklim değişikliğine uyum salt teknik bir süreç olarak düşünülmemelidir. Toplumsal yaşam ve biyofiziksel çevre, çoğu durumda eşitsiz güç ilişkileri içerisinde deneyimlenmektedir. Bu güç ilişkilerinin politik alanda karşılıkları bulunmaktadır. Bu karşılık, asimetriktir; yani, güçlü olanın politik alana etkisi ve belirleyiciliği daha fazladır. Bu açıdan, kırılabilirlik ve uyum ihtilafı bir alandır. Farklı aktörlerin iklim değişikliğine yönelik ürettiği yanıtlar, hem söylemlerinde hem de pratik uygulamalarında birbirlerinden ayrılmakta, hatta çoğu zaman birbirleriyle çelişmektedir. *Kırılabilirlik Kadranı*, tam da bu farklılıkları tasnif edebilmeyi, geliştirilen çözüm önerilerinin, üreticilerin üretim süreçleri üzerindeki kontrolünü ve üretim pratiklerini nasıl etkilediğini gösterebilmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma; iklim değişikliği-tarım ilişkisine politik ekoloji gözlükleriyle nasıl yaklaşılacağına dair bir girizgâh yapmış olup, ileriki dönemlerde daha kapsamlı çalışmaların yapılması çağrısında bulunmaktadır. Bu yönde gerçekleştirilecek çalışmaların şu noktaları içermesi önerilmektedir:

- İklim değişikliğinin tarımla ilişkisinde sera gazlarının azaltımı hususunun analizi;
- Hayvancılığın kapsamlı bir şekilde ele alınması;
- Gıda tedarik zincirlerinde tarımsal üretim dışındaki halkaların da incelenmesi;
- Gıda tedarik zincirinde sürdürülebilirlik olanaklarının ve gıda israfının değerlendirilmesi;
- Kentsel gıda politikalarının tarım-gıda sisteminde yerleşme ve tarımda iklim değişikliği

liğine uyum ve sürdürülebilirlik açılarından kurgulanması;

- Tarım-iklim değişikliği ilişkisinin toplumsal cinsiyet perspektifiyle analizi;
- Endüstriyel tarım odaklı yaklaşımlar ile agroekolojik yaklaşımların olanaklarının ve kısıtlarının değerlendirilmesi.

İklim değişikliği-tarım ilişkisine yönelik yukarıda vurgulanan noktaların içerileceği bir çalışmanın interdisipliner bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir. Böylesi interdisipliner bir çalışmada, bir yandan iklim değişikliğinin farklı ürünleri ve farklı coğrafyaları nasıl etkileyeceğine dair çeşitli senaryolar/modellemeler oluşturulmalıdır. Diğer yandan, tarımdaki farklı aktörlerin konum, bilgi düzeyi, alışkanlıkları, iktisadi ve iktisadi olmayan imkânları, kısıtları ve değerleri çalışmaya dahil edilmelidir. Tüm bu altyapının üzerine farklı politikaların ve farklı yaklaşımların hem uyum açısından, hem sera gazı salımlarının azaltılması yönünde ne tür değişiklikler getireceği incelenmelidir.

EXECUTIVE SUMMARY

Climate change induced temperature rise, shifting seasons, increased water shortages, and more frequent extreme weather events have already begun to have a negative impact on the agricultural sector in Turkey. In the coming years, as climate change intensifies, this impact is expected to become more prominent. Meanwhile, due to the influence of neoliberal policies, Turkish agriculture has been rapidly transforming over the past two decades, the effects of which are visible in the contraction of arable lands, the decline in agricultural employment, and the decrease in the supply of agricultural products that have started to threaten food security. This study analyzes the relationship between neoliberalism and climate change in Turkish agriculture, and how various local and national actors position themselves with regard to the problems emerging in agriculture that are expected to deepen in the context of climate change. The scope of the study is restricted to crop production; thus, livestock and food processing, distribution and retail sectors were excluded from the analysis. The study only briefly considers the role of the agricultural sector as a cause of climate change due to greenhouse gas emissions.

Existing studies on agriculture and climate change in Turkey mostly focus on how the latter impacts yields in different regions. The majority of these studies provide model-based projections, while a small number links the socioeconomic characteristics of different farmers and how vulnerable they are to climate change. However, there is no detailed analysis of vulnerabilities in the context of political economy.

This study departs from the argument that different social groups in the agricultural system are differently vulnerable to climate change, and analyzes the issue of vulnerability to climate change in

agriculture from a political economy perspective by focusing on the social contexts that produce it. Thus, climatic changes are considered not as an external factor but as a process that is interwoven into economic, political and social dynamics, which together shape agricultural production processes and practices. In this context, the relationship between climate change and agriculture is discussed with regard to how the relations of production in agriculture, and the production practices shaped therein, determine farmers' level of vulnerability and adaptation capacity to climatic changes. The study underscores that neoliberalization is what underlies farmers' unequal vulnerability to climate change. It posits that neoliberalization deepens (especially small) farmers' dependence on market relations, over which they do not (or cannot) have a say or control due to their unequal economic and political power, and under the increasing pressure to "produce for the market" it reinforces industrial agricultural practices that weaken the resilience of agricultural ecosystems.

The study combines various research methods. A desktop study was conducted to better understand the historical transformation and current conditions of agriculture in Turkey. In addition to the literature review, a workshop was held prior to the fieldwork to analyze the experiences, positions, and orientations of different actors. The fieldwork consisted of 64 semi-structured in-depth interviews administered to respondents from various groups of producers, including producers of greenhouse crops, large-scale cotton growers, wheat farmers, small-scale hazelnut and fruit producers, and new farmers settled in the countryside through reverse migration; food and agricultural technology and consulting firms; local governments; alternative agro-food initiatives; representatives from the

Ministry of Agriculture and Forestry and affiliated institutions; farmer and other non-governmental organizations; and academics working on agriculture. Additionally, four workshops were organized with various actors to delve deeper into selected issues, and a mini conference was held in January 2020 to share the initial findings of the study.

The fieldwork revealed the need to develop an analytical framework to analyze the agriculture-climate change relationship in a way that encompasses the political economy processes mentioned above. It is hoped that this framework will be one of the primary and original contributions of this study to this complex field that includes multiple actors, multiple discourses, and different and often conflicting demands.

Termed the Vulnerability Quadrants, this analytical framework positions farmers along two main axes in the context of the agriculture-climate relationship. The two axes are:

- 1 | *Farmers' control over production processes,*
- 2 | *Farmers' production practices.*

The Vulnerability Quadrants have two goals: to understand why different farmers are vulnerable to climate change, and to make it easier to compare different farmers from this perspective.

The first axis reflects farmers' growing dependence on market relations over which they have no influence or control over in one direction, and their increasing control over production processes through either strengthening their position within the market or gaining autonomy from market relations in the other.

The second axis displays production practices, ranging from intensive industrial farming methods that reduce the resilience of agricultural ecosystems

to ecological production methods that increase their resilience.

A number of factors that influence vulnerability were identified for both axes to unpack the causal relationship between farmers' control over production processes and practices, and their level of vulnerability, so as to position farmers (agricultural enterprises) correctly along these two axes.

To illustrate how to use the Vulnerability Quadrants, eight different producers contacted during the fieldwork were positioned on the two axes, and their relative positions were discussed. These two axes emphasize the following:

- How vulnerable farmers are to climate change depends on how market dependent or autonomous they are in the production process. The more dependent farmers are on the market, the more vulnerable they become. Conversely, the more control they have over the market and the more opportunities they have to organize production independent of market relations, the less vulnerable they become. While farmers might reproduce neoliberal production relations should they gain more power within the market, gaining autonomy from the market would mean building social relations that surpass the limits of neoliberalism.
- The production practices farmers use affect how vulnerable they are to climate change. Intensive industrial practices increase their vulnerability by weakening the resilience of agricultural ecosystems. Ecological practices that protect, repair, and thus boost the resilience of ecosystems reduce the vulnerability of farmers.

Interventions by public institutions, agricultural companies, local governments and food initiatives that directly address the nexus of agriculture-

climate change were also assessed via the Vulnerability Quadrant, and how such interventions would shift the positions of producers on the Quadrant was discussed. In other words, the study examined whether the responses generated by the various socio-political actors in the agricultural sector in Turkey to deal with climate change increased farmers' control over production or fostered more ecological production practices. Responses were then categorized as generating either structural or superficial change. It was seen that:

- Although public policies seek to offer a series of solutions to the climate crisis, these are implemented neither consistently nor effectively. Moreover, such policies mostly consider adaptation solely from a technical standpoint and thus propose solutions that do not address structural problems.
- Solutions proposed by agriculture and food companies involve controlling and changing farmers' production practices through climate-resistant new crop varieties, new technological applications such as smart farming, and sustainability tracing mechanisms. These proposals might, to some extent, improve production practices that reduce the resilience of agricultural ecosystems. Conversely, because they are likely to make farmers more dependent on companies, such proposals also foster greater vulnerability.
- Alternative food networks generally promote and actively establish solidarity relationships, supporting unmediated supply and fair production relationships on the one hand, and ecological farming practices that protect and restore ecosystems on the other. These networks usually adopt a food sovereignty approach and help producers become more sustainable and autonomous both environmentally and socially.

- A group of pioneering local governments have begun to support agricultural production, producer organizations, and local food networks in an effort to promote rural development. Ecological production practices are also increasingly gaining traction in their agenda. As a result, producers are turning to more ecological methods of production and gaining greater control over production practices, leading to the development of more resilient farms.

According to the political ecology approach adopted in the study, adapting to climate change should not be considered solely a technical process. Societal life and the biophysical environment are often experienced in the context of unequal power relations, which are reflected in the political sphere in asymmetrical ways: those with greater power have greater influence and impact in the political sphere. This is why vulnerability and adaptation are contested issues. The responses that various actors propose with regard to climate change not only differ both in discourse and in practical application but also often contradict one another. The Vulnerability Quadrants, in fact, aim to classify these differences and to show how the proposed solutions will likely affect the control producers have over production processes and their production practices.

The study lays the groundwork for how to approach the climate change-agriculture relationship from a political ecology perspective, and calls for more comprehensive studies in the future. It is recommended that these studies address the following points:

- Mitigating greenhouse gas emissions resulting from agriculture,
- Assessing the livestock sector,
- Examining all links in the food supply chain, not just agricultural production,

-
- Assessing opportunities for sustainability and reducing food waste in the food supply chain,
 - Rethinking urban food policies in terms of localizing the agro-food system, and sustainability and adaptation to climate change in agriculture,
 - Analyzing the agriculture-climate change relationship from a gender perspective,
 - Assessing the opportunities and limitations offered by both industrial farming oriented and agroecological approaches to addressing climate change.

A study that covers the points emphasized above regarding the relationship between climate change and agriculture would have to adopt an interdisciplinary approach. To this end, it would need to include various scenarios/models to assess how climate change will affect different products and different geographies on the one hand, and address the positions, knowledge, habits, economic and non-economic opportunities, constraints and values of different actors in agriculture on the other. In addition, it would also have to examine the kind of changes that different policies and approaches will bring in terms of both adaptation and the mitigation of greenhouse gas emissions in the agricultural sector.

TEŞEKKÜR

Öncelikle, bu çalışmayı gerçekleştirmememiz için bizlere kaynak sağlayan İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Sitftung Mercator Girişimi'ne teşekkürlerimizi sunarız; bu çalışmanın oluşturulmasında bizi motive eden ve öneriler sunan İPM Direktörü Fuat Keyman'ı ayrıca anmak isteriz. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi için zaman ayırarak atölyelerde, derinlemesine görüşmelerde ve toplantılarda, deneyimlerini, görüşlerini ve önerilerini paylaşan –etik sebeplerden çoğunun ismini veremediğimiz– bütün katılımcılara teşekkür ederiz. Çalışmanın çeşitli aşamalarında Barış Karapınar, Burak Gürel, Gökhan Özertan, Güldem Özatağan, Huricihan İslamoğlu, Murat Bayramoğlu, Murat Öztürk, Şevket Meriç, Tayfun Özkaya, Zafer Yenal ve Zülküf Aydın değerli görüşlerini bizimle paylaştı ve raporun hazırlanmasına önemli katkılar sundular. Elbette kendilerini raporda aktarılan görüşlerden azade tutmak isteriz. Saha çalışmamız sırasında bizlere sağladıkları kolaylıklar için Bediz Yılmaz, Bedros Kehye, Kolektif Yol, Kutsi Yaşar, Mazlum Örmek, Mehmet Karlı, Mehmet Özyavuz, Melek Kıyan, Sinai Gedik ve Şevket Meriç'e teşekkür ederiz. İPM'de verdikleri destekler için Fuat Keyman, Gülcihan Çiğdem Okan, İnci Ünal, Meryem Kösehasanoğulları ve Pelin Oğuz'a; ayrıca sağladığı kurumsal destekten dolayı, Boğaziçi Üniversitesi'ne teşekkür ederiz.

1. GİRİŞ

İklim değişikliği, Türkiye'nin farklı bölgelerinde sıcaklık artışı, mevsimlerde yaşanan kaymalar, giderek artan su sıkıntısı ve daha sık gözlemlenen aşırı hava olayları nedeniyle tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır ve yapılan projeksiyonlar bu etkilerin artacağını göstermektedir. Bu iklimsel değişiklikler, tarımda hali hazırda neoliberalizmin belirlediği koşullarda etkilerini göstermektedir ve etkilerin ileride nasıl ortaya çıkacağı Türkiye tarımının nasıl şekilleneceğine bağlıdır. Bu çalışma, Türkiye tarımının son 20 yılında neoliberalizm-iklim değişikliği ilişkisinin nasıl şekillendiğini ve iklim değişikliği koşullarında tarımda ortaya çıkan ve derinleşmesi beklenen sorunlar karşısında farklı yerel ve ulusal aktörlerin nasıl konumlandığını anlamaya yönelik bir adımdır. İklim değişikliği çağında Türkiye tarımında yaşanan dönüşümlere ve oluşumlara odaklanan bu çalışma tarım sektöründeki kırılmalıklar ve uyum çalışmaları üzerinden kurgulanmış olup, kapsam olarak bitkisel üretim seçilmiş ve hayvancılık ve gıda sektörü analiz dışı bırakılmıştır. Diğer taraftan, bilindiği üzere, tarım sektörü sera gazı salımları dolayısıyla iklim değişikliğinin aynı zamanda müsebbibidir de; ancak, çalışma kapsamında bu boyut ele alınmamış ve sadece birkaç noktada değinilmekle yetinilmiştir.

Türkiye'de tarım-iklim değişikliği genel olarak iklimsel değişikliklerin farklı bölgelerde verime nasıl etkisi olacağı üzerinden tartışılmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı ileriye yönelik senaryo analizleri kapsamında gerçekleştirilen model temelli kestirimlerdir. Az sayıda farklı çiftçilerin iklim değişikliğine kırılmalıklarını sosyo-ekonomik özellikleri ile ilişkilendiren çalışma da bulunmaktadır. Çok önemli bir boşluğu dolduran bu çalışmaların, diğer taraftan, söz konusu bu etkiler karşısında tarım sistemi içerisindeki (küçük/büyük

üretici; belirli teknolojileri kullanan/kullan(a)-mayan; endüstriyel/organik üretim yapanlar vb. boyutlar bağlamında) farklı toplumsal grupların değişken kırılmalıkları ve bu kırılmalıkların neden ve nasıl ortaya çıktığı sorularını merkeze almamışlardır. Ayrıca, senaryo çalışmaları genelde tarımda uygulanan ya da uygulanması muhtemel politikaların etkileri analizine girmemektedir. Böylece, tarımsal dönüşüm ile iklim değişikliği arasında, birbirine geçmiş olan kırılmalık ve uyum süreçleri tartışma dışında kalmaktadır.

Bu çalışma ise, Türkiye tarımında iklim değişikliğine karşı kırılmalık meselesine, esasen kırılmalıkları ortaya çıkaran toplumsal bağlama odaklanarak, politik ekonomi perspektifinden yaklaşmaktadır. Bu temelden yola çıkan çalışmanın temel savlarından biri, Marcus Taylor'ın *The Political Ecology of Climate Change Adaptation: Livelihoods, Agrarian Change and Conflicts of Development* (2015) çalışmasında vurgulamış olduğu üzere, iklimsel değişikliklerin dışsal bir etmen olarak değil, tarımda üretim süreçlerini ve pratiklerini şekillendiren ekonomik, politik ve sosyal dinamiklere eklenerek, bu dinamiklerin dolayısıyla tarımsal üretimi ve üreticileri etkilemekte olduğu ve etkileyeceğidir. Bu bağlamda iklim değişikliği-tarım ilişkisi, bölgelerin hangi iklimsel değişikliklere maruz olduğundan ya da çiftçilerin hangi özelliklerinden dolayı daha kırılmalık olduklarından öteye gidilerek, tarımda üretim ilişkilerinin ve bunların içerisinde şekillenen üretim pratiklerinin çiftçilerin iklimsel değişikliklere karşı kırılmalıkları ve uyum kapasitelerini nasıl belirlediği üzerinden tartışılmalıdır.

Bu kapsamda, iklim değişikliğinin tarıma etkilerini derinlemesine anlamak ve iklim değişikliğine uyuma yönelik etkili ve adil çözümler geliştirmek için, neoliberalleşmenin Türkiye tarımındaki üretim ilişkileri ve pratiklerinde son 20 yılda ortaya

çıkardığı dönüşümlere ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kırılmalara odaklanmak elzemdir. Çalışma, söz konusu dönüşümlerin irdelenmesinden yola çıkarak, neoliberalizmin çiftçilerin iklim değişikliğine karşı kırılmalıklarını ve uyum kapasitelerini nasıl etkilediğini çözümlenmeye yönelik özgün bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bu analitik çerçeve iklim değişikliğine kırılmalığın altında yatan nedensel süreçleri iki eksen üzerinden kurgulamaktadır: çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrolü ve çiftçilerin kullandıkları üretim pratikleri. Bu iki eksenle vurgulanmak istenen şudur:

- Çiftçilerin iklim değişikliğine karşı ne kadar kırılmal oldukları üretim sürecinde ne kadar piyasaya bağımlı oldukları ya da üretim süreci üzerinde ne kadar özerk kontrolleri olduğuna bağlıdır. Çiftçilerin piyasaya bağımlılıkları derinleştikçe kırılmalılıkları artarken, piyasa üzerinde denetimleri arttıkça ve daha da ötesinde üretimi piyasa ilişkilerinden özerk şekilde örgütledikçe kırılmalılıkları azalır. Ancak, çiftçilerin piyasa içinde güçlenmeleri halinde neoliberal üretim ilişkilerini yeniden üretmeleri söz konusuysen, piyasadaki özerkleşmeleri neoliberalizmin sınırlarını aşan toplumsal ilişkiler inşa etmeleri anlamına gelir.
- Çiftçilerin kullandıkları üretim pratikleri iklim değişikliğine ne kadar kırılmal olduklarını etkiler. Yoğun endüstriyel pratikler tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatmak yoluyla çiftçilerin kırılmalılığını artırırken, ekosistemleri koruyan, onaran ve böylelikle dayanıklılığını arttıran ekolojik pratikler çiftçilerin kırılmalılıklarını azaltır.

Bu savları temel alan çalışma, çiftçilerin iklim değişikliği karşısında yaşadıkları eşitsiz kırılmalılıkların temelinde, neoliberalleşmenin, (özellikle küçük) çiftçilerin –ekonomik ve politik güçsüzlükleri

nedeniyle— üzerinde söz ve denetim sahibi olmadıkları piyasa ilişkilerine bağımlılıklarını derinleştirmesi, artan piyasa için üretim baskısı altında tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatan endüstriyel tarım pratiklerini pekiştirmesinin yattığını vurgulamaktadır. Çalışma aynı zamanda, sunduğu analitik çerçeve temelinde tarımda iklim değişikliğine farklı aktörlerin getirdiği çözüm önerilerini de neoliberal tarım sisteminde çiftçileri piyasaya bağımlı kılan eşitsiz güç ilişkilerini ve ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatan endüstriyel üretim pratiklerini dönüştürme olanakları üzerinden değerlendirmektedir. Böylece, hem adil hem de iklim krizine dayanıklı bir tarım hedeflemenin koşullarını da vurgulamış olmaktadır.

Çalışma bu üç dinamiği şu başlıklarda değerlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın metodolojisinin aktarıldığı ve kısıtlarının değerlendirildiği 2. Bölümü iklim değişikliğinin tarıma etkilerini hem genel hem Türkiye bağlamında özetleyen 3. Bölüm izlemektedir. 4. Bölümde Türkiye tarımının genel hatlarıyla dönüşüm süreçleri Osmanlı'dan 1980'e kadar ana hatlarıyla ele alınmakta, 1980 sonrası tarımda neoliberal politika uygulamaları ayrıntılı sunulmaktadır. Bu genel çerçevenin sunulmasını takiben, 5. Bölümde son 20 yılda neoliberalleşmenin tarımda üretim ilişkileri ve pratikleri açısından ortaya çıkardığı sonuçlar tartışılmaktadır. 6. Bölümde tarımda iklim değişikliğine karşı kırılmalılık ve uyum kavramsallaştırılmakta ve çalışmanın bunları belirleyen süreçlere ilişkin teorik katkısı açıklanmaktadır. Bu tartışmayı takiben kırılmalılıkların analizi için çalışmanın önerdiği analitik araç tartışılmakta ve saha çalışmasından seçilen çiftçiler üzerinden bu aracın kullanımını somutlanmaktadır. Yine gerçekleştirilen saha çalışmasının ışığında 7. Bölümde Türkiye tarımının ana-akım aktörlerinin (kamu, özel şirketler gibi) ve alternatif türde girişim ve oluşumların (belediyelerin tarım/kooperatifle ilgili birimleri, ekolojik tarım yapan yeni çiftçiler ve kolektif oluşumlar gibi) bu süreçlere ne türden cevaplar

ürettiği aktarılmakta ve bunların tarımdaki güç ilişkileri –dolayısıyla çiftçilerin uyguladıkları tarımsal pratikler açısından ne anlama geldiği– değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde ise tarımda iklim değişikliğine uyum için önerilen çözümlerin ne ölçüde adil ve sürdürülebilir tarım-gıda sistemine yol açacağı tartışması kısaca yapıldıktan sonra, işbu çalışmanın kapsam ve nitelik olarak genişletilmesine yönelik öneriler aktarılmaktadır.

2. METODOLOJİ

Bu araştırma projesinde zengin bir metodolojik yelpaze kullanılmıştır. Çalışmada, öncelikle, iklim-tarım ilişkisi, topluluk destekli tarım, tarımda sürdürülebilirlik, kırılğanlık, dayanıklılık ve tarımın politik ekolojisini tartışan çalışmalar hakkında kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. Bilimsel literatür taramasına ek olarak başta IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change—Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli) ve FAO (Food and Agriculture Organisation of the United Nations—Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü) olmak üzere uluslararası kuruluşlar, kamu kurumları, araştırma enstitüleri ve sivil toplumun konuyla ilgili plan, program ve raporları incelenmiştir. Proje ekibi, projenin hazırlığı sırasında yapılan masa başı çalışma ile başladığı literatür araştırmasına, saha çalışmasının kapsam ve yöntemlerini belirlemek, farklı teorik yaklaşımlardan faydalanmak ve sahadan elde edilen verilerin analizine yönelik bir analitik çerçeve oluşturmak için çalışma boyunca devam etmiştir.

İlave olarak, saha çalışması öncesi konuyla ilgili akademisyenler, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve üreticilerin bir araya geldiği bir çalıştay düzenlenmiş, bu çalıştayda Türkiye tarımının genel görünümü sosyolojik ve ekonomi-politik açılardan değerlendirilmiştir. Böylece, araştırmanın kapsamı, sürecin planlanması ve yürütülmesine dair farklı aktörlerin görüş ve katkılarına başvurulmuş, farklı aktörlerin bilgi üretim sürecine dahil edilmesinin olanağı, önemi ve yararlılığı gözetilerek, çalışma katılımcı bir yaklaşımla şekillendirilmiştir (Ekler Bölümü Tablo 3'te katılımcıların listesi verilmiştir).¹

1 Çalıştayda, Türkiye'de tarımın son döneminde yaşadığı süreci, iklim değişikliği ve diğer ekolojik sorunlar, tarımsal teknoloji, yeni çiftçilik, alternatif gıda sistemleri ve agroekoloji gibi çeşitli boyutlarıyla anlamak adına, kırsal kalkınma, kır sosyolojisi, iklim-tarım ilişkisi çalışan akademisyenler; alternatif üretim pratiklerini benimseyen ve örgütlü üretim için mücadele eden üreticiler ve dijital tarım üzerine çalışan sivil toplum bir araya getirilmiştir.

Çalıştayda, iklim değişikliğine yönelik mevcut cevaplar arasında son on yılda önemleri artan şu dört olguya özellikle eğilmek gerektiği ortaya çıkmıştır:

- 1 | Çevreye duyarlı, iklim değişikliğine dayanıklılık iddiasıyla bilişim teknolojilerinin tarımda kullanılması;
- 2 | Belediyelerin ekolojik tarım pratikleri ve gıda alanında yaptıkları öncü çalışmalar;
- 3 | Ekolojik bakış ve doğrudan pazarlama yollarını benimseyen köylüler ve kentten kıra dönüp bireysel ya da kolektif olarak ekolojik üretim yapan “yeni köylüler”;
- 4 | Alternatif gıda inisiyatifleri

Saha çalışmasında, Türkiye'nin çeşitli kentlerindeki seracılar, büyük ölçekli pamuk üreticileri, buğday üreticileri, küçük fındık ve meyve üreticileri, tersine göç ile kıra yerleşmiş yeni çiftçiler gibi farklı üretici grupları; gıda ve tarımsal teknoloji ve danışmanlık şirketleri; yerel yönetimler; alternatif tarım-gıda oluşumları; Tarım ve Orman Bakanlığı ve bakanlığa bağlı kuruluşlar; çiftçi ve sivil toplum örgütleri ve tarım üzerine çalışan akademisyenlerle toplamda 64 yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. (Görüşmelerin tam listesi Ekler Bölümü Tablo 1 ve 2'de verilmiştir.) Bu görüşmelerde, farklı aktörlerin Türkiye tarımının durumu ve sorunları, tarım politikaları, tarımda iklim değişikliği, çevre sorunları ve bu sorunlara çözümler konularında görüş ve değerlendirmelerine ilişkin bilgi toplama imkânı bulunmuş ve, böylece, ilgili aktörlerin hem durum tespitlerinde hem de çözüm önerilerinde nasıl farklılaştıklarını anlamak mümkün olmuştur.

Ayrıca, çalışmanın esas hedefleri arasında olan farklı aktörlerin iklim krizinin etkilerine ne gibi

cevaplar ürettiğini anlamak için Çanakkale Bayramıç'te ekolojik tarım ve alternatif gıda inisiyatifleri, Adana Yüreğir ve Ordu Fatsa'da tarımsal üretimde dönüşüm ve iklim değişikliği etkileri hususlarını kapsayan üç adet yerel çalıştay ile Boğaziçi Üniversitesi'nde tarımda bilişim teknolojilerinin kullanımı üzerine bir adet olmak üzere toplam dört çalıştay gerçekleştirilmiştir. Çalıştaylarda, çiftçiler, yerel üreticiler, sivil toplum kuruluşları, uzmanlar ve yerel yönetimlerden farklı aktörler bir araya getirilmiş, ortak bilgi üretimi amaçlanmıştır. Çalıştaylar, moderatörler tarafından yönlendirilen açık uçlu tartışmalar şeklinde yapılmıştır.

Hem üreticiler hem de çeşitli aktörlerle yapılan derinlemesine görüşmeler (Tablo 1 ve 2) ve çalıştaylarda (Tablo 4 ve 5),

- Endüstriyel üretim üzerine üreticilerle yapılan görüşmelerde çiftçilerin üretim kaynaklarına erişimleri, emek kullanımları, üretim etkinliklerine ilişkin aldıkları kararlar ve bunları etkileyen faktörler; iklim değişikliği etkilerine yönelik algı ve gözlemleri; bu konuda (varsa) aldıkları önlemler; (varsa) diğer geçim kaynakları; yaşadıkları bölgedeki tarımsal etkinlikler, yaşam biçimi, sosyal ilişkiler ve çevresel koşullardaki zaman içerisindeki değişimler; çiftçi örgütleri, sivil toplum örgütleri, kamu kurumları ve yerel yönetimlerle ilişkileri; ve gelecekte beklenen ve kaygılarına ilişkin sorular yöneltilmiştir (Üretici 2-3-6-12-13-14-15-16-17-18-20-21-22-23; Katılımcı 22-23-25-26-32-40; Çalıştay 2 ve 3).
- Çoğunluğunu kentten kıra görece yeni göçmüş “yeni çiftçilerin“ oluşturduğu, ekolojik tarım yapan ve alternatif gıda ağları ile bağları bulunan üreticilerle yapılan görüşmelerde kıra göçme ve ekolojik tarıma başlama motivasyonları ve hikayeleri; tarımsal pratikleri ve bunları belirleyen etmenler; tarım-gıda sistemi içerisinde kendilerini nasıl konumlandıkları

ve iklim değişikliği bağlamında tarım-gıda sisteminin dönüşümüne yaklaşımları; iklim değişikliği etkilerine ilişkin algı ve gözlemleri; çevrelerindeki çiftçilerle kurdukları ağlar, etraflarında ekolojik tarım yapan üreticilerin olup olmadığı, alternatif gıda ağları, çiftçi ve sivil toplum örgütleri, yerel yönetimler ve kamu kurumları ile ilişkileri gibi konulara ilişkin sorular yöneltilmiştir (Üretici 5-7-8-9-10-19-22-24-25; Katılımcı 5-7-8-9-11-16-17-18-19-20-24-27-28-29-33; Çalıştay 1).

- Yerel yönetimler ile yapılan görüşmelerde bölgede tarımın ve kırsalın genel durumu; kırsal alana ve tarıma yönelik vizyon, proje ve uygulamaları; tarım-gıda sisteminin sürdürülebilirliği konusunda güncel yaklaşımları; sürdürülebilir dönüşüm açısından potansiyeller, riskler ve kısıtları; belediyelerin tarım-iklim konusundaki rollerine ilişkin sorular yöneltilmiştir (Üretici 5-10; Katılımcı 1-2-3-6-12-14-17-27).
- Çiftçi ve sivil toplum örgütleri ve dijital tarım şirketleri ile üreticilerin üretim ve pazarlama sırasındaki sorunlarına ne gibi cevaplar ürettikleri; örgüt yapısı ve örgütlenme modelleri; makine ve teknoloji kullanımları; üreticiye nasıl ulaştıkları; paydaşlarla ilişkileri; iklim değişikliğinin etkilerini nasıl tecrübe ettikleri ve bu konuda ne gibi önlemler aldıkları konuşulmuştur (Üretici 8-21; Katılımcı 4-10-15-31-35-38; Çalıştay 4).
- Kamu kurumları ile yapılan görüşmelerde, kurumların çevre-tarım-iklim ekseninde neler yaptığı; iklim modellemeleri, su havzası planları, iyi tarım uygulamaları, tarımsal riskler ve önlemleri; organik üretime verilen destekler ve genel olarak üretime verilen destekler; kuraklığa dayanıklı tarım uygulamaları ile ilgili sorular yöneltilmiştir (Katılımcı 26-34-36-37).

Bu görüşmelerde çiftçiler arasındaki farklılaşmanın kaynaklarını ve çiftçilerin kırılabilirlik dinamiklerini

anlayabilmek için saha çalışmasında bölge seçiminde mümkün olduğunca farklılık yakalamak amaçlanmıştır (Saha ziyaretleri Ek-2 de sunulan haritada görselleştirilmiştir). Görüşmelerin yapıldığı yerler nüfus büyüklüğü, değişimi, ekonomik aktivite, bölge, kültürel farklılıklar, şehre yakınlık-uzaklık, ürün çeşitliliği ve üretim pratiklerindeki dönüşümler gibi çeşitli değişkenlere bakılarak zenginlik yakalama hedefiyle tespit edilmiştir.

Ek olarak, Çanakkale Bayramiç'te kolektif olarak ekolojik tarım yapılan bir çiftlikte bir hafta kalınarak katılımcı gözlem yapılmıştır. Bunun yanı sıra konuyla ilgili üniversiteler ve özel sektörün düzenlediği çeşitli toplantılar ve etkinliklere katılarak gözlem yapılmış, tarım ve gıda alanındaki söylemler, iklim krizinin nasıl algılandığı ve çözüm önerileri incelenmiştir. Proje araştırmacılarının alternatif gıda inisiyatifleri içerisinde edindikleri bilgi ve deneyim de çalışmanın içeriğini zenginleştirmiştir. Çalışmayı gerçekleştiren araştırmacıların farklı zaman ve düzeylerde çeşitli gıda inisiyatiflerinde aktif gönüllülük yapmaları, çalışma boyunca geliştirilen bakış açısının oluşumunda etkili bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın katılımcı bir yaklaşımla tasarlanması, araştırmacıların önceki tecrübelerini tanıyıp, sahaya dair bilgi ve öznelliklere dikkat ederek, farklı aktörlerin görüş ve pozisyonlarını da kapsamına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, çalışmanın, adil ve ekolojik bir tarım gıda sisteminin kurulmasına ve kırsal yaşamının ekonomik, sosyal ve ekolojik anlamda sürdürülebilir kılınmasına yönelik çeşitli aktörler tarafından ortaya konan çabalara katkı sunması umulmaktadır.

Yapılan saha çalışması coğrafi ve sosyolojik olarak geniş bir alana yayılsa da, çalışmanın amacı Türkiye tarımının geneline dair çıkarımlar yapmaktan ziyade, mevcut durumu sahadaki gözlemlerden beslenen bir çözümlemeye tabi tutarak daha ayrıntılı ve derinlemesine çalışmalara bir zemin oluşturmaktır.

Çalışmada, iklim değişikliği-tarım ilişkisi bağlamında farklı aktörlerin pratiklerindeki uyum konusuna odaklanılmıştır. Tarımın sera gazı emisyonlarına katkısı ve bunun azaltılması elbette iklim değişikliği-tarım ilişkisi bağlamında önemlidir ve saha çalışmasında görüşülen aktörlerin bir kısmı azaltım konusunu da uyum kadar önemsemektedir. Ancak, hem iklim değişikliğinin gıda güvencesine yönelik oluşturduğu tehdidi merkeze alan kamu için, hem de iklim değişikliği ile ilgili temel kaygıları üretimleri ve dolayısıyla geçimlerine etkileri olan çiftçiler açısından çok daha öncelikli olması itibarıyla uyum hususuna ağırlık verilmiştir.

Çalışmanın kapsamı gıda zincirinin tarımsal üretim halkası ve tarımsal üretim içerisinde bitkisel üretim olarak belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır. Çalışmanın kapsamının bu şekilde tanımlanması; odaklanılan konulardaki çok boyutluluğu, çeşitliliği, aktörlerin farklılaşan deneyim ve pozisyonlarını daha derinden incelemeye olanak sağlamıştır. Bu bağlamda iklim değişikliği azaltımı, gıda zincirinin işleme, dağıtım ve satış halkaları ve hayvancılık konularının kapsam dışında bırakılmış olması çalışmanın kısıtlarını da tarif etmektedir. Çalışmanın saha ayağında ise bölgesel farklılıkların yakalanması öncelendiğinden, her bölgede görüşülen çiftçi sayısı kısıtlanmış ve olası bölge-içi farklılık ve dinamikler araştırmanın içeriğinde yeterince yer bulamamıştır. Bir diğer kısıt, özellikle endüstriyel üretimde kadın emeğinin görünmezliğinden kaynaklı, kadın üreticilerin çalışmada yeterince temsil edilememiş olmasıdır.

Çalışma Temmuz 2019-Ağustos 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Korona pandemisi nedeniyle Mart-Temmuz 2020 döneminde saha çalışmasına ara verilmiştir.

3. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN TARIMA ETKİSİ

Covid-19 salgını, toplumların küresel ölçekteki krizlerle baş etme konusunda yetersiz kaldığını göstermiştir. Küresel anlamda kapsamlı önlemler alınmadığı noktada iklim krizinin çok daha ciddi etkiler bırakacağı beklenmektedir.² “Çatısı olmayan fabrika” olarak tabir edilen tarım, iklim krizinden en fazla etkilenecek sektörlerin başında gelmektedir. Aynı zamanda, başta enterik fermantasyon ve gübre kullanımı kaynaklı sera gazı salımları olmak üzere, tarım iklim değişikliğinin müsebbipleri arasındadır.

Öncelikle, tarım sektörü küresel iklim değişikliğine karşı büyük ölçüde savunmasızdır. İklim değişikliğinin neden olduğu sıcaklık artışları, yağış miktarında ve rejimindeki değişim, aşırı hava olaylarının artan sıklığı ve şiddeti, çölleşme ve deniz seviyesi artışı küresel anlamda tarımsal faaliyetleri büyük ölçüde olumsuz etkileyecektir. Ayrıca, bir yandan kalabalıklaşan dünya, diğer yandan artan kirlilik, tarımsal ilaç ve suni gübre kullanımı, toprak erozyonu, aşırı su kullanımı gibi bir dizi ekolojik stresten dolayı tarım halihazırda tehdit altındadır. İlave olarak, tarım birçok ülkede uygulanmakta olan neoliberal politikaların etkisiyle zaten kırılgan noktaya gelmiştir. Kadioğlu vd.’nin (2017) de vurgulamış olduğu üzere, İklim Servisleri Küresel Çerçevesi’ne (GFCS) göre küresel düzlemde tarım ve gıda güvenliği öncelikli alanlar arasındadır. Tarım sektöründeki olumsuz gelişmelerin birçok ülkede ekonomik anlamda zaten zorluklar içerisinde yaşayan çiftçilerin daha da yoksullaşmasını

beraberinde getirmesi ve kimi durumlarda açlığın oluşması süreçleri gözlemlenmektedir. Hem gıda güvenliğinin hem de gıda güvencesinin tehdit altına gireceği düşünüldüğünde, açlığın önemli bir sorun olarak ortaya çıkacak olması söylenebilir.³

Türkiye’de halihazırda tarım sektörünün sera gazı salımlarının yaklaşık yüzde 12’sine karşılık geldiğini görülmektedir. Bunun önemli bir bölümü, hayvansal üretim süreçlerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla da Türkiye’nin iklim politikasında atacağı adımlarda tarım sektöründeki düzenlemelerin önemli bir etkisi olacağını hesaba almak gerekmektedir (Ağaçayak ve Öztürk, 2017). Diğer taraftan, Türkiye’nin iklim krizinden önemli ölçüde etkilenmesi ve bu bağlamda tarım sektörünün de bu etkilenmeden payını alması beklenmektedir. Geniş bir tarım sektörü olan Türkiye’de, iklimdeki değişimlerin tarımsal istihdam ve gıda güvenliği bağlamında sonuçları olacağı açıktır.

Son yıllardaki akademik ve ilgili STK çalışmaları değerlendirildiğinde, bu konudaki araştırmaların giderek artmakta olduğunu görülmektedir. Keza, politika süreçlerine bakıldığında, aralarında kamunun da yer aldığı aktörlerin, konuyla ilgili olarak politika geliştirmekte oldukları ve bu politikaların bazılarının uygulanmaya başlandığı görülmektedir.

2 Korona günlerinde iklim krizi başta olmak üzere ekolojik sorunlara dikkati çeken ve hatta Korona salgınının arka planında ekolojik sorunların (vahşi yaşam alanlarının insanlık tarafından “ele geçirilmesi” başta olmak üzere) yattığına dair kaleme alınan çalışmalara örnek olarak, bkz: <https://cdpturkey.sabanciuniv.edu/tr/content/iklim-covid-19-gibi-yaklasilmasi/>

3 Gıda güvenliği gıdaların hasatı, taşınması, işlenmesi, hazırlanması, depolanması ve son tüketiciye sunulması sürecinde gıda kaynaklı rahatsızlıklara ya da hastalıklara neden olan *fiziksel, biyolojik ve kimyasal* nitelikteki çeşitli risk unsurlarını önleyecek, zararsız kılacak ya da elimine edecek yaklaşımları ele alan bir kavramdır. Gıda güvenliği bir toplumun beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli miktarda ve ulaşılabilir gıda maddeleri üretme yeteneğine ve üretilen gıdalara erişiminin sürekliliğine vurgu yapan bir kavramdır. Bkz: <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvencesi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine>

Çalışma kapsamında Türkiye bağlamında iklim değişikliğinin tarım sektörüne yönelik etkilerine yoğunlaşıldığında ve Türkiye ekosisteminde Akdeniz, Marmara ve Karadeniz'in kapalı denizler olmasının ve coğrafyasının dikkate değer bir alanında yoğun kentleşmenin etkileri gözetildiğinde, kısa/orta/uzun dönemde ortaya çıkması beklenen olumsuz gelişmeler şu şekilde sınıflandırılabilir (Şen, 2013; Özcan ve Strauss, 2016; Turhan, 2016; Kadioğlu vd., 2017; MedECC, 2019; Karapınar vd., 2020):

- 1 | Bazı istisnalar dışında yağışların azalması ve aynı zamanda şiddetinin artması beklenmektedir. MedECC (2019) çalışmasındaki modellemeye göre 2 derecelik bir sıcaklık artışının Türkiye ortalamasında yaz yağmurlarında yüzde 30'luk bir azalmaya karşılık gelmesi söz konusudur. Yağışlardaki şiddet artışı suyun emiliminde sıkıntılar yaşanmasına, aynı zamanda da sellere neden olabilecektir. Yine Türkiye ortalamasına bakıldığında, tatlı sudaki azalmanın yüzde 15'ler civarında olması beklenmektedir.

Kadioğlu vd.'nin (2017) de altını çizdiği gibi, özellikle Türkiye'de toplam tarım arazisinin önemli bir kısmında kuru tarım yapıldığı dikkate alındığında yağış rejiminde beklenen olumsuz değişikliklerin (topraktaki nemin azalması üzerinden) tarım sektörüne olacak etkisinin yüksek olacağı beklenmektedir.

- 2 | Çölleşmenin özellikle Güneydoğu Türkiye için artan sıcaklık ve kuraklıkla birlikte önemli bir sorun olmasından korkulmaktadır. Doğal olarak, çölleşmenin yaşandığı alanlarda tarım yapılması neredeyse imkânsız hale gelecektir.
- 3 | Ormanlık (ve makilik gibi diğer yeşil alanlardaki) yangınların artacak olması söz konusudur. Bir yanda kuraklık ve bir yanda yükselen sıcaklık, yangınların prevalansını arttıracaktır; yangınların önlenmesine yönelik ilave kaynakların tahsisine rağmen giderek ormanlık (ve

genel anlamda yeşillik) alan kaybının artması beklenmektedir. Avustralya'da 2020 başında yaşanan orman yangınları felaketi bir örnek vakia olarak ele alınabilir. Yangınlar, doğrudan ve dolaylı etkileri üzerinden, tarım sektörünü olumsuz etkileyebilirler.

- 4 | Artan sıcaklık, beraberinde, çalışma koşullarının ağırlaşmasını, sağlık sorunları yaşanmasını, bu durum da emeğin verimliliğinin düşmesini getirecektir. Ortalamadaki sıcaklık artışının en çarpıcı göstergesi aşırı sıcak günlerin (örneğin 40 derece ve üstü) sayısının artacak olmasıdır. Böylesi günlerde açık havada emek vermenin zorluğu malumdur.
- 5 | Türkoğlu vd.'nin (2016) de altını çizdiği gibi, artan sıcaklıkların tarla bitkileri ve meyve bahçelerinde bitki gelişme safhalarını erkene kaydırarak olması tarla bitkileri ve meyvelerin don zararına uğrama riskini arttıracaktır.
- 6 | Yukarıda bahsedilen sel dışında, dolu ve fırtına gibi aşırı hava olaylarının artacak olmasının tarımda—özellikle de sera, zeytin ve meyvecilikte—ilave zararlara neden olması söz konusudur. Şüphesiz daha güçlü seralar inşa etmek, meyve ağaçlarının üstüne dolunun etkisini kırarak fileleme yapmak gibi önlemlerle bu tür zararların önlenmesi/azaltılması mümkündür; ama bu önlemlerin ilave yatırım anlamına geldiği unutulmamalıdır.
- 7 | Deniz seviyesindeki yükselme uzun dönemde kıyılar ve nehir ağzlarındaki tarımsal alanlarda (örneğin Menderes, Çarşamba, Bafra delta-ları) kayıplara neden olabilir. Ayrıca, yükselen suların bir etkisi de özellikle kıyı alanlardaki yer altı sularının tuzlanması şeklinde olacaktır.
- 8 | Son olarak da, artan sıcaklığın tarımsal ürünlerin stoklanmasında (mantar vb. oluşumların artması nedeniyle) da sıkıntı yaratması beklenmektedir.

Özetle, Türkiye tarımı başta gerek artacak ortalama sıcaklık ve azalacak yağışlar gerekse de aşırı hava olayları olmak üzere iklim değişikliğinin etkilerini yoğun bir şekilde hissedecektir. Bu etkilerin tarımda verim kayıplarını beraberinde getirmesi söz konusu olacaktır. Ancak, hemen belirtmekte yarar var ki, her ürünün benzer oranda etkilenmesi söz konusu değildir. IPCC'nin (2014) çalışmasına göre küresel ortalama sıcaklıktaki bir santigrat derecelik artışın küresel ortalama arazi verimlerini farklı tarımsal ürünlerde farklı şekilde etkileyecektir: Örneğin, verim kaybı mısırdaki %7,4 iken soya fasulyesinde %3,1 olacağı modellenmiştir. Dolayısıyla da Karapınar vd.'nin (2020) de altını çizdikleri gibi, bu durum tarımda ürün deseni değişikliklerini beraberinde getirecektir. Elbette, bu yapılan analizler ortalama değerlere karşılık gelmektedir. Ülkeler arası farklılardan öte, aynı ülke içindeki farklı coğrafi bölgelerdeki etkilerin dahi farklı olabileceği söylenmelidir.

İklim değişikliğinin etkileri her alanda olduğu gibi tarım sektöründe de hissedilmeye başlanmıştır. Karapınar vd.'nin (2020) belirttiği üzere, iklim etkilerinin son 25 senede (1991-2015) tahullarda ürün desenini nasıl etkilediği incelendiğinde iklim değişikliği nedeniyle buğday ve arpa ekim alanlarında daralma ve diğer ürünlere kayma etkisi yarattığı; diğer taraftan ayçiçeği alanında genişleme etkisi yaptığı gözlemlenmiştir.

Türkiye özelinde sıcaklık ve yağış tahminleri baz alınarak yapılan modelleme çalışmaları farklı ürünlerde beklenen verim kayıplarını, sıcaklık ve yağış etkilerinin farklılaşacağı coğrafi bölgeler üzerinden tahmin eden modelleme çalışmaları bulunmaktadır. Dellal vd. (2011) çalışması bu alandaki ilk kapsamlı modelleme çalışmasıdır. Yedi bölge için beş temel ürün (buğday, arpa, mısır, ayçiçeği ve pamuk) temelinde 2050 yılı öngörülerini, buğday için %7,6, arpa için %7,6, mısır için %10,1, pamuk için %3,8 ve ayçiçek için %6,5'lik verim kayıplarına karşılık gelmektedir. Ancak, bölgesel kırılımlara bakıldığında, söz konusu

kayıpların farklılaşmasının beklendiği de belirtilmektedir. Örneğin, buğdaydaki kaybın Marmara bölgesinde %10,3'e kadar dayanabileceği, diğer yandan Karadeniz'deki kaybın %6 ile sınırlı olacağı ifade edilmektedir. Verim kayıplarının, yukarıda bahsedilen ürün deseni değişikliğini getirmesinin ötesinde, bir yandan tarım ürünlerinde fiyat artışlarına (ve sonuçta gıdaya ulaşımında özellikle düşük gelirli için sıkıntılar yaşanmasına) diğer yandan da ihracat kalemlerinde değişikliklere neden olmasını beklemek gerekmektedir. Elbette, bu etkinin bölgelere göre farklılık göstermesinin yanında tarımdaki aktörlerin niteliğine göre de etkiler farklı ağırlıkta olacaktır. Örneğin, Lelandais'in (2016) çalışması, kuraklık ve akabinde çölleşme tehlikesi yüksek olan Konya ovası için iklim değişikliğinin farklı kesimlerde yaratacağı etkiye dair ayrıntılı bir resim sunmaktadır. Diğer taraftan, iklim değişikliğinin ihracat üzerindeki olası etkilerini değerlendirmek de önemli bir husustur. Karapınar vd.'nin (2020) tahminlerine göre, 1991-2012 referans dönemi baz alınarak yapılan modelleme çalışması 2021-2050 döneminde fındıktaki verim kayıplarının %10 civarında olacağını göstermektedir. Tarım ürünlerindeki ihracat kalemlerinin başında gelen fındıktaki beklenen bu düşüşün ihracat üzerinde ciddi bir etkisi olacaktır.

İklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya yönelik farklı bakış açıları ve bu bakış açılara göre de farklı politika önerileri geliştirilmektedir (Kadıoğlu vd., 2017; Ağaayak ve Keyman, 2018; Karapınar vd., 2020). Su kullanımında alınması gereken önlemlerden başlayarak (uygun ürün planlaması, gri su kullanımının artırılması, yağmur suyunun değerlendirilmesi, her türlü su tasarrufu gibi), iklim değişikliğine uyum kapasitesi yüksek ürünlere geçiş, doluya karşı seraların güçlendirilmesi ve meyve-zeytin ağaçları üzerine tente çekilmesi, doğa dostu tarım uygulamalarının artırılması gibi çok geniş yelpazede sunulan öneriler çalışmanın ileri bölümlerinde ele alınmaktadır.

4. TÜRKİYE TARIMININ DÖNÜŞÜMÜNDE TEMEL TARİHSEL SÜREÇLER

Türkiye'nin bugünkü tarım-gıda sistemi son 40 yıldır devam etmekte olan neoliberalleşme süreçlerinin derin etkileri ışığında değerlendirilmelidir. Bugün Türkiye'de tarım sektörüne genel olarak bakıldığında küresel piyasalara entegre, küresel tarım-gıda şirketleri egemenliğinde, endüstriyel tarımın hâkim olduğu bir yapıdan bahsedilebilir. Ancak, piyasa kurallarının hegemonyasında ve bu kuralların toplumsal önceliklerin önüne geçtiği bir dizi siyasi müdahalenin geçerliliğini korumasıyla birlikte, Türkiye'nin tarım politikalarının hiçbir zaman tamamıyla piyasa mantığına bırakıldığı söylenemez (Keyder ve Yenal, 2013; Gürel, 2008, 2013). Bu bağlamda, neoliberal politikalar ve koruyucu devlet politikaları arasındaki gelgitler bir "sarkaca" benzetilebilir (Keyder ve Yenal, 2013: 194).

Elbette ki, 1980'leri anlamak, önceki dönemlere dair de bir bakış sunmayı gerektirmektedir. Bu bölümde Türkiye tarımının dönüşümü Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayarak günümüze kadarki süreci kapsayacak şekilde ana başlıklarıyla ele alınacak ve daha çok 1980 sonrasına odaklanılacaktır. İklim değişikliği bağlamında Türkiye'de tarımın son dönemki sürecini anlamak için, mevcut dönemi hazırlayan koşulları, bağlantıları ve kopuşları çözümlenmek elzemdir. Özellikle son dönem tarım politikalarının temelleri, neoliberal politikaların uygulanmaya başlandığı 1980'li yıllara dayanmaktadır. Bu uzun tarihsel süreç değerlendirildiğinde, Cumhuriyet tarihi boyunca tutarlı ve bütünlüklü bir tarım politikası izlendiği söylenemez. Zaman zaman küresel ekonomik politikalara zaman zaman da Türkiye'nin siyasi dengelerine bağlı olarak tarım politikaları da değişkenlik göstermiştir.

Cumhuriyet öncesi Osmanlı'nın son döneminde küçük köylü yapısının kontrolü üzerine dayanan

tarım politikalarında, mevcut literatürle uyumlu olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlayarak iç piyasanın oluşması, küresel pazarlara entegrasyon, korumacı politikalar ve neoliberal politikalar olmak üzere farklı politika türlerine bağlı bir dönemleş-tirme yapmak mümkündür (Dağdemir ve Küçük-kalay, 1999; Keyder ve Yenal, 2013; Gürel, 2008, 2013; Oral, 2013; Tekeli, 2019). Bu bölümde, bu farklı dönemlerin temel dinamikleri özetlenecektir.

4.a. Osmanlı'dan Cumhuriyet'in Kuruluşuna

Osmanlı Devleti geç sanayileşmiş, merkezîyetçi ve tarımsal üretim odaklı yapıya dayanan bir ülkeydi. Tarımsal sistem, modern kapitalist dünyanın sınıfsal dinamiklerinden farklılaşarak, *dîrlik* adı verilen bir yapıda toprak mülkiyeti üzerinden tarımsal sistem ve köylü katmanları örgütlenmekteydi (İslamoğlu, 2018; Aysu, 2014). Bu dönemde, toprak mülkiyeti merkezi idareye bağlıydı. Toprak üzerinde faaliyet gösteren çiftçiler, *ayanlar* tarafından organize edilen vergilendirme sistemine bağlı olarak çalışıyordu. Toprağı işleyen ana kesim, dolayısıyla, küçük topraklarda hayatlarını idame ettiren, üretim fazlasını (bazen de kendine yeterli olmayan rızkı) vergi olarak devletle paylaşan yoksul köylülerden oluşuyordu.

Avrupa'da sanayi devrimi ile birlikte kapitalizmin gelişmesi ve yaygınlaşmasının Osmanlı'nın tarımsal yapısına da etki ettiği söylenebilir. Ege bölgesindeki mevcut liman kentleri ticaretin gelişmesine vesile olurken, bu bölge yakınlarında plantasyon oluşumu ve ihracat yapan çiftliklerin geliştiği gözlemlenmiştir (İslamoğlu, 2017: 2018). Ayrıca, Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde aşiret liderleri tarafından kontrol edilen büyük toprak sahipliği, daha önce insan yerleşiminin sınırlı olduğu, ancak 19. yüzyılda tarıma açılan Çukurova'da da büyük topraklı işletmelerde

dünya pazarına entegre pamuk üretimi egemen olmuştur (Gürel, 2008).

Bu gelişmeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine etki etmekle birlikte, yoksul köylülük olgusunun baskın olduğu çeşitli yazarlar tarafından ifade edilmiştir (Aysu, 2014; Sönmez, 2013; Birtek ve Keyder, 1975). Buradaki hâkim görüş, dönem nüfusunun yaklaşık %80'inin kırsalda yaşadığı ve tarımla uğraştığı; tarımla uğraşan bu kesimin de büyük çoğunluğunun “geleneksel köylü” olduğu yönündedir (Gürel, 2008). Geleneksel köylülük; küçük ölçekli arazi sahibi çiftçiler, geçimlik üreticiler, yarıcılar ve topraksızları ifade etmektedir. Bununla birlikte, sınırlı da olsa, Ege ve Çukurova gibi ticaret bölgelerinde geleneksel köylülerin yanı sıra büyük toprak sahiplerinin ve endüstriyel tarım işletmelerinin de bulunduğu belirtilmelidir.

4.b. 1923-1945 Dönemi

Cumhuriyet'in başından İkinci Dünya Savaşı'na kadar giden süreçte, çiftçiliğin yapılandırılması, gıda tedarik zincirinin oluşması ve ulusal pazarın güçlendirilmesi amacıyla bir takım politikalar geliştirilmiştir (Oral, 2013). Bir yandan devletin desteklediği ve kuruluşuna öncülük ettiği tarımsal örgütlenmeler—özellikle de kooperatifler ve bakanlık bünyesinde faaliyet gösteren teşkilatlanmalar—oluşturulmuş, diğer yandan ise serbest piyasa ekonomisinin temelini oluşturacak politikalar izlenmiştir.⁴ Kentsel yapının gelişmesi ve sanayileşme, tarımsal üretimin hem kentlerin gıda ihtiyacını karşılamasını hem de sanayi yoluyla küresel pazara tedarik edilebilmesini gündeme getirmiştir. Böylece, Türkiye tarımı, hem toplumu doyurabilmiş hem de sanayiye güç verebilmiştir.

4 Cumhuriyet henüz kurulmadan önce, Ege bölgesindeki çiftçilerin kooperatifleşme süreçleri içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Örneğin, incir, üzüm, pamuk ve yağlı tohumlar kooperatifler birliklerinin ortak markası olan TARİŞ'in kuruluşu 1910'ların başına dayanmaktadır. 9 Ekim 1935 tarihinde çıkarılan 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri yasası ile birlikte anasözleşme hazırlanarak bugünkü yapının temelleri atılmıştır.

Keyder ve Yenal'ın (2011) işaret ettiği üzere, bu dönemde tarımsal yapının iki belirgin karakteri, Güneydoğu Anadolu bölgesinde *ağalık* sistemi ile kurulmuş büyük toprak sahipliği ve buna bağlı gelişen yarıcılık sistemi ile Ege sahillerinde ve tarihi Kilikya bölgesinde ticaret amaçlı tarımsal üretimdir. 1930'larda raylı sistemin yaygınlaşması ve 1948'de Marshall planı ile teknoloji ve makine kullanımının artmasına kadarki süreçte, serbest piyasa sisteminin ve ulusal pazarın güçlendirilmesine odaklanıldığı söylenebilir.

4.c. 1945-1960 Dönemi

Marshall planının hayata geçirilmesi ile birlikte Türkiye tarımında “yeşil devrim” süreci başlamıştır. Temelde büyük toprak sahibi sınıfın temsilcisi konumundaki Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ve küresel piyasalarla eklemlenme sürecini derinleştirilmesi bu döneme rastlar. Her ne kadar 1945 yılında kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu topraksız çiftçilik sorununu hedef alsa da, topraksız çiftçilik sayısının yüksek olması ve bölgesel farklılaşmalar, topraksızlık sorunun çözülemediğini göstermektedir (Bakırcı, 2014).⁵ Marshall yardımıyla başlayan mekanizasyon süreci de kırsal işsizliği arttırmış, kente göç süreci böylece hız kazanmıştır. 1930'lardan itibaren mecliste çeşitli defalar bahsi geçen “toprak reformu” fikrinin kısmi olarak bu dönem uygulandığı görülmektedir. Karaömerlioğlu (2000) bu girişimin yönetici elitlerin köylülerin toprak ihtiyacı olduğuna yönelik imgesine dayandığını, Bakırcı (2014) bunun büyük toprak sahiplerinin toprağı yöneterek küresel pazara eklemlenmesini kolaylaştıran bir faktör olduğunu, Avcıoğlu (1969) ise küçük ve orta köylünün desteğini kazanmak için gerçekleştiğini söyler. Gürel (2008) ise, 2. Dünya Savaşı sürecinde vergilendirme, ürünlere el koyma ve düşük fiyattan ürün alma gibi süreçlerin oluştur-

5 Topraksız çiftçilerin toprak sahibi olmasına yönelik ciddi bir tartışma yürütülmüştür (Karaömerlioğlu, 2000). Bu dönem için başka bir parantez ise Köy Enstitüleri'nin çalışmaları ve kırsal dönüşümde oynadıkları roldür (Karaömerlioğlu, 2006).

duğu kırsal huzursuzluğu kontrol altında tutmak amacına işaret eder. Böylece, toprağı az olan köylü, toprağı bağlanabilecektir. Birtek ve Keyder (1975) ise, tarımsal birikimi sanayiye aktarma sürecini hızlandırmak ve endüstriyel kalkınmayı gerçekleştirmek için bu sürecin organize edildiğini öne sürer. Mekanizasyon süreçleri ile beraber tohum, ilaç ve gübre kullanımının yaygınlaşması, tarımsal üretimde yapısal dönüşümün, başka bir ifadeyle, endüstriyel tarımın yapılaşmasının başladığını göstermektedir. Özetle, tarımda endüstriyelleşmenin kente göç olgusunu derinleştirdiği, kentsel yoksulluğu ve kent sorununu ortaya çıkardığı, kırdan ise çiftçiliğın içsel farklılaşmasını hızlandırdığını söylemek mümkündür.

4.d. 1960-1980 Arası

1960 askeri darbesi sonrası başlayan “korumacı” dönem, küçük çiftçiyi tarımsal politikalarla destekleyen, küresel pazar rekabetini önleyici bir takım araçlarla kalkınma modelleri geliştiren bir devlet yapısını ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak, tüm farklı sektörlerde olduğu gibi tarımsal yapıda da örgütlenme hakkını genişleten bir takım düzenlemeler yapılmış, eski tip tepeden kurulan kooperatiflerin yanında tabandan kooperatif girişimlerinin de örnekleri ortaya çıkmıştır.

Korumacı yapının esas olarak destek alımları ve taban fiyat uygulaması, girdi, gübre, tohum ve ilaç desteğı; kentlerde gıda tedarik zincirlerinin oluşması, kent ve kır arasında işleme ve dağıtımda kooperatiflerin ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) faaliyetlerinin güçlenmesini içerdiği söylenebilir. Korumacı politikalar, uluslararası ticaretin Türkiye çiftçisi lehine kısıtlanması, gümrük duvarının kurulması ile birlikte Türkiye’de üretimin desteklenmesi amacıyla yerli üretimin eşdeğeri ürünlere ithalatta yüksek gümrük vergileri uygulanması gibi politikaları da kapsamaktadır.

Endüstriyel tarımın yaygınlaşması ile sulama ve ulaşım altyapısının genişletilmesi bu dönemde

yaşanmaya başlanmıştır. Bu süreçte tarımsal üretimin ticarileşerek ulusal ve dünya pazarına eklemelenmesi süreci derinleşirken geçimlik üretim de ortadan kalkmaya başlamıştır: “Önceki dönemde başlayan makineleşme, pazara açılma ve proleterleşme eğilimi bu dönemde hız kesmeden devam etmiştir” (Gürel, 2008: 91). Bu dönemde köylülerin bir bölümü kentlere göç ederek işçi sınıfına katılırken, “toprağı ve diğer tarımsal üretim araçlarına erişimi kısıtlı olduğu için tarımdan elde ettiği geliri geçimine yetmeyen, emek gücünü satmaya mecbur olan köylü yığınlar Türkiye proletaryasının önemli bir bölümünü oluşturan yarı-proleter haline gelmiştir” (Gürel, 2013: 48).

Tarım politikaları ile kente göç artarken, 2. Dünya Savaşı sonrasında ivmelenen sanayi hamlesinin kentlerde işgücüne talebi oluşturduğu, dolayısıyla da tarımdan koparak gelen ve gecekondualarda barınma imkânı bulan ucuz işgücüne olan talebi arttırdığı ifade edilebilir. Kentsel hayatın modernleşmesi, önceki kuşakların kendi akrabalarını kırdan kente göç etmede teşvik etmesi, kırsal işsizlikle birlikte kırsal nüfusun azalmasına bağlı olarak sosyal yapılarındaki çözülme; farklı bölgelerde yaşanan kırsal kalkınma politikalarındaki eşitsizlikler, büyük sulama projelerinin hayata geçirilmesi süreçlerindeki sorunlar; özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki büyük toprak mülkiyetine dayanan ağalık yapısı gibi karmaşık sosyal problemler, korumacı politikaların kırsalın sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığını göstermektedir.

4.e. Neoliberal dönem

Türkiye tarımında 1980 ile başlayan neoliberalleşme süreci, 2001 yılında Dünya Bankası ve IMF ortaklığında tasarlanan Tarımsal Reform Uygulama Projesi (TRUP)⁶ ile birlikte giderek derinleşmiş ve bugüne gelindiğinde Türkiye tarımında kalıcı dönüşümler yaratmıştır. Bu süreçte Türkiye, tarım

6 Özgün adı Agricultural Reform Implementation Project (ARIP) olan ve Türkçe literatürde ARIP ve TRUP olarak farklı biçimlerde karşılanan bu proje bu çalışma boyunca TRUP olarak ifade edilmiştir.

politikalarının küresel piyasalara eklemlenmeyi öncelediği, ticaret ve yatırım rejiminin serbestleştiği, tarım sektöründe kamu kurumlarının düzenleyici ve küçük üreticiyi destekleyici rolünün azaldığı, buna paralel olarak girdi ve ürün piyasalarında küresel ve ulusal tarım ve gıda şirketlerinin egemen olduğu bir döneme girmiştir. Bu arada TRUP'un gerekçelendirilmesinde ifade edilen görüşlerden biri olan kamu bütçesine büyük yüklenen gelen tarımsal desteklerin politik patronaj aracı olarak kullanılması da son bulmuş değildir (Karapınar vd., 2010; Keyder ve Yenil, 2013; Aysu, 2014; Günaydın, 2014; Atasoy, 2017b; Aydın, 2010).

Bugüne gelindiğinde, Türkiye'nin tarımsal yapısında küçük üreticilik halen egemendir. Bu bağlamda tarımda neoliberalleşmeyi "küçük üreticiliğin toptan tasfiyesi" olarak değil zayıflaması ve dönüşümü olarak ve çiftçiler arasındaki sınıfsal ve bölgesel farklılaşmayı dikkate alarak okumanın daha anlamlı olduğu iddia edilebilir. Yine de tarımda neoliberal dönüşüm ile ilgili şu çıkarımları yapmak mümkündür: Neoliberalleşme ile birlikte küresel ve ulusal şirketlerin elinin güçlenmesi ve devletin düzenleyici ve destekleyici rolünün zayıflaması küçük üreticinin örgütsüzlüğüyle birleştiğinde, çiftçiler piyasasının güçlü aktörleri karşısında savunmasız kalmıştır.

Neoliberal dönem, küçük çiftçilerin büyük bir bölümü açısından gelirlerinin düştüğü, güvensizliğin ve borçlanmanın arttığı ve önemli bir bölümünün de tarımı bırakmak zorunda kaldığı bir dönem olmuştur (Keyder ve Yenil, 2013; Değirmenci, 2017). Tarımda kalan küçük çiftçilerin pek çoğu tarım dışı sektörlerde emeklerini çoğu zaman ucuza ve güvensiz olarak satarak ve emeklilik, sosyal yardımlar, aile ve akrabaların destekleri gibi tarım dışından yapılan transferler ile üretime devam edebilmiştir (Öztürk, 2012; Gürel, 2013). Bu bağlamda vurgulanması gereken bir nokta, emek yoğun ürünleri üreten küçük çiftçilerin yeniden üretim süreçlerinde ucuz emeğe erişebilmelerinin

önemli bir rolü olduğudur. Yani, küçük üreticiliğin devamlılığı ve tarımda birikim azımsanamayacak ölçüde, başta 1990'larda zorunlu göç ettirilen Kürt nüfusu olmak üzere, başka sebeplerle mülksüzleşen ve yoksullaşan köylülerin (ve kentli yoksulların) ve bunlara son yıllarda eklenen Suriyeli ve diğer mültecilerin sağladığı ucuz mevsimlik emeğin sömürsü üzerine kurulmuştur (MİGA, 2012; Gürel, 2013; Kalkınma Atölyesi, 2016). Tüm buna karşılık bazı çiftçiler ise serbestleşen piyasanın getirdiği olanaklardan yararlanarak ürün çeşitlenmesi, özellikle yaş sebze meyve ve organik ürün üretimi ve ihracatı yoluyla gelirlerini arttırabilmiştir (Atasoy, 2017b).

Tarımda neoliberal dönüşümün ekonomik ve toplumsal etkileri kadar ekolojik etkileri de yıkıcı olmuştur. Endüstriyel tarımın bu dönemde daha da yaygınlaşması, yani tarımda dışarıdan girdi ve enerji kullanımının yoğunlaşması, tarımın çevreye olumsuz etkilerini giderek arttırmış ve tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatmıştır (Ağaçayak ve Keyman, 2018). Neoliberal dönemde kırsal alanlarda enerji, maden ve turizm yatırımlarının hızla artması da kırsaldaki sosyo-ekonomik ve ekolojik tahribatı derinleştirmiştir.

4.e.1 Neoliberal Politikaların Başlangıcı: 1980

12 Eylül 1980 askeri darbesi öncesi 24 Ocak tarihinde alınan kararların darbe sonrası dönemin ekonomi politikalarını belirlediği bilinmektedir. Tarım politikaları da yürürlüğe konan ekonomi politikalarının genel yönelimlerine uygun olarak şekillenmiştir. 1980 ile 2000 arası süreçte, neoliberal politikaların doğrudan ve aniden uygulanmasından ziyade, git-gelli bir süreç olarak, ancak yine de neoliberal dönüşüm sürecinin temellerini atarak ilerlediğini söyleyebiliriz (Keyder ve Yenil, 2013). Örneğin tarıma devlet destekleri (destek alımları, taban fiyatları ve girdi sübvansiyonları) 1980-1986 yıllarında ciddi oranda azaltılırken, 1987 sonrasında seçim politikaları ve çiftçi eylemlerine bağlı olarak neoliberal disiplinden uzaklaşmış ve destekler tekrar artırılmıştır (Gürel, 2013; Akşin,

2014). 1990'lar boyunca destek politikalarında siyasi kaygılarla veya ekonomik krizlere bağlı olarak dönem dönem değişiklikler yapılırken, geçmişin korumacı devlet politikalarından serbest piyasacı, küresel pazarlara eklenilen ve küresel iş bölümüyle uyumlu politikalara geçiş süreci sürekliliğini korumuştur (Gürel, 2013). Bu bağlamda ticaretin serbestleşmesi temel bir rol oynamıştır. 1990'lardan başlayarak IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü anlaşmaları ile Türkiye tarımı küresel rekabete açılmış, destek alımlarında fiyatların dünya piyasa fiyatlarına paralel ve düşük tutulması yaklaşımı benimsenmiştir (Öztürk, 2012).

24 Ocak kararları ile açılan süreçte temel vurgulardan biri özelleştirmelerdir. Tarımsal yapıyı düzenleyen tarımsal kamu iktisadi kuruluşlarının özelleştirilmeye başlanması bu döneme rastlamaktadır. Bu özelleştirme olgusu ile birlikte, kamunun tekel konumunda olduğu bir takım alanlar özel şirketlerin faaliyetine açılmıştır. Çay, fındık, tütün, pamuk ilk akla gelen ürünler olarak söylenebilir. Özel şirketlerin piyasada aktör haline gelmesiyle birlikte çiftçinin ürünlerini sattıkları taban fiyatlarında avantajlı konumu aşınmaya başlamıştır. Özelleştirmelerin bir diğer boyutu ise kentteki işleme ve dağıtım odaklı KİT'lerin tasfiyesi ile gerçekleşmiştir. Et ve Balık Kurumu vb. KİT'lerin özelleştirilmesi, gıda tedarik sistemlerinde piyasa ilişkilerinin güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Keyder ve Yenal'ın (2013) *süpermarketleşme* olarak ifade ettikleri bu süreç, kentli tüketicinin daha fazla süpermarket tipindeki mağazalara yöneldiği ve ihtiyaçlarını bu tür yerlerden giderdiği, üreticilerin ise başta sözleşmeli tarım (Ulukan, 2009) yoluyla üretim koşullarını belirleyen bir yapı olarak ifade edilebilir.

Yukarıda vurgulandığı üzere kamunun tarımdaki gücünün azalması mutlak bir süreç değildir. Bazen piyasa mantığını dayatan bazen ise eski destek sistemine geri dönen bir devlet yapısı ortada

olmakla birlikte Türkiye'deki tarımın gelişimini son kertede neoliberal hegemonyanın ülke genelindeki gelişim sürecinden çok da uzak değerlendirmemek gerekir. Su kullanımı örnek alındığında, suyun bir yandan metalaştırılmakta olduğu, diğer yandan su kullanımının büyük ölçüde birliklere bırakıldığı ancak beri yandan da birlik yönetimleriyle devlet arasındaki yarı-organik bağların sürmekte olduğu gözlemlenmektedir (Kadirbeyoğlu ve Özertan, 2010).

Kamunun koruyucu yapısı ortadan kalktıkça kırsal yapıda da önemli dönüşümler başlamıştır. Kırdan kente göçün artması ile 1980 sayımında tepe noktasına ulaşan kırsal nüfus sadece görece olarak değil mutlak olarak da azalırken tarımsal nüfusun yaşlanması süreci de başlamıştır. Ayrıca, kırsal nüfusun yaşlanması ve yeni kuşağa mülkiyet aktarım süreçlerinde arazi bölünmelerinin gerçekleşmesi, kırsal toprak mülkiyetinin dönüşümünde önemli bir olgu olarak kabul edilebilir. Güneydoğu bölgesindeki çatışmalı süreç ve zorunlu göç, özellikle hayvancılık ve bitkisel üretimle geçimini sağlayan yoksul köylülerin kitlesel olarak batı kentlerine göç etmesini beraberinde getirmiş, Türkiye'deki kırsal nüfusta keskin kayıplar yaşanmıştır. Günümüz tarımsal istihdamının önemli bir kısmını ifade eden mevsimlik tarım işçiliğinin mevcut halinin ortaya çıkışında bu zorunlu göç olgusunun da önemli bir yeri vardır.

1980'lerden 2000'lerin başına kadar istikrarlı ve bütünlüklü olmasa da tarımda başlayan neoliberal dönüşüm süreci, Türkiye ekonomisinin yaşadığı yapısal sorunları yansıtan 1999 ve 2001 krizleri sonrasında IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı ekonomik planlama ile birlikte başka bir sıçrama yaşamıştır.

4.e.2. TRUP

Dünya Bankası tarafından Türkiye tarımının küresel pazara entegrasyonunu öngören politikalar, TRUP'un uygulanmaya başlamasıyla hız

kazanmıştır. Türkiye'nin yaşadığı iktisadi ve politik kriz, bütüncül bir ekonomi paketinin uygulanmasını gerektirmiş, 2002 yılında tek başına iktidara gelen AKP, inşa ettiği siyasi irade ile bu politikaları hayata geçirebilmiştir (Adaman vd. 2017a, 2017b; Kuyucu, 2017; Türem, 2017; Paker, 2017). Avrupa Birliği'ne uyum süreci ile de zamansal olarak denk düşen ekonomi politikalarının uygulanması tarımsal yapının neoliberal süreçlere uyumlaşması açısından belirgin bir dönemi ifade eder (İslamoğlu, 2017).

Dünya Bankası (ve diğer politiklardaki etkisi dikkate alındığında, IMF), esasında bir bütçe desteği olarak Türkiye'ye kaynak aktarımı sunmuş, Türkiye'den tarımsal sistemini yeniden yapılandırmasına yönelik bir takım taleplerde bulunmuştur. TRUP ile birlikte dört temel dönüşüm hedeflenmiştir (Akder, 2010; Çalışkan ve Adaman, 2010): Birincisi, bütün çiftçileri Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) adındaki ortak bir sistem altında kayıt altına almak ve destekleme modelini bu dijital kayıt sistemine göre modernleştirmek ve takip edilebilir kılmak. İkincisi, destekleme sistemini üretim odaklı değil toprak mülkiyeti odaklı yeniden düzenlemek. Bununla, çiftçilerin mevcut arazileri üzerinden destek almalarını sağlayarak üretim planlanması yerine pazar serbestliğinin hâkim olduğu bir üretim modelinin hayata geçirilmesi öngörülmüştür. Üçüncüsü, küresel piyasanın ihtiyaçlarını da gözeten biçimde, tarımsal üretimin çeşitlenmesini ve bileşiminin değişmesini sağlamak. Burada, küresel serbest ticaretin olanakları içerisinde Türkiye'de çiftçilerin daha maliyetli ürettiği ürünlerden vazgeçilmesi ve yerine alternatif ürünlerin piyasa ihtiyaçlarına göre üretilmesi teşvik edilmiştir. Dördüncüsü, daha önce başlanmış olan özelleştirmelere devam edilerek, kalan KİT'lerin de özelleştirilmesi ve tarım satış kooperatiflerinin piyasadaki etkinliklerinin zayıflatılması yoluyla serbest piyasa sistemini yerleşik kılmak. Bu hedefler, Türkiye'nin tarımsal yapısının dönüşümünde bir nevi geri döndürülemez süreçleri tetiklemiş ve bu dönüşüm Keyder ve Yenal'ın (2013)

deyimiyle "bildiğimiz tarımın sonu" anlamına gelmiştir.

TRUP ile başlayan, AB Ortak Tarım Politikası uyarınca birtakım uyumlulaşma süreçlerini de içine alan bu yeni dönemi, aşağıda bir takım alt süreçler üzerinden takip ederek ayrıntılandıracağız.

Destekler

TRUP üretime dayalı destek sistemini ortadan kaldırarak doğrudan gelir desteği sistemini getirmiştir. Doğrudan gelir desteğinin ürün bazlı destekleme politikasından temel farkı, çiftçilerin mevcut arazi varlıklarının desteklenmesi ve üretim odaklı olmamasıdır. Çiftçi kayıt sistemi ile modernize edilmeye çalışılan destek programı, tarımsal sistemi Türkiye tarımındaki mevcut aktörlerin ve toplumun ihtiyaçları üzerinden değil, küresel piyasaların ve iş bölümünün ihtiyaçları üzerinden tanımlanmış ve dönüştürmüştür. Literatürde şirket tarımı (*agribusiness*) olarak ifade edilen bu yeni iş bölümü içerisinde küresel şirketler tüm dünyada etkinliklerini artırmış, üretim desenlerinde küresel ölçekte ihtiyaç duydukları ürünleri teşvik etmeye başlamışlardır (McMichael 2009). Türkiye özelinde İslamoğlu vd. (2008) erken dönem yaptıkları çalışmada, üretim planlanmasından ve kamunun belirlediği ihtiyaçlara yönelik yapılan desteklemelerden vazgeçilmesi, bunun yerine üretim süreçlerinin pazarların ihtiyaçlarına yönelik organize edilmesi ile birlikte çiftçilerin pamuk, tütün gibi geleneksel ürünleri üretmekten vazgeçtikleri, serbest piyasa süreçlerini takip ederek yeni ürün desenlerine yönelindikleri görülmüştür (takip eden tartışmalar için bkz: Aydın, 2010; İslamoğlu, 2017). Ayçiçeği, mısır, soya, pamuk ve yağlı tohumlar gibi sanayi girdisi olan alternatif ürünler için fark ödemeleri yoluyla ürün deseni değişiklikleri teşvik edilmiş ve, örneğin, mısır üretimi 2001'den 2009'a neredeyse iki katına çıkmıştır (Borlu ve Glenna, 2015). Bunun yanı sıra desteklemelerden faydalanamayan pek çok çiftçi de tarımı terk etmiştir (Çiftçi-SEN, 2007). Destekleme politikasının uygulanmasında, ÇKS'ye

kayıt olmayan küçük çiftçilerin bu destekten faydalanamadıkları, bazı büyük çiftçilerin ise çeşitli yollar bularak destekleme kapsamını ihlal etmek suretiyle desteklerden daha fazla faydalandıkları ifade edilmektedir (Gürel, 2013; İslamoğlu, 2017).

TRUP öncesi dönemde Türkiye’de tarımsal desteklerin güncel siyasi süreçlere bağlı olarak popülist bir araç olarak kullanıldığı ve uygulamada patronaj ilişkilerinin işlediği bilinmektedir (Tekeli, 2019). Tarımsal destekler Cumhuriyet tarihi boyunca bölgesel dinamiklere, siyasi gerilimlere ve köylülüğün içsel farklılaşmasına bağlı olarak dağıtılmıştır. TRUP’un bu tür ilişkileri ortadan kaldırma, destekleme mekanizmasını “modernleştirme” iddiası bulunmakla birlikte, kısa sürede TRUP’un kaldırdığı eski politika araçlarına geri döndüğü gözlemlenmiştir (Akder, 2010). AKP, 2004 itibarıyla alım, sübvansiyon ve kredi desteklerini yavaş yavaş tekrardan yürürlüğe koymaya başlamıştır. Bu süreçte eski destek araçları tamamen ortadan kalkmamış; piyasa ihtiyaçlarına bağlı olarak, ancak dönemin siyasi ve toplumsal dengelerine göre değişebilen, istikrarsız ve belirsiz bir destek sistemi yaratılmıştır. Neoliberalleşen tarım-gıda sistemi, pazar ihtiyaçları doğrultusunda işleyen bir destekleme mekanizması ile, değişen pazar koşullarına göre hareket eden “girişimci” çiftçileri desteklemeyi önüne koymuş, çiftçilerin fiyat belirleme süreçlerindeki etkinliklerini ise ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Tedarik zincirindeki dönüşümler

Tarım Satış Kooperatifleri yasasında yapılan değişiklik ve üretici kooperatifleri birliklerinin piyasa içerisindeki rollerinin zayıflatılması şirketlerin gıda tedarik zincirinin farklı halkalarında etkinliklerini artırmalarına, zaman içerisinde de bu alanlarda tekel haline gelmelerine vesile olmuştur. Örneğin, fındık alanında daha önce tedarik zincirinin hem üretim, hem işleme, hem de pazarlama noktalarında hâkim rolü üstlenmiş olan FİSKOBİRLİK, 2006 yılında kurumun kendi içinde yaşanan politik

ve iktisadi krizle birlikte pazar dışına itilmeye zorlanmış, bu tarihten sonra kamunun müdahale alımları dışında etkinliği kalmamış, onun yerine bir takım ulusal ve küresel şirket hâkim hale gelmiştir (Şentürk, 2010; Akşin, 2014). Benzer süreçlerin hem tarımsal girdiler (örneğin gübre ve tohumda), hem de farklı ürün grupları için (örneğin tütün piyasasında) benzer bir mantıkla ve kendine has özgünlüklerde geliştiğini söylemek mümkündür. Örneğin, 2006 yılında devreye sokulan *Tohumculuk Kanunu*’nun bu bağlamda tohumculuk piyasasını özelleştirici bir etkisi vardır.

Bu dönemde kamunun tedarik sisteminden çekilmesi ile paralel olarak süpermarketleşme de derinleşmiştir. Ürün tedarikinde kamu kuruluşları çekildikçe boşalan yeri tarımsal alanda faaliyet yürüten şirketler, küçük ve orta ölçekli tüccarlar, sözleşmeli ürün tedarik eden şirketler ve hâl piyasası almıştır. Bu süreçle birlikte, tedarik sisteminde “kamu güvencesi” ortadan kalkmış, piyasa ilişkileri içerisinde organik tarım, iyi tarım, sertifikasyonlar, coğrafi işaretler, süpermarketlerin kendi özgül tedarik ağlarının gelişmesi, alternatif gıda ağlarının ortaya çıkması gibi gelişmeler yaşanmış ve gıda piyasasında farklılaşma/ayrışma ortaya çıkmıştır (Keyder ve Yenil, 2013; Borlu ve Glenna, 2015; Atasoy, 2017b).

Sözleşmeli tarım

Tedarik sisteminde kamunun rolünün bu tarzdaki dönüşümü, sözleşmeli çiftçilik olgusunun yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Daha önceki tarımsal yapıda kamunun her yıl belirli bir alım politikası oluşturma, taban fiyatı belirleme ve böylece çiftçilere bir tür iktisadi güvence sunma durumu söz konusuydu. Çiftçiler, alım güvencesine bağlı olarak üretimlerini sürdürmekte ve ürünlerini nereye satacakları konusunda kendilerini bir ölçüye kadar güvende hissetmekteydiler. Yeni tarımsal yapıda ise bu durum bir çok ürün için ortadan kalktığı için şirketlerin hâkim olduğu, sözleşmeli tarım modelinin geliştiği bir yapıya evrilmiştir. Diğer bir

ifadeyle, kamunun sağladığı güvence ve desteklerden mahrum kalmaları çiftçileri geçimlerini bir nebze de olsa güvenceye alabilmek için sözleşmeli çiftçiliğe mecbur bırakmış, böylelikle çiftçilerin şirketlere bağımlılığı derinleşmiş ve sözleşme yoluyla bu bağımlılık tescillenmiştir.

Sözleşmeli çiftçilik özellikle mısır, tütün, pamuk, ayçiçeği, kanola gibi sanayi ürünleri ile belirli sebze ve meyvelerin üretiminde yaygınlaşmıştır. Organik piyasaının gelişmesiyle birlikte, sektörün sürdürülebilirliğini sağlamak için sözleşmeli modelin bu piyasada da etkili hale geldiğini söylemek mümkündür. Sözleşmeli çiftçilik modelinde şirketler, çiftçilerin hangi ürünü, ne tür girdiler ile, ne kadar, ne zaman üreteceklerine çeşitli türde maddeler ile sözleşme yoluyla karar vermektedir (Ulukan, 2009; Aydın 2010; İslamoğlu 2017). Bu da çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrollerini büyük ölçüde kaybetmelerine ve neredeyse kendi topraklarında işçi haline gelmelerine neden olmaktadır. İslamoğlu (2017) bu sözleşmelerin tarafları olan çiftçiler ile alıcılar arasındaki güç eşitsizliğine dikkat çektiği tartışmasında, özellikle örgütsüz olan küçük çiftçilerin sözleşme koşullarının belirlenmesinde şirketler karşısında güçsüz kaldıklarını, çoğu sözleşmenin alıcıların lehine olacak şekilde düzenlendiğini ve üretim risklerini küçük çiftçilerin omuzlarına yüklediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, sözleşmeli çiftçilik küçük çiftçileri piyasaların istikrarsızlığından korur gibi görünse de tarımsal üretimi dolaylı yoldan örgütleyen sermayeye esneklik kazandırırken çiftçilerin ürettiği artı-değere el koymanın bir yolu olarak işlemektedir (Gürel, 2013).

Kırsalın bütüncül dönüşümü

Neoliberalleşme süreçlerinde Türkiye’de karşımıza çıkan iki farklı önemli husus da kırdaki toplumsal ilişkilerin dönüşmesi ve kırsal nüfusun yaşlanmasıdır. Neoliberalleşmenin neden olduğu tarımdan kopuş (tamamen ya da kısmen), hızlı kentleşme ve kırsal yaşamın cazibesini yitirmesiyle birlikte, kırsal alan

yaşlı ve kırılğan nüfus için *sığınma yeri* (Öztürk, 2012), emekliler için de yeni yaşam alanları haline gelmiştir.

Keyder ve Yenal’ın (2013) belirttiği üzere tarımsal üretimin güvencesizleşmesi noktalarında kır sakinleri yeni iş pratikleri geliştirmekte, istihdamda çeşitlilik kurmaktadır. Kırsal turizm bunların başında gelmekle birlikte, özellikle turizme yakın alanlarda bir takım ara iş formları (kırsal kalkınma girişimi, esnafılık vd.) kır sakinlerinin tercihleri arasında yer almaktadır. Bu durum aynı zamanda kırsal nüfusun ve özellikle tarımla uğraşan nüfusun yaşlanmasından ileri gelmektedir. Tarımın geçimlik bir iş olmaktan çıkmasıyla birlikte, çiftçilerin de bir yaşam biçimi olarak köylülükten uzaklaştığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, tarım şirketlerinin geliştiği, girişimci çiftçilerin arttığı, tarımda şirketleşmenin yaygınlaştığı düşünüldüğünde, kırdaki yapılan yatırımların bir yandan tarımsal arazilerin kullanım biçimini değiştirdiğini, bir yandan kırsal sermayenin şirketleştiğini, böylece de kırdaki gelir kaynaklarının çeşitlenmesinin bir yolu-aracı haline geldiğini söylemek mümkün. Soma’da yaşanan kırsal dönüşüm (Çelik, C., 2017; Boğaziçi Üniversitesi Soma Araştırma Grubu, 2015) bunun önemli örneklerinden biri olarak düşünülebilir. Ayrıca, kentli orta sınıfların tarıma yönelmesi ve daha çok yatırım yapması olgusundan da bahsetmemiz mümkündür.

Başka bir açıdan ise bu dönüşümün farklı yansımaları vardır. Yolların yapılması, teknolojinin gelişmesi gibi süreçler, kır-kent arasındaki hem fiziksel hem de kültürel mesafenin azalmasına tekabül etmektedir. Ulaşımın kolaylaşması, farklı gelir kaynakları arayışı, eğitim ve sağlık gibi hizmetlere ulaşım isteği gibi faktörler köyde yaşayanları kente yönlendirirken, köy ile bağı kopmamış kesimlerin edindiklerini her iki lokasyona da taşımak suretiyle kır ve kenti dönüştürdüğünü söylemek mümkün. Örneğin, kışın neredeyse tamamen boşalıp, yazın kalabalıklaşan köylerin, il ya da ilçe merkezinde

oturup, tarlasına, bahçesine gerekli oldukça gidip gelenlerin sayısı artmaktadır. Öte yandan, köyde yaşayanların da kentteki gibi tüketmek istediğini, gelir çeşitlendirmesi yoluyla tüketim kapasitesini geliştirdiğini söylemek mümkün.

Gençler kente göç ederken, kır-kent arasında mevsimlik hareketlilik artarken, kırdaki kalanların genellikle yaşlılar ve daha kırılgan nüfus kesimi olduğu, kırın bu kesimler için sığınma yeri haline geldiği söylenebilir. Kırsal nüfusun yaşlanmasıyla birlikte emeklilik de önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Burada hem hayatı boyunca kırdaki yaşayıp emekli olanlar, hem de kentte çalışıp emekli olunca köye dönen, kimisi bir üst kuşaktan üretimi devralan, kimisi kendi tüketimi kadar bir şey üreten “yeni köylüler” mevcuttur. Ek olarak, köylerde çocuk sayısının azalmasıyla pek çok okul da kapatılmış, köylerde yaşayan çocuklar “taşınabilir sistem” adı verilen bir uygulamayla kasaba ve ilçe merkezlerinde okumaya mecbur edilmiştir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak bazı köylerin sosyal erozyona uğradığını, boşalan köylerin bir olgu haline geldiğini söylemek mümkün. Bazı köylerde ise sosyal hayatın canlılığını koruyabildiği, kırsala yeni yerleşenlerle birlikte yeni bir canlanmanın söz konusu olduğu söylenebilir. Bütün bu süreçler içerisinde, kente hareket süreçlerinde daha fazla erkek nüfusun yer aldığı, kadınların ise daha çok tarımla uğraşan kesim olduğunu ifade etmek elzemdir.

TRUP, önerdiği politikalar bütünü ile yalnızca tarımsal üretimi dönüştürmemiş, bir bütün olarak kır olgusunda yeni bir paradigmanın inşa edilmesine de vesile olmuştur. TRUP ile paralel olarak Tohumculuk Yasası (2006), TEKEL’in özelleştirilmesi (2008), Biyogüvenlik Yasası (2010) ve tarımsal alanların farklı kullanımlara açılması gibi süreçler, kırsalın tasarımında bir paradigma değişikliği – tarımın salt kâr amaçlı ekonomik bir sektör olarak görülmesi bağlamında– yaşandığını işaret etmektedir. Örneğin, TRUP’un uygulandığı dönemlerde enerji piyasasında yapılan değişiklikler sonrasında

su kullanım politikasında köklü değişiklikler yapılmış, hidroelektrik piyasası önemli bir sermaye aktarım ve birikim kanalına dönüşmüştür (Yılmaz, 2009; İşlar 2016; Kaya, 2016; Adaman vd., 2018). Bu durum, maden ve yatırım projelerinin hızlanması ve uygulanması için de bir zemin oluşturmuştur (Adaman vd., 2013). Tarımsal arazilerin kaybı, kıyılarda artan kentleşme, enerji, maden ve turizm yatırımları, sulama projeleri gibi süreçler, kırsal yapının dönüşümünde başat rol oynamıştır (Keyder ve Yenal, 2013). Turizm ve hizmet sektörünün gelişimi kırdaki yeni istihdam olanakları yaratırken, mülksüzleşme süreçleri de paralel işlemiştir. Ayrıca, nüfusta yaşlanma, tohum ve ilaç şirketlerine bağımlılık, güvencesizlik ve emek gücünde dışa bağımlılık olguları çiftçilerin borçlanmasını da beraberinde getirmiştir. Borçlanma olgusu, bankaların, finans ve sigorta şirketlerinin tarım sektöründeki etkinliklerinin artmasına, tarımsal arazilerin üzerinde ipotek olgusunun yaygınlaşmasına, çiftçilerin borçlarını ödemek üzere arazilerini satma yahut başka işlerde çalışmaya yönelmesine sebep olmuştur. Böylece, kırsalda hayat koşulları hem iktisadi hem sosyal bir erozyon yaşamakta, tarımsal kesimin dönüşüm süreçleri buna bağlı olarak gerçekleşmektedir.

4.e.3 TRUP’tan Sonra

Her ne kadar TRUP, tarımsal yapının dönüşümüne yönelik bütüncül bir politika paketi olarak öngörülmüşse de, hem yukarıda ortaya konulan dönüşüm süreçleri hem de TRUP’ın uygulanmasında yukarıda ifade edilmiş olan bir takım kesintiler, TRUP sonrası tarım politikalarında içsel çatışmaları beraberinde getirmiştir. Dönemin siyasi ihtiyaçları ve tercihleri, politik konjonktürler ve popülist politikalar tarımsal sistemin yönelimlerini belirlemede hâkim olmuştur. 2007-8 yılında küresel çapta yaşanan gıda krizi, 2012 yılında yapılan düzenlemeler ile kırsal alanın büyükşehir belediyeleri kapsamı içerisine alınması, Türkiye’nin 2023 vizyonu uyarınca geliştirilen “yerli ve milli” kavramı, TRUP sonrası tarımsal politikaların ve

yapının kuruluşunda önemli faktörler olarak değerlendirilebilir.

Örneğin, 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında geliştirilen “Milli Tarım Projesi”, TRUP sonrası dönemde tasarlanan “Havza Bazlı Tarım Projesi”nin bir devamı olarak kurgulanmıştır (Kocagöz, 2016; Çelik, F., 2016). Havza bazlı tarım projesi, tarımsal desteklemeleri belirlenen havzalar üzerinden, coğrafi ve iklimsel koşullar, piyasa ihtiyaçları ve kapasiteye bağlı olarak kurgulamakta, dolayısıyla tutarlı olmasa da bir tür yeni destekleme rejimi önermekteydi. *Milli Tarım Projesi* de bir önceki projenin yeni bir ambalajda, güncel ihtiyaçlara bağlı olarak revize edilmiş bir versiyonu olmuştur. Örneğin, tohum destekleri bu projede millileşme adıyla sunulmuş, ancak desteklemenin yalnızca sertifikalı tohumlarla yapılacağı vurgulanmıştır. Son dönemde yaşanan önemli bir gelişme de tarım ve gıda politikalarına yön vermesi hedefiyle kamu, uzmanlar ve sektörden farklı paydaşların katılımıyla 2019’da gerçekleştirilen *Tarım Şurası*’dır. Sonuçları itibariyle tarımda girişimciliğin, pazara entegrasyonun, teknoloji kullanımının yaygınlaşmasının vurgulanması bağlamında neoliberal politikaların büyük ölçüde tescili söz konusu olsa da yeni olarak tarımsal yapıda yerleşme, sürdürülebilirlik, kooperatifçilik gibi konulara da yer verilmektedir. Bu referansları, derinleşen gıda krizi ve artan sağlıklı beslenme ihtiyacına istinaden oluşmakta olan pazara müdahale olarak okumak mümkündür. Zira, Şura’nın ortaya koyduğu tarımsal politika ile bir şirket gibi örgütlenmiş büyük çaplı ve merkezi kooperatifleşme ekseninde yerelerde örgütlenen kooperatiflerin ve kooperatifleşen çiftçilerin desteklenmesi, böylelikle kooperatifleşme süreçlerinin merkezi kontrolünü teşvik eden bir yapının oluşturulması öngörülmektedir.

İklim krizi ve gıda güvencesine olası etkileri bağlamında da tarımda verimliliğin artırılması, daha etkin kaynak kullanımı ve iklim değişikliğine uyum konuları da giderek önem kazanmaktadır. Akıllı

tarım gibi yeni teknolojik uygulamalar, şirketlerin gıda tedarik zincirinin sürdürülebilirliği yönünde attıkları adımlar, gıda atıklarını azaltmaya yönelik öneriler son dönemdeki yeni gelişmeler olarak göze çarpmaktadır. TÜSİAD’ın 2020 yılında yayınladığı tarım ve gıda sektörünü ve sektöre yönelik politikaları sürdürülebilir büyüme kavramı ekseninde analiz eden *Tarım ve Gıda 2020 Raporu* şirketlerin konuya yaklaşımına iyi bir örnektir. Kamu, büyük tarım ve gıda şirketleri ve belli sivil toplum kuruluşlarının öncülük ettiği bu çalışmalar birbiriyle bağlantılı gıda-çevre-iklim krizlerini yönetmeye, bu krizlerin şirket gıda sisteminin devamlılığına oluşturdukları tehditleri kontrol altında tutmaya yönelik bir takım düzenlemeler olarak okunabilir (Holt-Giménez ve Shattuck, 2011). Raporun 6. Bölümünde bu gelişmeler daha ayrıntılı tartışılmaktadır.

Bu gelişmelerin karşısında konumlandırmak üzere, son dönem adil ve sürdürülebilir bir tarım-gıda sistemi arayışında olan gıda hareketinin de canlanışı söz konusudur. Küresel ölçekli alternatif tarım hareketleri, yeni köylülük ve yerel yönetimlerin bir takım aktörlük girişimleri, Türkiye’de yeni gıda rejiminin yönelimlerini de belirleyen faktörler olarak göze çarpmaktadır. Tabanda örgütlenen çiftçi sendikaları, üretici kooperatifleri, ekolojik çiftlikler ve tüketici inisiyatifleri, zaman zaman yerel yönetimlerle de işbirliği yaparak, kâr amacı gütmeyen, kamusal bir tarım-gıda politikası oluşturmaya, çiftçi-köylü-tüketici haklarını savunmaya ve yaygınlaştırmaya, yeni ve alternatif bir gıda sistemi kurmaya çalışmaktadırlar.

Büyükşehir yasasının değişmesi ile birlikte kırsal alanların yerel yönetimler kapsamına alınması, yerel yönetimlerin kıra yönelik planlamalar yapma ve uygulama noktasında yeni inisiyatifler geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, özellikle Ege bölgesindeki çeşitli şehirlerde ve ilçelerde tarımsal kalkınma kooperatifleri kurulmuş, mevcut olanlar yeniden işlevlendirilmiş ve çiftçilerin

üretim süreçleri kooperatifler aracılığıyla planlanmıştır. Belediyeler, geliştirdikleri sözleşmeli tarım modeliyle kooperatif ürünlerini satın alma, çiftçiyi üretimde destekleme, ürünleri pazarlar, satış ofisleri yoluyla tüketicilere ulaştırma gibi bir takım açılımlar da geliştirmektedir.

Kentten kıra göç olgusu ile yeni ekolojik çiftliklerin gelişimi, tarımsal yapı içerisinde gözlemlenen ve öne çıkmaya başlayan olgulardan biridir. Kent hayatından uzaklaşmak, doğa ile iç içe yaşamak, kırsal girişimcilik, ortak yaşam, tarım yapma isteği gibi farklı gerekçelerle ortaya çıkan yeni çiftlikler, kentlilerin kırsal yaşama göç etmesinde ve tarıma başlamasında teşvik edici ve kolaylaştırıcı bir rol üstlenmenin yanında, doğa ile dost tarımsal uygulamaların yaygınlaşması ve güçlenmesi için de önemli roller üstlenmektedir.

Kıra göç olgusunun yanında, kentte yaşayan tüketicilerin gıda toplulukları, tüketim kooperatifleri ve çeşitli ağlarla oluşturdukları inisiyatifler, doğa ile dost tarım yapan çiftçileri destekleme ve ana-akım gıda tedarik zincirlerine alternatif oluşturma noktasında önem kazanmaktadır. Mevcut gıda tedarik zincirinin kırılabilirlikleri derinleştikçe bu alternatiflerin öneminin artacağı söylenebilir. COVID-19 pandemisi süreci de bu olguyu doğrular yönde gıda tedarikinde yerel sistemlerin bir takım avantajları olduğunu ortaya çıkarmıştır. Alternatifler, 7. Bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Türkiye tarımının tarihsel bir süreçten kuşbakışı aktarıldığı bu bölümü izleyecek olan tartışma, 2000'li yılların başında uygulanmaya konan Neoliberal politikaların etkilerine odaklanacaktır.

5. TARIMDA NEOLİBERAL DÖNÜŞÜMÜN TEMEL SONUÇLARI

Bu bölüm, yukarıda ana hatlarıyla özetlenmiş olan Türkiye tarımında neoliberalleşme süreçlerinin *tarımsal üretim ilişkilerini* nasıl değiştirdiğine odaklanmaktadır. Bu da, çiftçilerin başta toprak olmak üzere üretim araçları ve girdilerine (tohum, su, gübre, ilaç, kredi) erişimlerinin, emek biçimlerinin ve ürün fiyatı ve pazarlama koşulları üzerindeki kontrollerinin nasıl değiştiğine bakmayı gerektirmektedir. Başka bir deyişle, takip eden tartışma çiftçilerin *kendilerini yeniden üretmelerinin* koşullarını özerklik-bağımlılık ekseninde ele almayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, değişen üretim ilişkilerinin tarımsal pratiklere nasıl yansdığına da değinilmektedir.

Bu sorular aslen tarımsal ekonomi-politik literatüründe (*agrarian political economy*) “tarım sorunu” (*agrarian question*) olarak ifade edilen tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimini, buna bağlı olarak üreticilerin sınıfsal konumunun değişimini, özellikle küçük aile üreticilerinin kapitalist üretim ilişkilerine eklenmesi ve bu sürecin farklı coğrafyalarda yarattığı gerilim ve dirençleri çözümlen analitik çerçeveye dayanmaktadır (Gürel, 2008; Akram-Lodhi ve Kay, 2010a, 2010b; Bernstein, 2010; Önal, 2017). Bu tartışmaların temel savı, tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin küçük aile üreticilerin kendilerini yeniden üretmelerini girdi ve ürün piyasalarına eklenmeleri yoluyla meta ilişkilerine bağımlı hale getirdiğidir. Burada vurgulanması gereken nokta, küçük üreticilerin özerkliklerini kaybederek geçimleri için bağımlı hale geldiği piyasa ilişkilerinin eşitsiz olduğudur: “Küçük meta üreticisi, üretim için ihtiyaç duyduğu ve giderek çeşitlenen girdileri satın alırken de, ürününü satarken de kendisinden daha büyük ölçekli, hatta pek çok örnekte tekelleşmiş sermaye yapılarıyla ilişkilendir” (Önal, 2017:733). Bu ilişkilerin eşitsizliği hane emeğinin sömürsü,

eşitsiz değişim ve borçlanma yoluyla küçük üreticilerin ürettiği artı-değere el konulmasını ve böylelikle tarımda sermaye birikimini mümkün kılar (Taylor, 2013). Tarımsal üretimin pazara bağımlı hale gelmesi tarımsal etkinliğin niteliğini de değiştirir; tarımı geçim mantığı ve etiği ile yapılan bir etkinlikten üretimin ve parasal kazancın artırılması baskısı altında yapılan bir etkinliğe dönüştürür (Önal, 2017). Tarımın insan ve doğanın karşılıklı etkileşimi ile tanımlanan bir etkinlik olduğu düşünüldüğünde, tarımsal etkinliğin piyasa mantığına göre düzenlenir hale gelmesi doğa ile ilişkilendirme biçimlerinin de kaçınılmaz olarak dönüşmesine neden olur. Metalaşma olgusu, köylülükte geçimlik üretimi mümkün kılan kaynak tabanın korunması, yeniden üretilmesi ve genişletilmesi maddi gerekliliği ile yerel sosyo-kültürel pratikler etrafında şekillenen doğal çevre ile organik bağları zedeler ve üreticinin doğaya, üretim etkinliğine ve ürüne yabancılaşmasına neden olur (van der Ploeg, 2008; Özden, 2017).

“Az gelişmiş” ya da “gelişmekte olan” olan ülkelerde özellikle 20. yüzyılda yaşanan tarımda kapitalizmin gelişimi süreci farklı coğrafyaların özgün koşullarına ve küresel kapitalizmin dönemsel dinamiklerine bağlı olarak farklı hızlarda ve şekillerde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, tarımın sanayileşmesi, tarımda metalaşma ve pazara bağımlılığın derinleşmesi ve bunların aldığı biçimler süreklilik ve değişim dinamikleri dikkate alınarak düşünülmelidir. 1980’lerden itibaren dünya genelinde bu dinamiklerin belirleyicisi neoliberal küreselleşme sürecinde ulus-ötesi şirketler egemenliğinde yeni bir gıda rejiminin kurulması olmuştur (Friedmann, 1987; McMichael, 2009). Şirket gıda rejimi (*corporate food regime*) olarak tanımlanan yeni düzenin inşası bir yandan metalaşmanın ve endüstriyel tarımın yaygınlaşması ve derinleşmesi açısından

tarımda kapitalist gelişmenin önceki dönemleri ile bir sürekliliği ifade ederken, bir yandan da bu süreçte uluslararası, ulusal ve yerel ölçeklerde yeni kurumsal düzenlemeler, iktisadi yapılar, toplumsal ilişkiler, teknolojiler ve pratiklerin gelişmesi itibarıyla küresel tarım-gıda sisteminde bir dönüşüme işaret eder.

Türkiye tarımında neoliberal dönemde yaşanan dönüşümler, bu küresel süreçler etkisinde ve Türkiye'nin ve Türkiye içerisinde farklı yerelliklerin özgün ekonomi-politik dinamikleri, çevresel koşulları ve toplumsal ilişkileri bağlamında şekillenmektedir. Küresel, ulusal ve yerel dinamiklerin etkileşimi üretim yapılan bölgelere, ürüne, üretim kaynaklarına erişim ve pazarla ilişkilendirme biçimlerine göre farklılık gösteren çiftçilikler doğurmaktadır. Tarım sistemi içerisinde ortaya çıkan bu farklılaşmayı akılda tutarak bu bölümde Türkiye tarımında neoliberalleşme sürecinin genel eğilimleri ve sonuçları aktarılacaktır. Neoliberal dönemde tarımda üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümler, tarımın temel girdisi olarak toprağa erişim ve toprak kullanımı; tohum, su, gübre, ilaç, kredi gibi diğer üretim kaynaklarına erişim; emek biçimleri ve süreçleri; ürün piyasalarına eklenme biçimleri başlıkları altında incelenecektir. Bunu yaparken aynı zamanda bu süreçlerde yaşanan değişimlerin kırdaki demografik (istihdam) değişim, sınıfsal ayrışma, üretim pratikleri (ürün deseni, teknoloji kullanımı, üretim yöntemleri), geçim koşulları ve yoksulluk açısından sonuçları değerlendirilecektir.

5.a. Toprağa Erişim ve Toprak Kullanımı

Tarihsel olarak Türkiye tarımında küçük aile işletmelerinin yaygın olduğu, ancak toprak dağılımında belirgin eşitsizliklerin olduğu bilinmektedir. Tarımda neoliberal dönüşüm küçük üreticiliği tamamen ortadan kaldırmamakla birlikte belirli bir ölçüde mülksüzleşmeye ve toprak dağılımında adaletsizliğin artmasına neden olmuştur. Bunların gerisinde neoliberal politikaların ortaya çıkardığı koşullarda tarım yaparak geçimini sağlayamayan

pek çok insanın tarımdan kopması yatmaktadır. Özellikle 2000-2007 yılları arasında kırsal nüfusta ve tarımsal istihdamda yaşanan muazzam azalma küçük üreticilerin bir kısmının tasfiyesini açıkça ortaya koymaktadır. 2000'de tarımdaki istihdam 8 milyon civarında iken, 2005'e gelindiğinde tarımdaki istihdam 5 milyon civarına inmiş ve hâlihazırda (Türkiye'nin artan nüfusu ve çalışabilir kesimine rağmen) bu miktarlarda seyretmektedir. Tarımdaki istihdamın toplam istihdam içindeki oranı ise sürekli düşmektedir: 2000'de %36 olan oran 2005'te %25,5'e düşmüş ve 2019'da %18'e gerilemiştir -özetle istihdam içindeki oranı yirmi yılda yarı yarıya azalmıştır. 2020 yılında ÇKS kaydı olan çiftçi sayısının 2 milyona gerilemiş olacağı öngörülmektedir (Bal, 2020). Bu eğilimleri yorumlarken iki hususa dikkat etmek gerekmektedir: a) son yıllarda asıl istihdam alanı tarım dışında olmasına rağmen bir ayağıyla tarım faaliyeti yapan kesim artmıştır (Keyder ve Yenal, 2013); b) keza yine son dönemde mevsimlik işçi kullanımı (özellikle ucuz emek arzının varlığında) artmaktadır.

Benzer şekilde işletme büyüklüğüne göre işlenen arazi verileri de özellikle 2001-2006 arasında tarım arazilerinin dağılımının daha adaletsiz hale geldiğini göstermektedir. 2001 yılı Tarım Sayımı sonuçlarına göre 5 hektardan küçük işletmeler toplam işletmelerin %64,9'u olup, toplam arazinin %21,3'ünü işlerken, 2006 Tarımsal İşletme Yapı Araştırması sonuçlarına göre bu oranlar sırasıyla %57,5 ve %16,2'ye düşmüştür. 2016 Tarımsal İşletme Yapı Araştırması sonuçlarına ilişkin TÜİK haber bülteninde⁷ 10 hektardan küçük işletmelerin oranının %80,7 ve işledikleri arazinin oranının

7 TÜİK sayfasında araştırmanın sonuçlarına ilişkin tabloların hiçbirinde işletme büyüklüklerine göre işletme sayısı ve işledikleri arazi bilgisi bulunmamaktadır. Söz edilen 19 Nisan 2018 tarihli haber bülteninde bu veriler yalnızca 100 dekardan küçük araziler ve 20-49 dekar aralığındaki işletmeler için tam olarak verilmiştir. Bülte de tüm işletme büyüklüğü kategorilerine ait oransal veriler %5'lik aralıklarla yalnızca grafik üzerinde gösterilmektedir. Dolayısıyla 5 hektardan küçük ve 50 hektardan büyük işletmelerle ilgili bu paragrafta yaklaşık olarak ifade edilen verileri grafik üzerinden kestirmek kaydıyla ifade edilmiştir.

%29,1 olduğu belirtilmektedir. Bültende tam rakamları verilmemekle birlikte grafik üzerinde görülen haliyle 5 hektardan küçük işletme sayısının toplamın yaklaşık %63'ü ve işledikleri arazinin toplamın yaklaşık %14'ü kadar olduğu tahmin edilebilir. 2001-2006 döneminde 50 hektardan büyük işletmelerin işledikleri arazi oranının %11,3'ten %21,1'e ve 2016 yılında yine grafik üzerinden okuyabildiğimiz kadarıyla %27-28'e yükselmiş olması özellikle dikkat çekicidir. Bu veriler küçük işletmeler tarafından işlenen arazilerin orta ve büyük işletmelerin eline geçtiğini göstermektedir (Öztürk, 2012: 79). Doğrudan neoliberal politikalarla ilgisi olmasa da Kürt coğrafyasında 1990'larda uygulanan zorunlu göç politikasının Kürt köylülerin önemli bir kesiminin mülksüzleşmesine neden olduğu da vurgulanmalıdır. Aşağıda da değinildiği gibi Türkiye'de tarımda istihdamda önemli bir yer tutan ucuz mevsimlik işçilerin çoğunu topraklarından koparılan bu Kürt köylüleri oluşturmaktadır (Gürel, 2013). Ancak, son zamanlarda mevsimlik işçilerin Suriyeli göçmenlerden seçilmekte olduğu gerçeğiyle karşı karşıya bulunduğumuzu da hatırlamakta yarar bulunmaktadır (Kavak, 2016).

Küçük üreticilerin bir kısmının toprağını kaybetmesinin yanı sıra neoliberalleşme toprağın metalaşma sürecini de derinleştirmiştir. Neoliberalleşme, tarımı kârlı ve rekabetçi bir sektör, köylüleri de *girişimci çiftçiye* dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bu amaca yönelik olarak hazine arazilerinin özel kullanıma tahsis edilmesi, kadastro yenileme, arazilerin miras yoluyla bölünmesini engelleme, tapu tescili, arazi toplulaştırma, çiftçilik tanımının toprak mülkiyetine bağlı hale getirilmesi gibi düzenlemeler yapılmıştır (Atasoy, 2017a; İslamoğlu, 2017). Bu düzenlemeler toprağın ortak ve geçimlik kullanımlarının göz ardı edilerek ticari amaçla kullanımını teşvik etmiş, tarım arazilerinin değerlendirilerek kârlı bir yatırım aracına dönüşmesinin önünü açmış (Atasoy, 2017a), toprak mülkiyetinin tarımsal destekler ve krediye erişim, üretici örgütlerine üyelik ve bunlardan fayda sağlanabilmesinde

belirleyici hale gelmesiyle toprak sahibi olan ve olmayan, küçük ve büyük toprak sahibi üreticiler arasındaki sınıfsal ayrışmayı derinleştirmiştir (İslamoğlu, 2017:82). Toprağın ortak ve geçimlik kullanımında kadınlar daha etkin olduğu ve toprak mülkiyeti kadınlar aleyhine eşitsiz dağıldığı için bu düzenlemeler toplumsal cinsiyet temelli ayrışmayı da olumsuz yönde etkilemiştir (Harris, 2006; Candan ve Özalp-Günel, 2013; FAO, 2016).

Neoliberal dönemde yaşanan diğer bir gelişme de kiracılık, ortakçılık ve yarıcılık yoluyla işlenen arazilerin artmış olmasıdır. Arazi tasarruf şekillerine göre işletme sayıları verileri ve işlenen arazi miktarının dağılımının 1991-2006 dönemi verilerine bakıldığında yalnız kendi arazisini işletenlerin oranının %92,6'dan %85,1'e ve işledikleri arazi oranının %89,3'ten %71,4'e düştüğü görülmektedir. Veriler aynı zamanda küçük işletmelerin (5 ha'dan küçük) orta ve büyüklere (5 ha ve üzeri) kıyasla daha yüksek oranda yalnız kendi arazilerini işlediklerini ve yalnız kendi arazisini işleyen küçük işletmelerin oranının dönem içerisinde aynı kalırken, orta ve büyük işletmelerin oranının %89'dan %70'e düştüğünü (küçük işletmeler için bu oran dönem boyunca %94 civarında seyrederken, 5 ha'dan büyük araziler için 1991 yılında %89 olan oran 2006 yılında %70'e gerilemiştir) göstermektedir (Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu, 2014). Bu veriler bir yandan toprağa erişimde pazara bağımlılığın arttığını, bir yandan da orta ve büyük işletmelerin küçük işletmelerin arazilerinin bir kısmını kiralama ya da diğer tasarruf şekilleri aracılığıyla işlemeye başladıklarını, dolayısıyla toprak dağılımında adaletsizliğin arttığı yollu tezi destekler niteliktedir (İslamoğlu, 2017; Kentel vd., 2017; Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu, 2014).

Neoliberal dönemde tarım arazilerinin kullanımı açısından yaşanan gelişmelere bakıldığında ilk olarak toplam tarım arazisinin azalışı dikkat çekmektedir. Tarım Bakanlığı Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü'nün 2018 (BÜGEM, 2018) verilerine

göre Türkiye'nin 1990 yılında 27,8 milyon hektar olan toplam tarım arazisi miktarı 2018 yılına gelindiğinde 23,2 milyon ha'ya düşmüştür. Tarım arazilerinde son 30 yılda yaşanan daralmanın temel sebebi tarım arazilerinin tarım dışı amaçlarla kullanıma tahsis edilmesidir (Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu, 2014; Akbulut, 2015). 1989-2010 yılları arasında 827 bin ha tarım arazisinin başka amaçlarla kullanımına izin verilmiştir (Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu, 2014:17). Bu süreç kıyı kesimlerde 1980'lerde ikincil konut ve turizm kaynaklı yapılaşma ile başlamış, 2000 sonrasında kırsal alanda enerji yatırımları, maden projeleri, altyapı ve konut inşaatının artışına paralel olarak hız kazanmıştır. Bu yatırımlar enerji ve madencilik sektörlerini düzenleyen yasalarda değişiklikler, acele kamulaştırma kararları, orman niteliğini kaybetmiş arazilerin orman statüsünden çıkarılarak satışına imkân veren 2B yasası ve tüzel kişiliklerini kaybeden köylerin ortak arazilerinin kentsel alan kapsamına alınmasının önünü açan Büyükşehir Yasası gibi yasal düzenlemeler ve kararlar aracılığıyla gerçekleşmiştir (Akbulut, 2015; Kaya, 2016). Bu yasal düzenlemeler ve önlerini açtıkları yatırımların mülksüzleşme süreçleri, kırsal sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, kırsal mekanın kullanımı açısından yarattığı sonuçlar son 20 yılda hem akademik hem politik mecralarda en çok tartışılan konulardan biri olmuştur (Adaman vd., 2017a; Çelik, 2017; 2017; Aksu vd., 2016; Avcı, 2018). Bu yatırımların üreticilerin tarımdan çekilmesi ve kırdan kentlere göç etmesine neden olduğu vurgulanmaktadır. Kırdan kentlere göçenlerin büyük bir kesiminin kentlerdeki enformel sektörde ve dolayısıyla güvencesiz ve ancak kötü çalışma koşulları olan işlerde çalıştığı ; bir kesimin (Soma'da olduğu gibi) de kırdaki gerçekleştiren bu projelerde çalışmaya başladıklarını hatırlamakta yarar var (Adaman vd., 2019; Çelik, 2017). Saha çalışmasında güncel enerji ve maden projelerine (örn: Kazdağlarında Altın Madeni; Fatsa'da Altın Madeni; Aydın'da jeotermal santraller) yakın köylerde yapılan görüşmelerde halen bilfiil üretim süreçlerinde yer almakta olan kır sakinlerinin yaşadıkları bölge-

lerden ayrılmak isteklerini özellikle dile getirmiş olmaları bu çıkarımı desteklemektedir. Bununla birlikte bu süreçler önemli bir gerilim ve direnç de doğurmuştur. Nitekim bu yatırımlara karşı pek çok yerde gelişen yerel mücadeleler de Türkiye'de çevre hareketinin bel kemiği haline gelmiştir (Avcı 2018; Arsel vd. basılacak).

Tarımsal arazilerin kullanımı açısından diğer önemli bir gelişme de sulanan arazilerin artışı ve ürün desenindeki değişimlerdir. 2001 tarım sayımında toplam 3,5 milyon olarak belirlenen sulanan arazi miktarı 2018 yılında 6,6 milyon ha'ya ulaşmış, ekonomik olarak sulanabilir 8,5 milyon ha arazinin %77,6'sı sulamaya açılmıştır (DSİ, 2019; TÜİK, 2001). Ürün çeşidine göre ekilen arazilerin değişimine bakıldığında tarla bitkileri ekim alanında 1990'dan 2018'e kadar yaklaşık 3,4 milyon ha ve nadas alanlarında 1,8 milyon ha azalış dikkat çekicidir. Buna karşılık meyve ve sebze ekim alanları 3,6 milyon ha'dan 4,2 milyon ha'ya yükselmiştir. Yem bitkileri ekim alanları da 2002 yılında 758 bin ha iken 2018'de 2,2 milyon ha'ya ulaşmıştır (BÜGEM, 2018). Ürün desenindeki bu değişimler neoliberal küreselleşme ile kurulan yeni gıda rejiminin dayattığı uluslararası iş bölümü ve uluslararası tarım şirketlerinin çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir (McMichael, 2009; Büke, 2019). Küresel ölçekte, Güney ülkelerinin rekabetçi olduğu emek yoğun ürünlerde uzmanlaştığı, Kuzey ülkelerinin ucuza ürettiği tahılları dumping yaparak rekabet alanı açtığı, endüstriyel hayvancılık odaklı yem üretimine odaklanılmış olan bu iş bölümünün temelleri uluslararası sözleşmeler yoluyla atılmış olup kota uygulamaları, sulama yatırımları ve tarımsal destekler gibi ulusal politika araçlarıyla bu yapı inşa edilmiştir.

Sulamaya erişim ve buna bağlı olarak şekillenen ürün deseninin kırdaki geçim olanaklarının belirleyicilerinden ve bölgesel ve sınıfsal farklılaşmanın sebeplerinden biri olduğu farklı çalışmalarda ifade edilmiştir. Sulamaya erişimin olduğu bölgelerde,

ya da aynı bölge içinde sulama olanaklarına sahip olan köylerde ve görece yüksek katma değerli ürünlere geçebilen çiftçiler için tarımdan geçimini sağlamak hâlâ mümkün olabilmekte, bu da iktisadi ve sosyal açıdan köylerin canlı kalmasını sağlamaktadır. Buna karşılık kuru tarım yapılan bölgeler ve köylerde, veya farklı sebeplerle alternatif ürünlere geçiş yapamayan çiftçi aileleri arasında tarım dışı alanlarda çalışma, mevsimlik ya da kalıcı göç daha yoğun yaşanmaktadır (Öztürk, 2012; Keyder ve Yenil, 2013; C. Çelik, 2017; Avcı, 2018).

Neoliberalleşme üretim ilişkilerini tartıştığımız yönde dönüştürürken, pekiştirdiği endüstriyel tarım pratikleri de tarım topraklarına zarar vermiştir. Türkiye'deki tarım alanlarının toprak kalitesine yönelik bir analiz yapıldığında ortaya çıkan sonuç; toprakların büyük bir oranda organik madde anlamında zengin olmadığı ve bu durumun başta suni gübre ve tarım ilaçları kullanımı ve anız yakımı olmak üzere kötü tarım pratikleri nedeniyle bozulmakta olduğudur (Donat, 2018). Ayrıca, aşırı sulama ve akabinde yüksek sıcaklıklara maruz kalma nedeniyle başta Harran ovası olmak üzere tarım topraklarının bir kısmında tuzluluğun arttığı ve bu durumun beraberinde çölleşmeyi getirdiği ve genel anlamda toprak erozyonunun yüksek olduğu bilinmektedir (Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu, 2014).

5.b. Tohum ve Üretim Girdilerine Erişim

Tarımda neoliberal dönem bir bütün olarak tohum, gübre, ilaç, enerji, kredi ve su gibi üretim girdilerinde pazara bağımlılığın derinleştiği, girdi piyasasında ve fiyatların belirlenmesinde şirket egemenliğinin kuvvetlendiği, girdi fiyatlarının ürün fiyatlarına kıyasla daha fazla arttığı ve buna bağlı olarak çiftçilerin gelirlerinin azaldığı bir dönem olmuştur (Öztürk, 2012; Keyder ve Yenil, 2013; Kentel vd., 2017). Köylü tipi üretimde başta tohum olmak üzere işletmenin içinden karşılanan üretim girdilerinin meta haline gelmesi neoliberalizm öncesinde yeşil devrim, yani endüstriyel tarım ile

yaygınlaşmaya başlamıştır. Endüstriyel tarımın yaygınlaşması ile birlikte tohumda standartlaşma ve fosil yakıt, kimyasal gübre ve tarımsal ilaçların (pestisit ve herbisitlerin) artan kullanımı, bu girdilere bağımlı bir üretim modelini gündemüne yaygınlaştırırken, tarımsal biyoçeşitliliğin azalmasına, toprak ve suların kirlenmesine ve gıdanın besleyici niteliğinin düşmesine de neden olmuştur.

Tarımda neoliberalleşme bu süreci pekiştirmiştir. Neoliberal dönemde farklı olarak ortaya çıkan durum ise daha önce üretim ve dağıtım ile fiyatlarının düzenlenmesinde kamunun küçük çiftçileri destekleyici önemli bir rol aldığı bu alanın neredeyse tamamen şirketlerin hâkimiyetine geçmesidir. Nitekim, küresel tohum, tarımsal ilaç ve gübre pazarlarında az sayıda küresel şirketin neoliberal küreselleşme döneminde muazzam bir güce kavuştuğu bilinmektedir. Kamunun girdi piyasalarında etkinliğinin zayıflaması ve tarımsal girdilere verilen desteklerin azalması girdi maliyetlerinin artması ile birleşince özellikle küçük üreticilerin kendilerini yeniden üretebilme ve tarımdan geçimlerini sağlayabilme olanakları oldukça daralmıştır.

Bu noktada tohum meselesinde son dönemde yaşanan değişimler özellikle çarpıcıdır. Türkiye'de 1980 öncesi dönemde tohumların ıslahı, yetiştirilmesi ve dağıtımında Tarımsal Araştırma Genel Müdürlüğü (TAGEM) ve Tarımsal İşletmeler Genel Müdürlüğü (TİGEM) önemli bir rol oynamaktaydı. Ancak, tohum fiyatlarının ve tohum ithalatının serbest bırakılması gibi neoliberal uygulamalarla bu kurumların etkinliği azaltılırken, özel şirketlerin tohum piyasasındaki hâkimiyetinin önü açılmıştır. (Evrensel, 2018; Tekeli 2019). 2004 yılında yürürlüğe giren ve tohum üzerinde fikri mülkiyet haklarını güvence altına alan *Islahçı Haklarının Korunması Kanunu* ile 2006'da kabul edilen ve sertifikasız tohumların ticari amaçla satışını engelleyen *Tohumculuk Kanunu* tohumun metalaşma sürecini derinleştirmiş ve bu alanda şirket egemenliğini sağlamlaştırmıştır (Evrensel, 2018). Son olarak

da, *Milli Tarım Projesi* kapsamında sertifikasız tohum kullanan üreticilerin desteklemelerden faydalanamayacağı ilan edilmiştir. Ancak, Milli Tarım Projesi'nin tam olarak uygulanmış olduğu söylenemez. 2019 yılında kamuoyuna "Tarımda Milli Birlik Projesi" olarak yansıyan projeye şirketleşme ve merkezleşmenin üst düzeye çıkarılması hedeflenmiş, ancak bu proje de oluşan kamuoyu tepkisine bağlı olarak geri çekilmiştir. Dolayısıyla, tohumda sertifikalaşma, desteklerin bu sertifikalı sürece bağlı olarak tasarlanması gibi hususların parçaları olarak yürürlüğe konulduğunu söylemek mümkündür.

Bu durumun esas itibarıyla iki temel sonucu vardır. Birincisi, köylü tohumlarının üretiminde ciddi bir düşüş yaşanmış, bu düşüş de biyoçeşitlilik kaybına sebep olmuştur. Biyoçeşitlilik kaybı, gerek iklim gerek diğer ekolojik değişimlere adapte olma yeteneği güçlü olan yerel tohumların kaybolması ve hibrit tohumların daha yoğun girdi kullanımını gerektirmesi açısından ciddi bir ekolojik-iklimsel sorun olarak ifade edilebilir. İkincisi, köylü tohumlarının yeniden üretilmemesi ve çoğaltılmaması ile birlikte büyük küresel tohum şirketlerinin sertifikalı/hibrit tohumları piyasada hâkim hale gelmiştir. Böylece, tek yıllık bitkilerde tarımın temeli olan tohum üzerinde üretici kontrolü büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu durum karşısında, bizzat köylüler, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler tarafından "tohum takas" etkinlikleri düzenlenmiş, böylece satışı yasaklanan sertifikasız ve yerel tohumların ücretsiz paylaşılması, çoğaltılması ve yaygınlaşması teşvik edilmiştir.

Girdi piyasalarında şirket egemenliğinin kurulması, kamu desteklerinin azalması ve buna bağlı olarak girdi fiyatlarının artması borçluluk durumu ile yakından ilişkilidir. Çeşitli araştırmalarda (Özal ve Önalp, 2018; DOKTAR, 2019) ve bu araştırmanın saha çalışmasında çiftçilerin en çok şikayet ettiği şeyin girdi maliyetlerindeki artış olması şaşırtıcı değildir. Çiftçiler çoğu zaman bu girdileri, banka-

lara, bunları satan şirketlere, ürünlerini satın alan tüccarlara ya da başka aktörlere borçlanarak edinebilmektedir. Sadece banka borçları verilerine bakıldığında Değirmenci'nin (2017) ifade ettiği üzere, son 10 yıl içerisinde aile işletmelerinin başına düşen borç yaklaşık 7 kat artmıştır.

Çiftçilerin her üretim döneminde yıldan yıla ancak borçlanarak üretim yapabilmeleri içinden çıkamadıkları bir borç döngüsü içine girdiklerini göstermektedir. Borç veren aktörler ile çiftçiler arasındaki güç eşitsizliği nedeniyle faiz oranı, borcun vadesi, girdi ve ürün fiyatları gibi borçlanma koşullarını etkileyen faktörleri söz konusu aktörlerin belirlediği düşünülürse çiftçilerin bu döngü içerisinde kendi aleyhlerine işleyen bir ilişkiyi yeniden üretmeye mahkûm kaldıkları açıktır (Borlu ve Glenna, 2015; İslamoğlu, 2017; Özal ve Önalp, 2018). Sonuç olarak borçluluk, çiftçilerin güvencesizliğini pekiştirmekte, üretim süreçlerinde çiftçi bağımsızlığını ve kontrolünü azaltmakta, çiftçi piyasa baskısı içerisinde kendisine fayda sağlayacak rasyonel davranışları tercih eden "rasyonel çiftçi" olmaya itmektedir.

Çiftçilerin daha çok borç almak zorunda kaldıkları bu ortamda, bir yandan da ucuz krediye ulaşma imkânları azalmaktadır (İslamoğlu, 2017; Kentel vd., 2017; Özal ve Önalp, 2018). Ucuz krediye erişim olanakları gayrimenkul varlığının teminat olarak gösterilmesine bağlı olarak eşitsizlik göstermektedir. Özellikle bankalardan ya da kooperatiflerden kredi alabilmek için çiftçi kayıt sistemine kaydolanmayan topraksız çiftçiler ile arazi veya diğer varlıkları az olduğundan yeterli teminat gösteremeyen ya da kooperatiflere olan borçlarını ödeyemedikleri için yeni borç alamayan küçük çiftçiler ucuz krediye erişimde zorluk yaşamaktadır. Bu koşullarda küçük çiftçiler yüksek faizle borç veren tefeci ya da tüccarlardan borç almak zorunda kalmaktadır (İslamoğlu, 2017: 82-83). Daha da vahimi, küçük ve az gayrimenkul sahibi çiftçilerin banka borçları sebebiyle gayrimenkullerine el konulmasıdır. Bu

bağlamda mülksüzleşme sürecinin borçlanma hususuyla yakından ilişkili olduğu vurgulanmalıdır. (Değirmenci, 2017).

5.c. Emek Biçimleri ve Süreçleri

Tarımda neoliberalleşme süreçleri emeğin durumu açısından değerlendirildiğinde ve öne çıkan çeşitli durumlara bakıldığında, birçok küçük çiftçinin tarımdan koparak proleterleştiği, hâlâ tarımsal üretime devam edenlerin geçimlerini sağlayabilmek için tarım ve tarım dışı sektörlerde emeğini satmak zorunda kalarak yarı-proleterleştiği; erkeklerin tarım dışı alanlarda çalışmaya daha çok yönelmesi sebebiyle tarımın kadınlaştığı, sözleşmeli üretimle birlikte çiftçilerin kendi topraklarında işçi haline geldiği, hane dışından ücretli emek kullanımının arttığı ve mevsimlik işçi kullanımının yoğunlaştığı genel olarak gözlenen hususlardır (Kentel vd., 2017; FAO, 2016; Candan ve Özalp-Günel, 2013; Gürel, 2013; MİGA, 2012; Öztürk 2012). Tüm bu süreçler, eleştirel tarımsal ekonomi-politik literatüründe köylülük ya da küçük meta üreticiliğinin kapitalist sistemde işçilikten temel farkı olarak ifade edilen üreticilerin kendi emekleri üzerindeki kontrolünün giderek zayıfladığına işaret etmektedir.

Tarım tartışmaları genelde üreticiler olarak çiftçilere odaklanmakta ve bu bağlamda tarımsal üretimde aslında vazgeçilmez rolü olan mevsimlik işçiler çoğu zaman görünmez kalmaktadır. Hem bu rolleri ve bu rolün görünmezliği, hem de tarımda emek sömürsünü en ağır yaşayan kesim olmaları dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliğine vurgu yapmak önemlidir. Üretim süreçleri ve emek koşulları üzerinde neredeyse hiç kontrolleri olmayan, düşük ücretle ve sağlıksız, çoğu zaman insan haysiyetine yakışmayan koşullarda çalışmaya zorlanan mevsimlik işçiler tarımdaki sınıf hiyerarşisi içerisinde en alt basamakta yer almaktadırlar (Gürel, 2013). *Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı'nın* (MİGA, 2012) tahminlerine göre 2012 yılında sayıları 1 milyonu bulan ve aralarında azımsanamayacak kadar çocuk işçinin de olduğu mevsimlik işçilere,

son yıllarda Suriyeliler başta olmak üzere Gürcü, Azeri ve diğer göçmenler de eklenmiştir (Kalkınma Atölyesi, 2016; Kavak, 2016). Bir bütün olarak emek sömürsünün yoğun olduğu mevsimlik işçilikte, etnik ve toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık buna maruz kalan grupların sömürsünü daha da ağırlaştırmaktadır (Kalkınma Atölyesi, 2016; MİGA, 2012).

5.d. Pazara Eklemlenme

Tarımda üretim ilişkilerini şekillendiren bir diğer önemli husus ise üreticilerin ürün pazarlarına eklemlenme süreçleridir. Tarımda neoliberalleşmeye paralel olarak büyüyen kentlerin gıda talebinin artması, uluslararası gıda ticaretinin artması, süpermarketleşme, sözleşmeli tarımın yaygınlaşması süreçlerine bağlı olarak gıda tedarik zincirlerinin giderek uzadığı, tedarik zincirlerinde kamunun etkinliğinin azaldığı ve şirketlerin egemenliğinin arttığı ifade edilmişti. Burada vurgulanması gereken nokta, bu dönüşümlerin çiftçileri kendilerinden daha güçlü piyasa aktörlerine tabi kıldığı ve üretimlerini piyasa mantığına göre organize etmeye mecbur ettiğidir. Çiftçiler neyi, ne kadar, ne zaman ve nasıl üreteceklerine neredeyse sadece ne kadar çok verim elde ettikleri, ürünlerinin pazarlanabilirliği ve fiyatına göre karar vermektedirler. Ürünlerin pazarlanabilirliği noktasında da yine piyasanın güçlü aktörleri tarafından belirlenen kalite standartlarına (raf ömrü, büyüklük, renk, şekil vb.) uymak zorunda kalmaktadırlar (Atasoy, 2017b). Burada söz konusu olan üretim etkinliğinin toplumsal ve ekolojik bağlamından kopması, sadece piyasanın dayattığı kriterlerle şekillenir hale gelmesidir. Bunun anlamı da gıda tedarikinin örgütlenmesinde piyasa paradigması çerçevesinde tanımlanmış ekonomik değer öncelenirken, üreticilerin emeklerinin adil karşılığı, tüketicilerin sağlıklı gıdaya erişim hakkı, kültürel çeşitliliğin ve ekosistemlerin korunması gibi değerlerin gözletmediği ya da ikinci plana itildiğidir. Bu çalışmanın 7. Bölümünde daha ayrıntılı tartışılacağı üzere,

yeni gelişmekte olan alternatif gıda inisiyatiflerinin tam da bu noktadan yola çıkarak tedarik zincirlerinin kârı ençoklamaya odaklı piyasa mantığının dışında ve ötesinde, toplumsal ve ekolojik değerler temelinde yeniden kurulmasının mücadelesini verdikleri söylenebilir.

Elbette bu genellemeyi yaparken çiftçilerin ürün piyasalarına eklemleme biçimlerinin çok çeşitli olabildiğini göz ardı etmemek önemlidir. Sözleşmeli tarım ile gıda şirketlerine doğrudan satış söz konusu olduğu gibi, ihracat ve kentsel pazarlara, süpermarketlere ve diğer perakende satış kanallarına (manavlar, araçla şehir içinde dolaşarak satış yapan bahçıvanlar vb.) kadarki tedarik zincirinde tüccarlar, komisyoncular, toptancılar gibi araçlar etkin rol oynamaktadır (Aysu, 2019; Atasoy 2013). Burada pazara erişimde farklı düzenlemeler olsa da çiftçiler bu araçlarla kurduğu ilişkilerde büyük ölçüde dezavantajlı konumdadır ve daha önce değinildiği üzere özellikle borçluluk nedeniyle kendi aleyhlerine işleyen bu ilişkileri sürdürmeye mecbur kalmaktadırlar. Bunların dışında üretici birlikleri ve kooperatifleri depolama olanağı, pazarlama kolaylığı ve daha iyi fiyat sağlayarak piyasa içerisinde üyeleri olan çiftçileri bir nebze güçlendirseler de kâr amaçlı şirket mantığıyla yönetildikleri ölçüde (özellikle üretici birlikleri için bu söylenebilir, ancak pek çok kooperatif için de geçerlidir) piyasa karşısında bir özerkleşme sağlayamadıkları vurgulanmalıdır. Son olarak, tedarik zincirlerindeki genel eğilim, aracı ve şirketlerin etkinliğinin artması yönünde olsa da bazı çiftçiler yerel pazarlarda, sosyal ağları üzerinden (örneğin kentlerdeki akraba ve hemşerilerine ürün göndererek) ve son dönemde internet üzerinden ürünlerini doğrudan satma olanağı bulabilmektedir (Atasoy, 2017b; Öztürk 2012).

Sonuç olarak, Türkiye tarımının son yirmi yıllık dönüşümü ve buna paralel olarak gelişen iklim değişikliği süreçlerinin, Türkiye tarımında mevcut olan farklı çiftçiliklere farklı şekillerde etki ettiğini;

en dezavantajlı kesimlerin daha çok dezavantajlı hale geldiğini; bazı kesimlerin bu süreçlerden faydalandığı ve kendisini girişimci çiftçi olarak kurduğunu; tarımsal yapının ileri geri bağlantılarla bir tarım-gıda tedarik zincirine dönüştüğünü ve bu tedarik olgusunun da çiftçiliklerin hegemonik piyasa ilişkilerine bağımlılığını derinleştirdiğini söylemek mümkündür. Bu süreçler aynı zamanda endüstriyel tarım pratiklerinin yaygınlaşması ve yoğunlaşmasını da beraberinde getirmiş ve tarımsal ekosistemlerde önemli tahribata neden olmuştur.

Bu bölümde aktardığımız, tarım kesimindeki üreticilerin ekonomik süreçler karşısında ne denli güçlü ya da ne denli kırılgan olduklarına ve değişen üretim pratiklerinin tarımsal ekosistemler üzerinde etkilerine işaret etmektedir. Bu noktada bu süreçlerin Türkiye’de tarımda iklim değişikliğine kırılganlık, özellikle farklı çiftçi kesimleri arasında kırılganlığın eşitsiz dağılımı açısından ne anlama geldiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruyu cevaplamak üzere bir sonraki bölüm, burada yaptığımız neoliberalleşmenin üretim ilişkileri ve pratiklerinde getirdiği dönüşümlere ilişkin tartışmayı temel alarak kırılganlığı, iklimsel değişikliklerin aktardığımız dönüşüm süreçlerine eklemlesiyle ortaya çıkan bir olgu olarak kavramsallaştıran bir teorik çerçeveye sunmaktadır.

6. KIRILGANLIK

6.a. İklim Değişikliği ve Kırılğanlıklar

İklim değişikliğine karşı kırılğanlık ve uyum konusunda oldukça geniş bir literatür bulunuyor. Hem sosyal hem de doğa bilimlerinin katkılarıyla gelişen literatürde, kırılğanlığın toplumsal ve biyo-fiziksel etmenlerin etkileşimi ile ortaya çıktığı ve tehlikeye maruziyet (*exposure*), savunmasızlık (*sensitivity*) ve uyum kapasitesi (*adaptive capacity*) boyutlarının olduğu noktasında ortaklaşımakla birlikte teorik ve politik pozisyonlar açısından farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Bu çeşitliliğin esas sebebi, kırılğanlığın nasıl anlaşıldığı, nedenlerinin ne olduğu ve bunlara bağlı olarak iklim değişikliğine nasıl uyum gösterileceği konularındaki farklılıklardır. Kırılğanlığı büyük ölçüde biyo-fiziksel etmenlere odaklanarak kavramsallaştırarak bir sonuç olarak ele alıp, tekil iklim risklerine çözüm arayışında olan yaklaşımlar mevcutken; kimi diğer yaklaşımlar, kırılğanlık ve adaptasyonu, kırılğanlığın altında yatan ekonomik, toplumsal, politik, kurumsal ve teknolojik bağlama odaklanarak kavramsallaştırıyor. Farklı tanım, açıklama ve çözüm önerilerini beraberinde getiren bu ayırmadan hareketle, O'Brien vd. (2007) kırılğanlığı, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkması muhtemel kayıp ve zararlar (*outcome vulnerability*) üzerinden değerlendiren yaklaşımlar ile kırılğanlıkları ekonomik, politik ve sosyal yapıların birbirleriyle etkileşimi bağlamında (*context vulnerability*) ele alan yaklaşımlar olmak üzere iki ana akım olarak ortaya koymaktadır. Eakin ve Luers (2006) ise, yine O'Brien vd. ile (2007) benzer şekilde, kırılğanlık meselesine ilişkin değişen tanımlamaları ve değerlendirmeleri dayandıkları farklı kuramsal kökenler üzerinden ele alarak üç farklı kuramsal izlekten bahsetmektedir: doğal afet/risk literatürü, politik ekoloji yaklaşımı ve (sosyo-)ekolojik dayanıklılık

(*resilience studies*) tartışmaları (ayrıca bkz: Barnett, 2010; Taylor, 2015).

Doğal afet/risk çıkışlı analizler, beklenen iklimsel değişikliklerin neler olduğu, bu değişikliklerin coğrafi dağılımlarının belirlenmesi ve belirli coğrafyalarda ortaya çıkması muhtemel kayıp ve zararların ölçülmesine odaklanırken; politik ekoloji yaklaşımı, farklı toplumsal grupların neden ve nasıl kırılğan hale geldiğini, değişen iklimsel koşullardan nasıl etkilendiklerini ve bunlara başa çıkabilme olanaklarını belirleyen ekonomik, toplumsal ve politik dinamikleri kırılğanlık analizinin merkezine alır. Politik ekoloji yaklaşımının özellikle vurguladığı birbiriyle kesişen ve birbirini pekiştiren ekonomik, toplumsal ve politik güç eşitsizliklerinin belirli grupları kırılğan hale getirirken diğer bazı grupların da görece güvenlik içinde yaşamasını sağladığı, yani kırılğanlığın ilişkisel olduğu ve eşitsiz dağıldığıdır. Ekolojik dayanıklılık çalışmaları ise eko-sistemlerin insan ve insan-dışı doğal süreçler etkisinde sürekli bir değişim halinde olduklarından yola çıkarak ekosistemlerin iklimsel faktörler etkisinde değişirken temel yapı ve fonksiyonlarını koruyabilmelerini sağlayan süreçleri anlamaya çalışır. Burada temel vurgu, iklim değişikliğine kırılğanlıkların azaltılması için sosyo-ekolojik sistemlerin dayanıklılığını koruyacak ya da iyileştirecek adaptif doğal kaynak yönetimine duyulan ihtiyaçtır.

Eakin ve Luers'in (2006) doğal afet/risk çıkışlı analizler ile politik ekonomi/politik ekoloji yaklaşımı bağlamında geliştirilen iki ayrı kırılğanlık tanımlaması, O'Brien vd.'nin (2007) zarar ve kayıp odaklı ve toplumsal bağlam odaklı olarak ifade ettiği ayırımla büyük ölçüde örtüşmektedir.

İklim değişikliğine ilişkin tartışmalarda uyumun nasıl anlaşıldığı ve özellikle de uyumun amacının

ne olarak kurgulandığı da önemli bir ayrıma işaret eder. Bu noktada, iklim değişikliğine uyum ya mevcut ekonomik sistemin değişen iklimsel koşullarda devamlılığının sağlanması, bu arada beklenen etkilerin en olumsuz sonuçlarının yönetilebilmesi için gerekli düzeltmelerin yapılması olarak, ya da sistemin kökten dönüşümünü hedefleyen bir süreç olarak iki farklı politik pozisyondan okunabilir (Pelling, 2011; O'Brien, 2012). Reformist olarak tanımlanabilecek ilk pozisyondan bakıldığında uyum daha çok kamu politikalarında, kaynak yönetiminde, teknoloji kullanımında belirli değişiklikleri içeren; teknokratik ve yönetilebilir bir süreç olarak görülür. Daha radikal olan ikinci pozisyon ise iklim değişikliğine ve buna karşı kırılganlığa sebep olan toplumsal yapılar ve ilişkilerin; bunların arkasındaki çıkarların, değerlerin ve anlayışların sorgulanması gerektiğine vurgu yapar (O'Brien, 2012: 668). İklim değişikliğine adaptasyonda görülen bu iki hat, özellikle 2008-2009'da yaşanan gıda ve finansal krizler ve etkileri giderek daha çok hissedilen iklim krizi ile beraber, küresel tarım-gıda sisteminin geleceği tartışılırken de farklı politik pozisyonlar göz önüne alındığında benzer bir çizgide şekillenmiştir. Bir yanda, başta çiftçi hareketleri olmak üzere farklı toplumsal hareketler ve grupların (tüketiciler, sivil toplum örgütleri, aktivistler, bilim insanları) şirket tarım-gıda rejiminin kökten dönüşümü için mücadeleleri 1990'lardan beri büyüyerek sürerken, diğer bir yanda Dünya Bankası ve FAO gibi uluslararası kurumlar, uluslararası yardım ve kalkınma örgütleri, Uluslararası Tarım Araştırmaları Danışma Grubu—CGIAR gibi tarım araştırma merkezleri, tarım-gıda şirketleri ve ulusal hükümetler gibi farklı aktörler de *gıda güvencesi* söylemini içerimleyip küresel tarım-gıda sisteminde reform çağrılarını yapmakta, tarım-gıda sisteminin gıdaya erişim, kırsal yoksulluk ve çevresel tahribat bağlamında en olumsuz etkilerinin hafifletilmesi için belirli düzenlemelerin yapılmasını savunmaktadır (Holt-Giménez ve Shattuck, 2011). Bu politik hat dikkate alındığında tarım-iklim değişikliği ilişkisinin hem

iklim değişikliğine uyum, hem de tarım-gıda sistemi etrafında gelişen reformist ve radikal dönüşümcü anlayışlar arasındaki ayrımın ve mücadelenin kesiştiği bir alan olduğu söylenebilir.

Türkiye'de iklim değişikliğinin tarıma etkilerine ilişkin bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğu—3. Bölümde de değinilmiş olduğu üzere—bölgelere göre ortalama sıcaklık, ortalama yağış, yağış rejimi, aşırı hava olayları gibi iklimsel değişkenlerde yaşanması beklenen değişimler ve bunlara bağlı olarak belirli tarım ürünlerinin bölgesel hassasiyette verimlerinde yaşanabilecek değişimlere odaklanmaktadır (Dellal vd., 2011; Şen, 2013; Karapınar vd., 2020). Bunun yanında, Türkiye'nin belirli bölgelerine odaklanarak farklı grupların kırılganlık seviyelerini ve bunları belirleyen sosyo-ekonomik etmenleri nicel ve nitel yöntemlerle inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Özellikle Konya havzası özelinde yapılan araştırmalar, farklı kırılganlık seviyelerini ve uyum kapasitelerini tarımsal işletmelerin arazi büyüklüğü, eğitim düzeyi, tarımsal gelirin hanenin toplam geliri içindeki payı gibi çiftçi hanelerinin belirli özellikleri ile ilişkilendirerek (Kuş, 2019) ya da çiftçiler arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizliklere odaklanarak (Lelandais, 2016) ele almaktadır. Ayrıca, politik ekoloji perspektifinden tarımda iklim değişikliğine uyum politikalarının eleştirel bir değerlendirmesini yaptığı çalışmada Turhan (2014) Adana'da emek yoğun tarımsal üretimde yerel güç eşitsizliklerini dikkate almayan uyum girişimlerinin iklimsel değişikliklerin ve belirsizliklerin maliyetini tarım hiyerarşisinin en altında yer alan mevsimlik işçilere yüklediğini göstermektedir. Bu çalışmalar, kırılganlığın sebeplerini ifadelendirme konusunda çeşitlilik göstermektedir. Kuş (2019) ve Lelandais'in (2016) çalışmalarında değerlendirilen geçim kaynakları, çalışmanın yapıldığı coğrafya, eğitim seviyesi, gelir seviyesi gibi değişkenler kırılganlıkların ilintili olduğu faktörleri görmek açısından işlevsel olsa da eksiklerdir. Görünür sebeplerin (literatürde yakın sebepler (*proximate causes*) olarak geçmektedir) altında yatan yapısal

süreçlerin (*root causes*) analizi ise kırılğanlığın azaltılması ve uyum kapasitesini artırılması adına var olan güç asimetrilerini ortaya çıkarmak; yani kaynak ulaşımının ve kontrolünün politik ekolojisini anlamak adına önemlidir (Ribot, 2014; Taylor, 2015; Barnett, 2020). Turhan'ın (2014) yerel güç eşitsizliklerinin uyum maliyetlerinin eşitsiz bölümünde belirleyici olduğuna yönelik tartışması bu tür bir analizin ürünüdür.

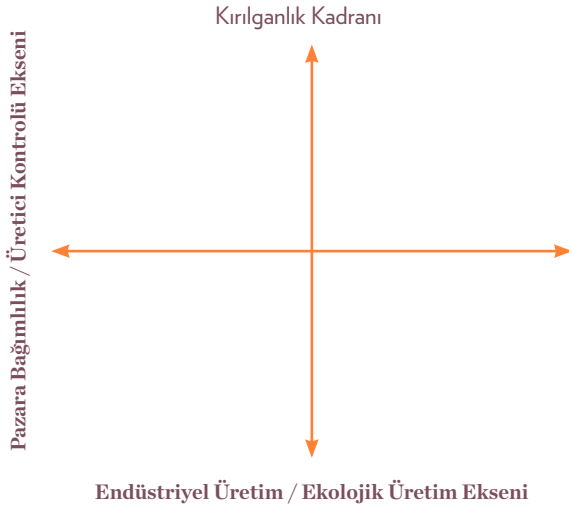
Bu çalışma, dayanıklılık (*resilience*) literatüründen de beslenmekle birlikte, Türkiye tarımında iklim değişikliğine karşı kırılğanlık meselesine esasen kırılğanlıkları ortaya çıkaran toplumsal bağlama odaklanarak politik ekonomi perspektifinden yaklaşmaktadır. Bu temelden yola çıkan çalışmanın temel savlarından biri, iklimsel değişikliklerin dışsal bir etmen olarak değil, tarımda üretim süreçlerini ve pratiklerini şekillendiren ekonomik, politik ve sosyal dinamiklere eklenerek, bu dinamiklerin dolayısıyla tarımsal üretimi ve üreticileri etkilemekte olduğu ve etkileyeceğidir (Taylor, 2015). Bu bağlamda iklim değişikliği-tarım ilişkisi, bölgelerin hangi iklimsel değişikliklere maruz olduğundan ya da çiftçilerin hangi özelliklerinden dolayı daha kırılğan olduklarından öteye gidilerek, tarımda üretim ilişkilerinin ve bunların içerisinde şekillenen üretim pratiklerinin çiftçilerin iklimsel değişikliklere karşı kırılğanlıkları ve uyum kapasitelerini nasıl belirlediği üzerinden tartışılmalıdır. Dolayısıyla, bir önceki bölümde tartışılmış olan Türkiye'de neoliberalleşmenin tarımsal üretim ilişkileri ve pratiklerinde yarattığı dönüşümler olgusu kırılğanlık analizlerinde merkeze alınmalıdır. Çiftçilerin iklim değişikliği karşısında yaşadıkları eşitsiz kırılğanlıklarının temelinde, neoliberalleşmenin, (özellikle küçük) çiftçilerin – ekonomik ve politik güçsüzlükleri nedeniyle– üzerinde söz ve denetim sahibi olmadıkları piyasa ilişkilerine bağımlılıklarını derinleştirmesi ve artan piyasa için üretim baskısı altında tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını zayıflatan endüstriyel tarım pratiklerini pekiştirmesi yatmaktadır.

Kırılğanlıkla ilgili nedensellik bu şekilde kurulduğunda, iklim değişikliğine uyumun yapısal bir dönüşüm gerektirdiği görülebilir. Yapısal dönüşüm ancak çiftçilerin tarımsal üretim süreçleri üzerinde kontrolünün artması ile mümkün olabilir. Başka bir deyişle, çiftçiler hâkim piyasa ilişkilerinden ve hegemonyadan özgürleştiğinde, alternatif üretim, dolaşım ve tüketim ilişkileri organize ettiklerinde; bununla birlikte tarımsal ekosistemlerin kaçınılmaz olarak yaşanacak olan iklimsel değişikliklere dayanıklılığını arttıracak ve hatta onları onaracak üretim pratiklerini benimsemeleri durumunda yapısal dönüşüm mümkün hale gelir. Dünyanın pek çok yerinden küçük çiftçiler, köylüler, topraksızlar, tarım işçileri, kadınlar ve yerli halkların parçası olduğu *gıda egemenliği* mücadelesinin merkezinde de bu tür bir dönüşüm yer alır (bu mücadelelerin merkezinde çiftçi örgütleri olduğunu belirtmek gerekir). Dolayısıyla, çalışmanın ortaya koyduğu yapısal dönüşüm vurgusu yalnızca akademik bir uğraşın ürünü değil, dünyada gıda üretiminin çoğunu gerçekleştiren asli öznelerin politik mücadelelerinin de temel talebidir.

6.b. Kırılğanlıklar Kadranı

Bu çalışma neoliberalleşmenin tarım sisteminde yarattığı dönüşümlerden yola çıkarak çiftçilerin iklim değişikliğine karşı kırılğanlığını, çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrolü ve üretim pratikleri olarak iki ana eksen üzerinden kavramsallaştırmakta ve kırılğanlıkların analizine yönelik *Kırılğanlık Kadranı* başlığıyla yalın bir analitik araç önermektedir. Kırılğanlık Kadranı, farklı çiftçilerin iklim değişikliğine karşı neden kırılğan olduklarını okumayı, aynı zamanda da farklı çiftçileri birbirleriyle bu bağlamda karşılaştırmayı kolaylaştırmayı hedeflemektedir. Kırılğanlık Kadranı'nda üreticiler bahsettiğimiz iki eksenle konumlandırılmaktadır. İlk eksen, bir yönde çiftçilerin üzerlerinde söz ve denetim sahibi olmadıkları pazar ilişkilerine bağımlılığının derinleştiği, diğer yönde ya pazar içinde güçlendikleri ya da pazar ilişkilerden

özerkleşerek üretim süreçleri üzerinde denetimlerinin arttığı şekilde kurgulanmıştır. İkinci eksen, tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını azaltan yoğun endüstriyel tarım yöntemlerinden, dayanıklılığını arttıran ekolojik üretim yöntemlerine uzanan bir çizgide değerlendirilmiştir. İkinci eksen kapsamında endüstriyel veya ekolojik tarım yöntemlerinin iklim değişikliğine veya azaltımına katkıları değil, iklim değişikliğinin etkilerine karşı tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığına etkileri dikkate alınmıştır.

Saha çalışmasında elde edilen bilgiler ve araştırmanın sağladığı içgörünün politik ekoloji ve dayanıklılık çalışmaları alanlarındaki teorik tartışmalarla harmanlanmasıyla beraber her iki eksen de kırılma etkileyen çeşitli boyutlar belirlenmiştir. Buradaki amaç, çiftçilerin üretim süreci üzerinde kontrolü ve üretim pratikleri ile kırılma noktaları arasında kurulan ilişkiyi açıklamak ve bu yolla çiftçileri (tarımsal işletmeleri) bu iki eksen de uygun şekilde konumlandırmaktır. Aşağıda ilk olarak şemada yatay eksen oluşturulan çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrol derecesini belirleyen öğeler, ardından da dikey eksen de üretim

pratiklerinin bileşenleri ele alınacaktır. Elbette ki, saptanmış olan bu boyutlar nihai ve bütünüyle kapsayıcı bir liste olmaktan ziyade, devam eden araştırma ve tartışmalarla genişleyebilecek ve zenginleşebilecek bir ilk çaba olarak ele alınmalıdır.

Yukarıda tanımlanmış olan iki eksen ve onları oluşturan boyutlar üzerinden, üreticilerin bu eksenler üzerinde nerede konumlandığını görebilmek için bir puanlama sistemi oluşturulmuştur. Bunu yapmak için amaç; nitel olarak yakalanan pozisyonların analitik bir değerlendirme yapabilmek adına iki boyutlu bir dünyaya yansıtılmasına olanak verecek bir nicel transformasyon yapmaktır. Bu puanlama sistemini kurgularken şöyle bir yol izlenmiştir: üreticiler eksenlerin her bir boyutu için ayrı ayrı tahlil edilerek +3, +2, +1, 0, -1, -2, -3 şeklinde puan almakta ve aynı eksen üzerindeki tüm boyutlardan alınan puanlar toplanarak, ilgili eksen de puanlarına karşılık gelen yere konumlandırılmaktalar. Kullanılan puanlama yöntemi, nicel bir yaklaşımla üreticilere kesin pozisyonlar belirlemekten ziyade, hem farklı üretme hallerini aynı analitik araç ile anlamaya çalışmakta, hem de üreticilerin birbirlerine göre nerede konumlandıklarını görmeyi hedefleyen pratik ve buluşsal (*heuristic*) bir yöntem olarak düşünülmelidir. Seçilen üreticilere verilen puanlar ise araştırma ekibi olarak nitel veriler ışığında yapılan değerlendirmeye dayanmaktadır; bu değerlendirme yapılırken hem üretim birimine dair gözlemler hem de görüşmede üreticinin yapmış olduğu aktarımlar kullanılmıştır. Proje ekibi puanların verilmesinde kendi içerisinde tartışarak görüş birliği oluşturmaya özen göstermiştir. Şüphesiz yapılan böylesi bir sübjektif değerlendirmenin eleştirilere açık olması beklenebilir. Burada yakalanmaya çalışılan pozisyonların nicel bir ölçüme uygun olmadığı da ortadadır; ancak, araştırma ekibi, kendi birikimi ve gözlemleri neticesinde nicel bir etkiyi değerlendirip bunu az/orta/çok'a karşılık gelecek şekilde 1/2/3 puanlarıyla göstermiştir. Bu etkinin pozitif ya da negatif olması sonucunda rakamlar da + ya da - değerler almaktadır; bir etkinin olmadığına

kanaat getirildiğinde ise sıfır puanı verilmiştir. Önemle vurgulanması gereken başka bir husus ise, her bir eksen için farklı boyutlarda verilmiş olan puanları toplarken bu boyutların birbirinden bağımsız olduğu iddia edilmemektedir. Daha ziyade, bu boyutların birbirleriyle etkileşim içinde olduğunu göz ardı etmeden, basit ama bütünsel bir değerlendirme sunmak amaçlanmaktadır.

Aşağıda saha çalışmasında görüşülen çiftçilerden seçilmiş sekiz örnek betimlenerek Kırılğanlık Kadranı içine yerleştirilmektedir. Sekiz örnek, bu çalışmanın temel önermelerinden biri olan Kırılğanlık Kadranı'nın dört alanına emsal üretici profili sunabilmek ve bu analitik aracın kullanımını örneklemek için her alana ikişer üretici düşecek şekilde seçilmiştir. Ancak, bu eksellere çeşitli üreticileri yerleştirirken, yapılan saha çalışmasının kısıtlarını belirtmekte yarar vardır. Öncelikle, saha çalışmasında çok geniş bir coğrafyanın ele alınmış olması ve zaman kısıtı nedeniyle, ziyaret edilen her bölgede derinlemesine katılımcı gözlem yapma imkânı olmamış, kimi durumda yalnızca üreticilerin kendi aktarımlarından hareketle bir betimleme yapılmıştır. Dolayısıyla da ifadelerin hakıyla teyit edilmesi kimi durumlarda mümkün olmamıştır. Sonuçta, üreticiler yapılan gözlemler ve görüşmelerden alınan bilgiler ışığında aşağıda aktarılacak olan boyutlarda tasvir edilmiştir. Özellikle vurgulanması gereken bir diğer husus, saha çalışması boyunca kadın üreticilere ulaşma noktasında yaşanmış olan sıkıntıdır. Ataerkil yapıların egemen olduğu bir ortamda hanedeki kadınlara ulaşım görüşme yapmak her durumda kolay olmamış, erkeklerin gözetiminde yapılan birtakım görüşmelerin özkontrol süreçleri sebebiyle yanıltıcı olma durumu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, üretim üzerindeki kontrol eksenindeki kadın boyutuna dair yorumlarda yanılma payının yüksek olabileceği akılda tutulmalıdır.

6.b.1 Üretim Süreci Üzerinde Kontrol Ekseni

1. Temel üretim kaynakları ve araçlarına erişim ve kontrol

İklim değişikliğine karşı çiftçilerin değişken kırılğanlıkları ve uyum kapasitelerini belirleyen temel etken çiftçilerin üretim kaynakları ve araçları (toprak, su, sermaye, kredi, tarımsal alet ve makineler, tohum) üzerinde ne derece kontrol sahibi olduklarıdır. Kırsalda sınıfsal ayrışmanın, geçim koşullarındaki farklılaşmanın ve yoksulluğun (ya da zenginliğin) temel belirleyeni olan üretim kaynakları ve araçlarına erişim ve kontroldeki eşitsizlikler iklim değişikliği koşullarında kırılğanlığın ve uyum kapasitesinin eşitsiz dağılımı olarak tezahür eder. Çiftçilerin üretim kaynakları ve araçlarına erişimlerinin kısıtlı olması ve/veya bunlara erişebilmek için başka aktörlere bağımlı olmaları iklimsel değişikliklerle başa çıkma, bunlara karşı uyum önlemleri alma ve olumsuz etkiler sonrasında toparlanma olanaklarını kısıtlar. Burada *bağımlılık* kavramı önemlidir: Bağımlılık mecbur olunan eşitsiz bir güç ilişkisine işaret eder. Kendi aleyhlerine işleyen, ürettikleri artı değere güçlü aktörler tarafından el konulmasını mümkün kılan eşitsiz güç ilişkilerine mecbur olan çiftçiler iklim değişikliğinin etkilerinin yükünü daha çok sırtlanırken, bu bağımlılık ilişkilerinden fayda sağlayan aktörler kendilerini görece daha iyi koruyabilirler (Taylor, 2013). Türkiye'den birkaç örnekle somutlamak gerekirse, küçük çiftçilerin pek çoğunun üretim girdilerini satın alabilmek için borç almak zorunda oldukları bilinmektedir (İslamoğlu vd., 2008; Kentel vd., 2017; Önal ve Özalp, 2018). Borç alarak üretim yapan çiftçilerin iklimsel değişiklikler nedeniyle üretimlerinde yaşanabilecek kayıplar geçimlerini olumsuz etkilemekle kalmayıp, borçlarını geri ödeyememe sonucunu doğurabilir. Borcunu gecikmeli de olsa tahsil edecek olan banka, tüccar veya tefeci olsun bu üretim kayıplarının maliyetini pek de üstlenmezken, çiftçiler bir sonraki üretim

döngüsü için borçlanmayı üretimden çekilme, daha yüksek faizle (örneğin tefeciden) borçlanma ya da arazilerini borç karşılığı ipotek ettirme gibi durumlarla topraklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilirler. Sermayeye erişimi yüksek olup borçlanmadan üretim yapan bir çiftçi ise üretim kayıplarından olumsuz etkilenmekle beraber, bu sıralanmış risklere maruz kalmayabilir.

2. Üretim sürecinde kullanılan emek biçimleri

Tarımda kapitalizmin gelişimini açıklayan Marksist politik ekonomi kuramı sermayenin küçük çiftçileri doğrudan işçileştir(e)mese bile pazar içerisindeki hâkimiyeti aracılığıyla görünürde bağımsız olan bu çiftçilerin ürettikleri artı değere el koyduğunu ve üzerlerinde tahakküm kurduğunu ifade eder (Bernstein, 2010). Tarımda neoliberalleşme sermayenin pazar ilişkileri içerisindeki gücünü arttırdığı ölçüde, küçük çiftçiler üzerindeki sömürü ve tahakkümünü de arttırmıştır. Bu süreçte farklı mekanizmalar işlemiştir/işlemektedir: Bir yanda emeğin metalaşma süreçlerinin hızlanması —örneğin imce gibi kolektif emek biçimlerinin yerini ücretli emeğin alması— özellikle emek yoğun üretim yapan işletmelerde üretimde pazara bağımlılığı ve buna bağlı olarak üretim ve kâr baskısını arttırmıştır. Diğer yanda, istikrarsız fiyatlar ve artan maliyetler arasında sıkışan çiftçiler giderek artan oranda yarı zamanlı ve/veya dönemsel olarak emeklerini satıp yarı-proleterleşir ve kendi emeklerini daha yoğun sömürür hale gelmiştir (Gürel, 2013). Kırsalda geçim zorluğu aynı zamanda genç nüfusun kırsalı terk etmesine ve ücretsiz aile işçilerinin azalmasına neden olmuştur (Kentel vd., 2017). Dolayısıyla, küçük işletmeler içerisinde, hem aile hem ücretli emeğin nereye ve nasıl kullanılacağına ilişkin kararlar çiftçi hanelerinin ya da toplumun ihtiyaçları ve imkânlarına göre değil, neoliberal tarım-gıda sisteminin dayattığı koşullar bağlamında şekillenir hale gelmiştir. Emek kullanımını değiştirebilmenin iklim değişikliğine uyum açısından önemli olduğu

dikkate alınır, üreticilerin emek üzerindeki kontrolünün zayıflamasının uyum kapasitelerini olumsuz etkilediği açıktır.

3. Makro politikaları etkileme/şekillendirme gücü

Türkiye’de tarım-gıda politikalarının tarihsel seyrini aktarırken vurgulandığı üzere, bu politikadaki değişimler tarımın kim tarafından, nasıl, hangi koşullarda ve hangi sonuçlarla yapıldığını (kimin kazanıp, kimin kaybettiğini) önemli ölçüde şekillendirir. Uluslararası ticaret, girdi ve ürün pazarları, destekler, sosyal güvenlik ve diğer ilgili politika alanlarında neoliberalleşmenin küçük çiftçileri piyasa güçleri karşısında savunmasız bırakmış, çevresel koşullara bağlılığı nedeniyle tarımsal üretime içkin olan belirsizliği pekiştirmiş, piyasa ve çevresel riskler karşısında çiftçilerin güvencesizliklerini arttırmış olması bugün iklim değişikliğine kırılganlığı tanımlayan koşullardır. Tarım-gıda politikalarının ne yönde değişeceği, iklim değişikliğine uyum ve azaltım politikalarının hangi çiftçileri koruyacağı, iklim değişikliği risklerini tarım-gıda sisteminin aktörleri arasında nasıl bölüştürecek politikaya yapım ve uygulama süreçlerinde kimlerin çıkarlarının ve değerlerinin etkili olduğuna göre şekillenmektedir/şekillenecektir. Politika yapım süreçlerinde çıkarlarını ve değerlerini etkin kılabilme gücü olan çiftçilerin kendilerini iklim risklerine karşı koruyabilmeleri ya da iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı koşullardan fayda sağlama olanakları yaratmaları; buna karşılık bu süreçleri etkileyemeyen çiftçilerin giderek yoksullaşmaları ve/veya üretimden kopmaları beklenebilir (Taylor, 2013; Warner vd., 2018). Egemen tarım-gıda sisteminin kaybedenleri olan ve neoliberalizmin özellikle kırılgan hale getirdiği çiftçilerin politika süreçlerini etkileyebilmeleri ancak toplumsal hareketler, sınıf mücadelesi, sendikal mücadele, sivil toplum baskısı, seçimler, protesto ve direnişler yoluyla mümkündür (Ribot, 2014).

4. Yerel ve kırsal kalkınmaya ilişkin kararları etkileme gücü

Hem ekonomik etkinlikler, toplumsal ilişkiler, kültürel yaşantılar, çevresel koşullar; hem de iklim değişikliği etkilerinin yerel ölçekte farklılaşması nedeniyle yerel kalkınma süreçleri kırılganlık ve iklim değişikliğine uyum açısından önemlidir. Yerel kalkınma ihtiyaçlarının ve uyum önceliklerinin kim tarafından ve nasıl belirlendiği; yerelde doğal kaynak yönetimi, yatırımlar ve kamu kaynaklarının kullanımına ilişkin kararların (ne kadar kaynak yaratılacağı ve yaratılacak kaynakların hangi alanlara kaydırılacağı) kim tarafından ve nasıl alındığı, kimlerin deneyim ve bilgi birikimlerinin planlama ve yönetim süreçlerini şekillendirdiği iklim değişikliğine bağlı risklerin nasıl bölüşüleceğini etkileyecektir. Bu noktada dezavantajlı, yoksul ya da kırılganlığı yüksek çiftçilerin yerel karar alma ve yönetim süreçlerine katılımı söz konusu risklerin azaltılması ve daha adil bölüşümü için gereklidir (Agrawal, 2010).

5. Yerel pazarlara, adil ticarete, alternatif ağlara erişim ve etkileşim

Giderek küreselleşen gıda tedarik zincirlerinde, tarladan sofraya kadar olan süreç ve bu süreçteki kaynakların yönetimi giderek daha az sayıda karar verici tarafından kontrol edilmektedir (McMichael, 2000; Hendrickson ve Heffernan, 2002). Bir yandan eşitsiz ekonomik güç ilişkileri içerisinde, güç daha büyük araçların elinde toplanıp, bu aktörlerin üreticilerin ürettikleri artı değerden aldıkları pay artarken (Aysu, 2019: 18; Wrigley, 1997), diğer yandan gıda, serbest ticaretin spekülasyonlarına açık hale geliyor (Doğançayır ve Yazıcı, 2018). Kısa gıda tedarik zincirleri ve yerel gıda ağları, ideal olarak üretici ve tüketicinin direk teması ve/veya aracı sayısının azalması anlamına geldiğinden, küresel sermaye piyasalarının zincirin üretim ayağına müdahalesinin azalmasına, böylece ekonomik kontrolün yerelde korunmasına kolaylık sağlar. Yerelleşen

gıda sistemi, çoğunlukla küçük ölçekli üreticiler için adil ücret, yerel kimliklerin, kültürün ve bilgi kaynaklarının korunması gibi üreticiyi koruyan prensiplerle birlikte düşünülmektedir. Bu sebeple, üreticinin fiyat belirleme, ürününü kime satacağını seçme, üretimini ve ürününün satışını organize etme kapasitesini artırma potansiyeli taşımaktadır (Roap ve Wiskerke, 2006; Kneafsey vd., 2013).

6. Yerelde demokratik işbirliği ve dayanışma ağlarının varlığı

Küçük üretici işletmelerin kendilerini yeniden üretmesi ve iklim değişikliğine karşı kırılganlıklarının azalması için yerelde demokratik işbirliği, kooperatifler ve dayanışma ağları önemli rol oynamaktadır (Agrawal ve Perrin, 2009). Araçlar ve süpermarketlerin hâkimiyetindeki piyasalar içinde yalnız başına kalan üretici özneleri, ürünlerini pazarlama, krediye ve sigortaya erişim, gerekli tarım makinaları ve ekipmanlara erişim, çiftçi eğitim faaliyetleri gibi konularda yetersizlik nedeniyle kendilerini yeniden üretmekte çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır (Shapiro-Garza vd., 2020). Bu zorluklar karşısında örgütlenebilen küçük üreticiler, kolektif olarak kendi üretimleri ve ürünlerinin pazara erişimi üzerinde söz sahibi olup aktörleşirler (Folke vd. 2005; Kocagöz, 2019; Aysu, 2019) Dayanışma ekonomileri, üreticilerin piyasa ilişkilerinin tüm maliyetini tek başlarına göğüslemelerini engelleyerek kırılganlıklarını azaltır. İklimsel felaketler sırasında ya da ekonomik kriz zamanlarında, destek olarak kendilerini yeniden üretebilmelerini sağlar. Satışa dönük gelirlerini artırma noktasında ve üreticilerin kendi başlarına erişemeyecekleri tarımsal üretim araçlarına ulaşmalarında bu dayanışma kanalları işleri kolaylaştırır. Aynı zamanda, dayanışma ekonomilerinde üreticiler arasındaki rekabetin azalması beklenir. Üreticilerin kendi karlarını ençoklamak yerine ortakların yararını gözetme yatkinlıkları artar (Kocagöz, 2019).

7. Tarımsal bilgi ve teknoloji üretimi ve paylaşılması süreçlerini etkileme gücü

Tarımda teknoloji, insani kapasitelerin teknik çözümü ve geliştirilmesinden daha geniş bir anlam ifade ediyor. Üretken ve ihracatçı tarım modeli, biyoteknolojiden yüksek teknoloji ürünlerine hızlı gelişen teknoloji ile destekleniyor. Bir yandan yüksek performanslı ve yüksek teknoloji tarım makinelerinin kullanımı yaygınlaşıyor, bir yandan da teknoloji dijitalleşiyor. Tarımda bu tip teknoloji ürünlerinin kullanımı ile sürdürülebilirlik çatısı altında hem tarımda verimliliği arttırmak hem doğal tarım kaynaklarını korumak hedefleniyor. İklim değişikliği ile mücadele konusunda da, akıllı tarım uygulamaları ile tarımsal üretimi korumak için yeni tarım teknolojileri geliştiriliyor. Ancak, azaltım, uyum ve verimde artış hedefleri olan akıllı tarım uygulamalarının politik ekonomisine baktığımızda, bu üretim pratiklerinin, üreticinin bağımlılığını ve dolayısıyla kırılganlığını artırma riskini beraberinde getirdiği söylenebilir. Fikri mülkiyet hakları, patentler, gıda standartları, dijital teknolojinin çitlenmesini de içeren bu tarımsal bilginin ve bilgi üretim süreçlerinin özelleştirilmesi yerel bilginin korunmasını, üreticilerin kendi üretimini planlamasını ve istihdamı olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Üreticilerinin kendi üretim pratikleri ve üretimleri üzerindeki kontrolünü ve gücünü, üretim araçlarının yapabilme bilgisini (*know-how*) koruyup korumadığı; bilginin üretimi ve paylaşımını destekleyecek ve yeni bağımlılıklar yaratmayacak şekilde dizayn edilip edilmediği; geliştirilen teknolojilerin, üreticilerin ihtiyaçlarına cevap verip vermediği; bu ihtiyaçların teknokratik bir yaklaşımla mı yoksa katılımcı şekilde mi gerçekleştirildiği belirler (Özkaya, 2015; Weis, 2010). Bilginin üretiminde ve teknolojik gelişmelerde söz sahibi olabilen üreticiler, iklim değişikliğiyle başa çıkmak için hasat zamanında değişiklikler yapmak, mahsulleri değiştirmek, ihtiyaç dahilinde teknoloji ve kaynak erişimi talep etmek gibi taktikleri de kullanabileceklerinden iklim değişikliğine uyum

açısından daha güçlü hale gelirler (Bradshaw vd., 2004; Karapınar ve Özertan, 2020).

8. Kadınların ekonomik, toplumsal ve politik alanlarda gücü

Dünyada kadınlar tarımsal emeğin önemli bir bölümünü⁸ sağlamalarına, kırsal hanelerin öz tüketimi için gıda üretiminde başat rol üstlenmelerine, ortak doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımından ve kırdaki karşılıklı çalışma pratiklerini örgütlemekten önemli ölçüde sorumlu olmalarına rağmen üretim kaynaklarına erişimleri ve üretim kararları üzerindeki söz hakları kısıtlıdır (A. Öztürk vd. 2019; FAO, 2011; 2016). Hanenin yeniden üretimine yönelik çoğunu kadınların üstlendikleri bakım etkinlikleri de çoğu zaman görünmez kalır. Toplumsal cinsiyete dayalı bu eşitsizlikler kadın ve erkeklerin iklim değişikliğinden nasıl etkilendiklerinin; uyum öncelikleri, kapasiteleri ve stratejilerinin de farklılaşmasına neden olur (Sultana, 2014). İklim değişikliğine uyum amacıyla yürütülen plan, program ve çalışmaların tasarlanması ve uygulanması süreçlerine kadınların katılmaması bu çabaların kadınların zamanlarının çoğunu harcadıkları bakım ve geçimlik üretim etkinliklerinden ziyade daha çok erkeklerin denetiminde olan piyasa için üretime odaklanmasını beraberinde getirebilir. Benzer şekilde, kadınlar bu çalışmalara ilişkin bilgiye erişimlerinin sınırlı olması ve çoğu zaman bunlara katılmak için gerekli mülk sahibi olmak gibi koşulları yerine getirememeleri ya da beklenen bürokratik işlemleri yürütmeye zorlanmaları nedeniyle bu çalışmalardan yeterince faydalanamayabilirler (Jerneck, 2018). Kırılganlık analizinde tarımsal işletmelerin birim olarak alınması bu eşitsizlikleri

8 FAO'nun 2011 raporunda gelişmekte olan ülkelerde tarımda kadın istihdamının ortalamasının %43 olduğu belirtilmektedir. TÜİK'in 2019 verilerine göre Türkiye'de kadınlar tarımda çalışanların %44'ünü oluşturmaktadır; ve bu kadınların yaklaşık %80'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Erkekler için bu oran yaklaşık %19 iken, %67'lik bir oranla erkeklerin büyük kısmı kendi hesabına çalışmaktadır. Ancak, resmi istihdam istatistiklerine dayanan rakamlar büyük ihtimalle kadınların tarımsal üretime katılmalarını eksik yansıtmaktadır.

görünmez kılabilir. Buna bağlı olarak da çiftçi hanesinin birim olarak kırılgenliğini azaltması beklenen önlemler kadınların yaşam koşullarını (erkeklerle eşit oranda) güvenceye alıp iyileştirmeyebilir ya da kendi yaşamları üzerindeki kontrollerini arttırmayabilir. Buna ek olarak, yapılan çalışmalar kadınların hane geliri üzerindeki denetimlerinin artmasının çocukların sağlığı, beslenmesi ve eğitimi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (FAO, 2011). Bu bağlamda kadınların güçlenmesi kırılgenliği azaltan bir etken olarak değerlendirilmeli ve uyum çalışmaları kadınların güçlenmesini hedeflemelidir (Mitchell vd., 2007).

6.b.2. Üretim Pratikleri Eksen

1. Tarımsal sistemlerde biyolojik çeşitlilik

Endüstriyel tarım tek bir ürünün çıktısının ençoklanması olarak tanımlanan verimliliği artırmaya odaklı olarak seçilmiş az sayıda çeşit ile monokültür üretimi teşvik eder (IPES-Food, 2016). Bu tür bir üretim modelinde verimlilik su, kimyasal gübre, pestisit ve herbisit gibi girdilerin yüksek ve sürekli kullanımına bağlıdır. Hem bitki genetik çeşitliliğinin ve ekilen bitki çeşitlerinin azalması, hem de yüksek girdi kullanımı agroekosistemlerin biyolojik çeşitliliğini azaltır. Burada vurgulanması gereken bir nokta biyoçeşitliliğin sadece bir alandaki bitki, hayvan ve mikroorganizmaların sayısı ile ilgili olmayıp, insanlar da dahil ekosistem içerisindeki canlı ve cansız öğelerin birbirleriyle ilişkilerini kapsayan *ilişkisel* bir kavram olduğudur (Shiva, 1993). Dolayısıyla endüstriyel tarım sadece canlı sayısını azaltmak yoluyla değil, ekosistem içerisindeki ilişkileri, doğal döngüleri tahrip etmek yoluyla da biyoçeşitliliğe zarar verir. Bu tekdüzeliği, endüstriyel tarımsal sistemleri iklimsel değişiklikler ile zararlı ve hastalıklara karşı oldukça kırılgen hale getirir (Altieri vd., 2015; IPES-Food, 2016). Buna karşılık (hem tür-içi, hem türler arası) biyolojik çeşitliliğin korunması ve geliştirilmesi tarımsal sistemlerin uzun dönemli dayanıklılığı ve sürdürülebilirliği açısından kilit önem taşır (PAR

ve FAO, 2011; Altieri vd., 2015). Nitekim yapılan çalışmalar çeşitliliği yüksek tarımsal üretim sistemlerinin hem üretim kayıplarının daha az olması, hem de arazilerin kendilerini daha hızlı toparlaması açısından aşırı hava olaylarına, zararlılara ve hastalıklara karşı daha dayanıklı olduğunu göstermiştir (Holt-Giménez, 2002; Altieri vd., 2015). Çiftçiler yerel tohumların kullanımı, (hem mekânsal, hem zamansal olarak farklı bitki türlerinin yetiştirilmesi; biyolojik kontrol sağlayan bitki çeşitlerinin kullanılması, örtü bitkilerinin kullanılması, canlı çitler gibi uygulamaları kapsayan) polikültür üretim, tarımsal ormancılık, bitkisel üretim ve hayvancılığın birlikte yürütülmesi gibi yöntemlerle biyolojik çeşitliliği koruyup geliştirebilir ve uzun dönemde verimliliği koruyan ve iklimsel değişikliklere dayanıklı tarımsal sistemler kurabilirler. Dünyanın farklı bölgelerinde pek çoğu aslında geleneksel olan yöntemlerle üretim yapmayı sürdüren bu türden küçük çiftçiler mevcuttur ve bugüne kadar varlıklarını sürdürmüş olmaları iklimsel değişkenlikle baş etmede bu yöntemlerin başarılı olduğunun bir kanıtı olarak görülmelidir (Altieri ve Koohafkan, 2008).

2. Toprak yönetimi

Yüksek verimli bitki çeşitleri, kimyasal gübre ve pestisit kullanımı, monokültür üretim, mekanizasyon ve aşırı sulama gibi uygulamalar, tarımın endüstriyelleşmesi ile birlikte giderek daha yaygın şekilde kullanılıyor. Bu gibi yöntemler, topraktaki organik madde miktarında azalma, toprakta suyun emiliminin ve su tutma kapasitesinin düşmesi, toprağın içindeki gözenekli yapının sıkışması ile toprak ekosisteminin canlılığını azaltıyor ve toprak sağlığını bozuyor. Bu da bir yandan toprağın verimliliğinin düşmesine (ve bunu telafi edebilmek için daha fazla dışarıdan girdi kullanımına) neden oluyor, bir yandan da toprağı hem erozyona hem de kuraklık, aşırı yağış gibi iklim değişikliğinin etkileri karşısında daha fazla kırılgen hale getiriyor. Düşük dış girdili, (girdilerin ağırlıklı bir biçimde işletme içinden karşılanması anlamında) kendi kendine yetebilen, iklim

değişikliğine dayanıklı bir tarım ekosistemi için toprağın su tutma kapasitesini ve mikroorganizma ve organik madde içeriğini artırmak gerekiyor—ki bu aynı zamanda toprağın karbon tutma kapasitesini de arttırarak karbonu toprağa geri gömmeye, yani emisyon azaltımına katkı sağlıyor (Dudu, 2017). Tarım yapılan bölgenin iklimsel koşulları ve toprak yapısına göre seçilmesi gereken bitkilerin rotasyonu, farklı tür ve çeşitlerin, farklı kök uzunluklarına sahip bitkilerin bir arada ekimi, örtü bitkileri, malçlama, pulluksuz tarım, bütüncül yönetim ve rüzgar çitleri gibi yöntemler toprağı bozunmadan ve erozyondan koruyor, toprağın su tutma kapasitesini artırıyor, toprağı besin maddeleri açısından zenginleştiriyor ve toprağın bir bütün olarak canlılığını koruyor (Altieri ve Nicholls, 2003).

3. Su yönetimi

İklim değişikliğine ve suların kirlenmesine bağlı olarak, suyun niceliksel ve niteliksel anlamda yeterli miktarda bulunmaması hem kuru hem de sulu tarım için tarımsal ekosistemlerin kırılmasını arttıran temel problemlerden bir tanesidir (Kadıoğlu vd., 2017). Endüstriyel tarımın yaygınlaşması ile aşırı kullanım, kirlilik, suyun dengesiz dağılımı ve adaletsiz kullanımı, yönetim yetersizlikleri gibi sebeplerden kullanılabilir su kaynakları azalırken suya talep artmakta ve su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı açısından durum kötüleşmektedir (Redman ve Hemmami, 2008). Çiftçilerin su kullanımını, yerel iklimlere daha uygun geleneksel mahsul çeşitlerini yetiştirme, damla sulama gibi daha az su tüketen sulama yöntemlerini kullanma, tarım uygulamalarını mevcut su miktarına göre adapte etme gibi pratiklerle azaltması ve böylelikle kuraklıklara ve aşırı yağış olaylarına karşı tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını artırması gerekmektedir. Aynı zamanda, hem yer altı ve yer üstü su kaynaklarının kirliliğine yol açan kimyasalların aşırı kullanımını azaltmak için daha az yoğun ve ekolojik tarıma yönelmek, hem de toprağın su tutma kapasitesini arttıracak yöntemleri kullanmak

ve su toplama ve sulama sonrası meydana gelen buharlaşma kayıplarına yönelik önlemler almak gerekmektedir (Rosset ve Altieri, 2017).

4. Çiftçi ve ekoloji dostu teknoloji veya endüstriyel girdi yoğunluğu

Endüstriyel tarımı tanımlayan temel özelliklerden biri üretimde emeği ve hayvan gücünü endüstriyel girdilerle ikame etmesidir, yani tarımda makinalaşma ve endüstriyel girdilerin (örneğin sentetik gübre) kullanımının artmasıdır. Egemen kalkınma paradigması içerisinde bu ikame, insanı ve koşum hayvanlarını ağır iş yükünden kurtaran, daha geniş alanlarda tarım yapılmasını mümkün kılan, birim alandan ve birim emekten daha yüksek verim alınmasını sağlayan gelişmeler olarak konumlandırılır. Ancak, tarımda 20. yüzyılın ortalarından beri giderek artan makinalaşma ve dışarıdan girdi kullanımı büyük ölçüde fosil yakıt temelli olmak üzere enerji kullanımında da artış getirmiş ve tarımsal ekosistemleri tahrip etmiştir (Weis, 2010). Ayrıca, endüstriyel tarım tek bir ürünün birim alan ve emekten alınan verimine odaklanır. Çok kültürlü agroekolojik tarımda işletmenin bir bütün olarak verimliliğine bakılır (örneğin ürettiğiniz buğdayın sapını domates üretiminde malç olarak kullanıyorsanız, işletmenin verimliliği hem buğday, hem domates üretimini kapsar). Endüstriyel tarımın verimliliği artırdığı iddiası ancak tek bir ürüne odaklanıldığında doğrudur; ancak, tarımsal ekosistemlerin bir bütün olarak üretkenliği (hasat edilebilir toplam üretim) çok kültürlü agroekolojik üretimde daha yüksektir (Rosset ve Altieri, 2017). Benzer şekilde makinalaşma emek ihtiyacını azaltmanın tek yolu değildir, agroekolojik yöntemlerle ekolojik döngüleri desteklenmesi de bu ihtiyacı azaltabilir. Örneğin, meyve bahçelerinde toprak biyolojisinin olgunlaştırılırsa toprak işleme gereksiz hale gelebilir.⁹ Endüstriyel teknoloji yoğun üretime

⁹ Bu başlığa dair yorumları, agroekolojik yöntemlerin emek ihtiyacını azaltabileceği konusuna dikkatimizi çektiği ve burada verdiğimiz örneği bizimle paylaştığı için Tayfun Özkaya'ya teşekkür ederiz.

bağlı olarak dışarıdan enerji girdisine bağımlılık ve tarımsal ekosistemlerin tahribatı tarım işletmelerini iklim değişikliklerine karşı daha kırılğan hale getirmiştir. Teknoloji yoğun tarımsal üretime ilişkin yapılmakta olan bu saptamalar bugüne kadar yaygın olarak kullanılan teknolojiler dikkate alındığında tarihsel olarak geçerlidir. Bununla birlikte, kullanılan teknolojilerin değiştirilmesi tarımsal üretimin çevresel etkilerini azaltabilir. Örneğin, tarlaların pulluk kullanılarak sürülmesi toprak bozunumuna neden olurken, doğrudan ekim makinası kullanılarak bu etkiyi azaltmak mümkündür. Teknoloji yoğun endüstriyel tarımın çevresel etkilerini farklı teknolojiler kullanarak bir ölçüde azaltmak mümkünse de, yukarıda bahsedilen iklimsel değişikliklere dayanıklı ve sürdürü-

lebilir tarım ancak üretimin çeşitlendirilmesi ile mümkündür ve bu da daha yoğun emek kullanımını gerektirir. Nitekim, agroekolojik üretim yöntemleri hem zaman açısından, hem de tarımsal ekosistemlerdeki ilişkileri gözlemlene, bu ilişkilere uyumlanma ve faydalı ilişkileri destekleyici önlemler alınmanın gerektirdiği beceriler açısından daha emek yoğunudur (Rosset ve Altieri, 2017).

6.b.3. Sahadan Örnekler

Kırılğanlık Kadranı'nın bir analitik araç olarak kullanılmasına örnek sunmak amacıyla, saha çalışması sürecinde derinlemesine görüşme yapılmış 8 üreticiye¹⁰ puan vermek suretiyle eksende nasıl konumlandırılacakları aşağıda gösterilmektedir.

YATAY EKSEN	Y.1 (Kaynaklar)	Y.2 (Emek)	Y.3 (Makro politik)	Y.4 (Yerel kalkın)	Y.5 (Yerel pazar)	Y.6 (Yerel iş birliği)	Y.7 (Bilgi ve teknoloji)	Y.8 (Kadın)	Yatay toplam
Üretici 1	0	+2	-2	+1	+3	+2	+1	+1	+8
Üretici 2	+3	+2	+2	+3	-3	+2	-2	-2	+5
Üretici 3	+1	-1	-1	0	-3	+1	-2	-2	-7
Üretici 4	-2	-2	-3	-3	-3	-3	-3	-2	-21
Üretici 5	+1	0	-3	-2	-2	-2	-2	-3	-13
Üretici 6	+2	+3	-2	+2	+2	+2	+1	+2	+12
Üretici 7	+1	+3	-3	0	0	+2	-3	+2	+2
Üretici 8	+1	+1	-3	-2	-3	-2	-2	-1	-11

10 Sekiz örnek, Kırılğanlık Kadranı'nın dört alanına emsal üretici profili sunabilmek amacıyla ve bu analitik aracın kullanımını örneklemek için her alana ikişer üretici düşecek şekilde seçilmiştir. Yapılan 26 üretici görüşmesinin geri kalan 18'i bu Kırılğanlık Kadranı'na yerleştirilebilecek bir analize tabii tutulabilir. EK-1, Tablo-1'deki üreticilerden doğal tarım ve permakültür kategorisi altındakilerin genel olarak sağ üst kadrana, konvansiyonel üretim yapanların ise (konular kısmında ürün adları ile belirtilmişlerdir) daha çok sol alt kadrana yerleştirilmeleri olasıdır.

DİKEY EKSEN	D.1 (Biyçeşitlilik)	D.2 (Toprak)	D.3 (Su)	D.4 (Emek ve çiftçi dostu teknoloji veya endüstriyel girdi yoğunluğu)	Dikey toplam
Üretici 1	+3	+2	+2	+2	+9
Üretici 2	-3	-3	-3	-2	-11
Üretici 3	-2	+1	+2	0	+1
Üretici 4	-3	-3	+2	+1	-3
Üretici 5	-3	-3	0	0	-6
Üretici 6	+3	+3	+3	+3	+12
Üretici 7	-2	-3	-3	+1	-7
Üretici 8	-3	0	+3	+1	+1

Üretici 1

Üretici 1, kadın, 55 yaşında Muğla'da Yeşiltepe'de yaşıyor. Yeşiltepe 150-200 nüfuslu bir köy. Doğma büyüme Yeşiltepeli. Çocukluktan beri tarımla uğraşılıyor. Çocukları büyütme süreci dışında tarımdan hiç ayrılmamış. Kendisine, eşine ve babasına ait 5 farklı parçada, toplamda 13 dönüm arazide üretim yapıyor. Dışarıdan emek gücü almıyor, kendi aile çiftçiliği yapıyor. Hatta mevcut arazilerin hepsine yetişemediğini söylemek mümkün. Üretim sürecindeki emeği kendi istediği gibi organize ediyor. Çoğunlukla geçimlik olan bu tarımda fasulye, patlıcan, domates, biber, bamya gibi taze meyve-sebze üretiyor. Ayrıca, buğday, yulaf, fıstık, çilek, nar, ceviz gibi farklı üretimleri de mevcut. Üretim süreçlerinde kendi deneyimleri ve komşularından öğrendiği tarımsal bilgiyi kullanıyor. Tarımsal üretime zararlılarla mücadelelerde dışarıdan girdi almıyor; doğal yöntemlerle mücadele sürdürüyor. Kimyasal gübre ve sentetik tarım ilacı kullanımı yok. Çilek için damlama sulama, diğer ürünler için salma sulama yapıyor. Su sıkıntısı olmuyor, kuyuları ihtiyaç oldukça işlerini görüyor. Arazi ve araba almak için kredi kullanmış, ama borcu düzenli ödeyebilmiş; tarımsal amaçlı kredi kullanımı yaşamamış. Finansal problemleri olmamış.

Ürünlerini öncelikle geçimlik yapıyor. Fazla ürününü, Marmaris Belediyesi ile Yerel Tohum Derneği Marmaris Temsilciliği ortaklığında düzenlenen Doğal Ürünler Pazarı'na ve yine Belediye'nin Yerel Üretici Pazarı'na götürüyor. Dernek, ulusal ölçekte yerel üreticilerin tarımsal ve ekolojik farkındalığını geliştirmek amaçlı faaliyet gösteriyor. Temel çalışma alanı tohum ve yerel üretici pazarları. Yine derneğin girişimiyle ve Marmaris Belediyesi'nin desteği ile kurulacak olan bir üretim ve pazarlama kooperatifinin tartışma sürecine katılıyor. Dernek ve kooperatif girişimi, aslen yerel, geleneksel ve doğal üretim yapan köylünün ürünlerini değerlendirmek ve pazara ulaştırmak için kurulmuş. Dolayısıyla, Üretici 1 gibi üreticilerin varlığı ve üretime devam etmesi, bölgedeki kırsal kalkınma süreçlerine etki edebilmek için aslı bir rol oynuyor. Üretici 1 ve diğer üreticiler üretim süreçlerinde yer almaları sebebiyle derneğin ve ileride kurulacak olan kooperatifin çalışmalarını belirleyebilecek güce sahip. Başka bir deyişle, ne üretmek istediklerine, ne kadar üretmek istediklerine kendi karar verecek özerklikleri bulunuyor. Ancak, derneğin yönetim yapısı daha çok kent kökenli aktivistlerce oluşturulmuş. Bu aktivistlerin Üretici 1 ve diğer köylülere fikri önderlik yaptıklarını

söylemek mümkün. Üretici 1 de üreticilerin büyük çoğunluğu da dernek üyesi değil. Kısa vadede buna yönelik bir girişimleri de yok. Derneğin etki alanı şu an için Marmaris yerel yönetim yapısı ile sınırlı. 2019 yılında Marmaris'te düzenlenen Ekofest'in yapılmasında Dernek bünyesinde bir araya gelerek oluşan sinerjinin olumlu etkide bulunduğunu söylemek mümkün. Ayrıca, yine derneğin bir araya getirdiği sinerji, yerel yönetimin tarımsal ve tanıtım çalışmalarına ilham veriyor. Üretici 1 ve diğer üreticiler bu sürecin doğrudan katılımcısı ve belirleyicisi olmasalar bile, ürettikleriyle, varlıklarıyla dolaylı bir belirleyen olduklarını söylemek mümkün. Kurulacak kooperatif çalışmasının da bu anlamda katkı sunacağı öngörülebilir. Bir kadın olarak Üretici 1 üretimin merkezinde olsa da feodal aile yapısı üzerinde işlenen arazinin erkeğe ait olmasını beraberinde getiriyor. Ancak, Üretici 1'in kendine ait bir arazisinin de bulunması, geleneksel çiftçi aile yapısının dışında Üretici 1'in kendisine bir kontrol imkânı sunmakta.

Özetle, Marmaris'te üreticilik yapan Üretici 1'in Türkiye'de dönüşmekte olan geleneksel çiftçiliğin çağdaş bir örneği olduğunu söylemek mümkün. Ürün satışı konusunda bir yandan geleneksel üretici pazarlarını bir yandan ise yeni dönem yaygınlaşmakta olan doğal pazarları kullanabiliyor. Üretimi üzerinde söz hakkına sahip, gerek emek gücü gerek arazi konusunda küçük aile çiftçiliğinin geleneksel kodlarını taşıyor. Bir kadın üretici olarak arazi sahibi olması ek avantajı. Endüstriyel tarımdan uzak bir üretim biçimi icra ediyor. Ancak, tarımsal politikaları makro düzeyde etkileme gücü düşük.

Üretici 2

Adana'nın Yüreğir ilçesi Doğankent mahallesinde bulunan bu işletme 1.000 dönüm arazide narenciye, 1.700 dönüm arazide münavebeli pamuk ve buğday üretimi yapılan bir çiftlik. Çiftliğin gündelik işlerinin yürütülmesinden 46 yıldır çiftliğin kahyalığını yapan Üretici 2 sorumlu. Üretici 2 çiftliğin sahibi ailenin "varlıkları" olduğunu ve tarımla birlikte

il merkezinde ticaretle de uğraştıklarını belirtiyor. Üretici 2 dışında çiftlikte sürekli çalışan üç kişi daha var. Çiftliğin kendine ait altı adet traktör, bir biçerdöver ve bir pamuk toplama makinası var. Hem toprak sahipliği, hem de sermaye açısından çiftlik üretim kaynaklarına erişimi ve kontrolü yüksek büyük bir işletme. Üretici 2'nin verdiği bilgiye göre çiftlikte iyi tarım sertifikası ile üretilen narenciye ihraç ediliyor; kütlü pamuk ise Yüreğir ilçesinde 1973 yılında kurulmuş olan Pakmil fabrikasına satılıyor. Fabrikada sadece pamuk değil, pamuk küspesinden yem ile yem ve margarin sanayinde kullanılan pamuk yağı üretiliyor. Her ne kadar kaynaklara erişimi yüksek, büyük bir çiftlik olsa da çiftlik sahiplerinin pamuk uluslararası ticarete konu olduğu ve fiyatı üreticiler dışındaki aktörlerin oyuncu olduğu pamuk borsalarında belirlendiğinden üretici olarak fiyatın belirlenmesi sürecinde bir kontrolü yok. Bu üreticinin fiyata etkisi ancak ürünü sattığı fabrika ile pazarlık yapma gücüyle sınırlı.

Pamuk üretimi sürecine odaklanan görüşmede Üretici 2 üretim döngüsünün Mart ayı sonlarında tarla sürülüp kimyasal taban gübresi atıldıktan sonra çığit (pamuk tohumu) ekimi ile başladığını ifade ediyor. 20 günde pamuk filizlenmeye başladığında yaprak biti (zenk), yeşil kurt, kırmızı örümcek ve son zamanlarda artmaya başlayan pembe kurt gibi zararlılara karşı ilk ilaçlama yapılıyor. Bir ay sonra seyreltme yapılıyor, tarlaya traktörle çapa çekiliyor, işçilerle de bitkilerin dibi çapalanıyor ve otlar temizleniyor; bunun yanında ot ilacı da atılıyor. Çapadan sonra azot gübresi atılıyor ve ilk sulama yapılıyor. 15 gün sonra tekrar ilaç atılıyor ve salma sulama yapılıyor. Üretici 2 damlama sulamaya geçmeyi düşünüyor musunuz sorusuna "Damlama iyi diyorlar ama salma su daha iyi geliyor, ağacın tüm köklerine yayılıyor" cevabını veriyor. 50 sene kadar önce Köy Hizmetleri tarlalarda taban drenajı yapmış, 20 yıl kadar önce de drenaj boruları yenilenmiş. "Su aşağı rahat rahat iner, göllenme yapmaz". Bu şekilde hasat zamanı gelene kadar üç

kez ilaçlama ve sulama yapılıyor. “Suyun önüne her zaman ilaç atarsın, haşere görmeden bile [çünkü] sonrasında tarlaya giremezsin.” Eskiden uçakla ilaçlama yapıyormuş, ancak arılara zarar verdiği için bu uygulama yasaklanmış. Eylül sonlarına doğru başlayan hasat Kasım’a kadar devam ediyor. Çiftlikte hasat kendilerine ait pamuk toplama makinası ile yapılıyor. “Makine ile bir seferde [bir dönümden] 500 kilo alırsın, işçi ile iki kez toplarsın 700 kilo alırsın. Eskiden işçi çoktu, şimdi Suriyeliler geliyor. Yerli işçi 150, Suriyeli 80 lira yevmiye ile çalışır. Suriyeliler yerli işçi kadar iyi çalışmıyor, ama ucuza çalışıyor.”

Üretici 2’ye göre “Çukurova toprağı yorulmaz” ve mazot ve gübreye destekler az, dolayısıyla maliyetler yüksek ama “girdiyi azaltmanın bir yolu yok, verim çok düşer.” Kadınların üretim sürecindeki yerine dair Üretici 2 bölgede mevsimlik işçi olarak çalışanlar dışındaki ailelerde “kadınlar çok da tarla toprak işine bakmazlar, bazısı kendine kadar bostan yapar” görüşünde. Adana’da görüşülen diğer erkek çiftçiler de benzer bir görüşü paylaşmaktalar. Bölgede ziyaret edilen tüm çiftliklerde çiftliğin sorumlusu olarak erkeklerle görüşülmüş, görüşmeler esnasında orada olsalar bile kadınlar konuşmaya katılmamıştır. Dolayısıyla, kadınlar başka şekillerde üretim kararlarını etkiliyor olsalar bile kamusal alanda bunun açıkça kabul edilmediği söylenebilir.

Pamuk üretim sürecine ilişkin tüm bu bilgiler üretimin monokültür, yüksek girdili, toprağı yoran, aşırı su kullanılan, dış girdi yoğun biçimde yapıldığını gösteriyor. Farklı üretim yöntemleri kullanma olanaklarına ilişkin verimlilik kaygısının öncelendiği, dolayısıyla üretimin sürecinin metalaşması hususunda verimlilik baskısının öne çıktığı gözlemlenmektedir.

Çiftliğin sahibi olan aile aynı zamanda toptan narenciye ticareti yapıyor ve Adana İli Turunçgil Üreticileri Birliği ile Adana Çiftçiler Birliği üyesi.

Bu üretici birliklerinin etkinlikleri arasında üyelerini pazar olanakları, zararlılarla mücadele, yeni teknolojiler, girdi ve ürün destekleri, proje hibe destekleri gibi konularda bilgilendirme; üreticilerin ve tarım ve gıda firmaları, tarım uzmanları, yerel politikacılar gibi paydaşların katılımıyla üretimdeki sorunlar ve çözümlerin konuşulduğu toplantılar düzenleme; üyelerinin şikayet ve taleplerini Tarım Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı gibi ilgili devlet kurumlarına iletme bulunuyor. Birliklerin etkinliklerine ilişkin internet sayfalarında ve yerel medyada yer alan bilgiler bu birliklerin gerek yerel politikacılara gerek yerel ve merkez Bakanlık birimlerine gerekse ilin milletvekillerine erişimleri olduğunu ve Adana ekonomisinin bel kemiğini oluşturan tarım alanındaki gelişmelerde önemli rollerinin olduğunu gösteriyor. Örneğin, Turunçgil Üreticileri Birliği’nin internet sayfasında yer alan 10 Haziran 2020 tarihli bir haber içlerinde Tarım ve Orman Bakanlığı ve Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) yetkililerinin olduğu bir heyetin sıcak hava zararının sigorta kapsamına alınması yönündeki çalışmalarla ilgili olarak Birlik başkanına ziyarette bulunduğunu bildiriyor. Birliğin aynı zamanda üyelerinin üretimle ilgili teknik konulara ilişkin bilgiye ve bu alanda çalışan tarım firmalarına erişimini kolaylaştırdığı da görülüyor.

Üretici 3

Üretici 3, Bilecik’in Pazaryeri ilçesinde, 54 dönüm arazinin 20 dönümünde şerbetçiotu üretiyor. İcarlık arazi, Anadolu Efes’e ait. Arazinin tamamının kullanılmama sebebi, şerbetçiotunun, dikildiği arazide bir ön hazırlık gerektirmesi. Bitki, uzun direkler arasına gerilen tellere sarılarak büyüyor ve bunun için 7-8 metre uzunluğunda direklerin belli aralıklarla araziye dikilmesi gerekiyor. Üretici, rüzgardan dolayı kayma yapmaması için direklere dikenli teller sardığını söylüyor. Bira üretiminde kullanılan şerbetçiotunun ilçede 50 yıllık bir tarihi var. Öncesinde tamamı ithal edilen şerbetçi otunun ülke içinde üretimi için 24 ilçede yapılan dene-

meler sonrasında, uygun bölge olarak Pazaryeri seçilmiş ve ürün sadece Pazaryeri'nde yetişiyor. Hasattan sonra nemini kaybetmeden fabrikada işlenmesi gerektiği için, sadece fabrikaya yakın bir yerde yetiştirilmesi gerekiyor. Bölgede ürünün alımını, önceden Tekel yaparken, 1982 yılından itibaren faaliyetleri Anadolu Efes yürütmeye başlıyor. Şimdilerde ürün, ya Anadolu Efes'e ya da OT-GÜL üretim kooperatifi aracılığıyla Tuborg gibi diğer bira üreticilerine satılıyor. Ürünün fiyatı, Pazaryeri'nde vali, belediye başkanı, kooperatif başkanı, üreticiler, ziraat mühendisleri gibi çeşitli aktörlerin katıldığı bir komisyonda (Şerbetçiotu Teknik Komisyonu) belirlendiğinden, kooperatife de Anadolu Efes'e de aynı fiyattan satış yapıyorlar. Bu noktada yerelde işbirliği açısından üreticilerin güçlü bir noktada olduğu söylenebilir.

Bitki, Nisan-Mayıs ayında iplere sarılmaya başlıyor, ağustos sonu da hasat ediliyor. Üretici, “kozalakları toplandıktan sonra kökü bırakılıyor. Şerbetçiotunun ömrü 15-20 sene civarında.” diyor. Ağustos ortası itibarıyla başlayan hasat ya genel olarak kadınlar tarafından tarlada el ile ya da makina hasadı ile toplanarak fabrikada yapılıyor. Makina hasadında fiyat, yine Şerbetçiotu Teknik Komisyonu tarafından belirleniyor. Üretici, “Biçmeyi kendimiz yapıyoruz, traktöre yüklüyoruz; ama fabrikada çok sıra var. Şerbetçiotunun en verimli olduğu zamanda toplanması hemen hasat edilmesi gerek. Olgunlaştıktan sonra –iklime bağlı olarak– tarlada durduğu her gün bizim için riskli. Bir yağmur yağsa hem hastalık riski artar hem de dolu çok ciddi hasar veriyor ürüne.” diyor.

Anadolu Efes'in toprağında üretim yapan Üretici 3, sadece Anadolu Efes'in verdiği türleri üretebiliyor. Anadolu Efes ve WWF-Türkiye'nin birlikte yeni başladıkları “Gelecek Tarımda” projesi ile arazisinde akıllı tarım uygulamalarına başlanan beş şerbetçiotu üreticisinden biri: “teknoloji ile aram iyi, benim merakım var. Hep açıp bakıyorum uygulamaya.” diyor. Üretici, topraktaki toprak altı

ve havadan olmak üzere sıcaklık ve nem miktarını, bitkideki sıcaklık ve nem birikimini, bitkinin ihtiyacı olan su miktarını, uydu fotoğraflarından elde ettiği bilgiyle arazisinde zararlı tespit edilip edilemediğini telefonuna indirdiği bir uygulama ile öğreniyor. Arazide damlama sulama sistemi kullanıyor. Ayrıca, kullanması gereken gübre ve ilaç miktarını da yapılan toprak analizi sonucunda öğreniyor. “Biz eskilerden nasıl öğrendiysek öyle yapardık, bir dönüme şu kadar gübre gider diye bildirdik. Toprak analizini yapınca bazı gübreyi fazla attığımızı gördük. Örneğin, analizden sonra daha önce iki dönüme 25 kg potasyum atarken, fazla mineralli olana 12,5 attık” diyor. “Daha önceki uygulamalardan ötürü, toprakta potasyum birikimi vardı.” diye ekliyor. Bir önceki seneye göre verimin arttığını, ama yine de ürünü sağlıklı tutmak için uygulamada belirtilen miktardan çok daha fazla gübre ve ilaç gerektiğini ekliyor: “Yıllardan beri sözleşmeli olarak yaptığımız üretimi, bu uygulama sayesinde daha verimli hale getirdik. Normalde ürünü korumak için, hastalık gelmeden ürünü riske atmamak için ilaçlıyorduk, şimdi hasta olunca atıyoruz, toplam ilaç miktarında azalma olmasını bekliyoruz.” diyor.

Üretici 3, bütün bunları olumlu buluyor, ancak gübre ve ilaç fiyatlarından şikayetçi. Ürüne gelen zam ile kıyaslandığında, ilaç, gübre, ip, motora gelen zamlar karşılanamaz derecede farklı olduğundan, üreticilerin özellikle verimi düşük dönemler sonrasında üretimi durdurma noktasına geldikleri oluyor. Sözleşmeli tarım alım garantisi sağlıyor ve kurulan komisyona üreticilerin katılımı fiyat üzerinde belli bir etkileri olduğunu gösteriyor; ancak üretim sürecinin nasıl yönetileceğine dair bilginin asıl kaynağı Anadolu Efes. Çiftçiler ne kadar gübre ve ilaç kullanacaklarına kendileri karar veriyor olsalar da ürünün özellikleri Anadolu Efes'in ihtiyacına göre belirleniyor. Ayrıca, akıllı tarım, çevresel etkileri bir ölçüde azaltıyor olsa da, hâlâ dışarıdan girdi yoğun monokültür üretimi devam ettirmek ve verimi maksimuma çıkarmak

hedefleriyle ekolojik dengeleri hesap etmeyecek şekilde uygulanıyor. Akıllı Tarım projesi aslında üreticinin değil, şirketin süreci daha yakından kontrol etmesini mümkün kılıyor; ancak üretici bunu bir sorun olarak görmüyor.

Üretici 4

Üretici 4 Kazanlı beldesi Cumhuriyet mahallesinde eşi, iki çocuğu, annesi, erkek kardeşi ve erkek kardeşinin eşi ile birlikte yaşıyor. Ailesiyle birlikte 3000 m²'lik bir serada sebze ve meyve üretiyorlar. Mersin il merkezinin doğusunda yer alan Kazanlı beldesinin kıyı şeridi tamamen seralarla kaplı. Sera malzemesi ve tarımsal girdi satan bir şirket çalışanı bu bölgede 1970'lerden beri seracılığın giderek yaygınlaştığını söylüyor. Üretici 4 ve ailesi aslen Bitlisli. 1990'larda Antalya'da tarım ve turizm sektöründe mevsimlik çalışmak üzere bu bölgeye gelmeye başlamış ve 2006'da ailesi ile birlikte sera kiralararak üretime geçmiş. Bölgede tarım arazileri kıymetli olduğundan hem kira, hem satış fiyatlarının oldukça yüksek olduğunu, ailesi için bölgeden toprak satın almanın mümkün olmadığını ifade ediyor. Ailesiyle serada her yıl çift ürün olmak üzere değişik dönemlerde domates, biber, patlıcan ve çilek yetiştiriyor. Son zamanlarda muz üretiminin daha çok gelir getirdiğini söylüyor ve ekliyor: "Ama tarla bizim değil ki ağaç dikelim. Aynı araziyi kiralyoruz senelerdir ama bilemezsin, bir gün yok der mal sahibi". Arazinin kiralık olması, toprağa erişim açısından bir güvencesizlik getiriyor, yetiştirilecek ürünlerin seçimini etkiliyor ve üretim risklerini kiracı üstleniyor: "Kiranı ödemek zorundasın. Sen ödeyemezsen başkasına verir adam [mal sahibi]. Fiyat düşmüş, hastalık gelmiş ilgilenmez."

Seranın metal konstrüksiyon, plastik örtü malzemesi ve damlama sulama boruları kendilerine ait. Ekim öncesi toprağı çevreden kiraladıkları traktör ile sürüp gübreleyerek ekime hazırlıyorlar. Fideler sipariş yöntemi ile üretiliyor ve sipariş edilen fidelerin gelmesi iki ay kadar sürüyor. Belirli fidelerin belirli gübre ve ilaçları kullanmayı gerektirdiğini

söylüyor: "Domateste fideyi yetiştirenler aşu yapıyor, köküne hastalık gelmiyor. Aşılı almazsan köküne gelen hastalık için ayrı ilaç lazım." Hangi ilacı hangi sıklıkla ve ne kadar kullanmaları gerektiğinin ilaçların paketlerinin üzerinde belirtildiğini, ya da satan bayının bu bilgiyi verdiğini söylüyor, ama ekliyor "Ama bitkinin ihtiyacına göre, seradaki duruma göre veriyorsun. İlacı atıyorsun, ona alışıyor bitki, bir sonrakini kullanmaya başlıyorsun. Gübre de öyle, daha çok istiyor toprak, yoruluyor." Zararlı otları kontrol etmek amacıyla, çilek üretirken de çileğin toprağa değmemesi gerektiği için serada plastik malzeme ile malçlama yapılıyor. Yaz aylarında havanın sıcak ve nemli olması dolayısıyla daha çok ilaç kullanmak gerekiyor. "Yazın üç-beş günde bir koruma ilaçları atılıyor. Koruman lazım, risk alamıyorsun." Son yıllarda kış hava sıcaklıkları görece yüksek seyrettiği için daha çok zararlı olduğunu söylüyor: "Soğuk olmayınca haşarat ölmüyor," bu da daha çok ilaç kullanımı gerektiriyor. Üretim süreci boyunca fidelerin naylon iplere bağlanması, çapalama ve hasat için hem hane içi emek kullanılıyor (iki erkek kardeş ve eşleri), hem de yevmiyeli işçi çalıştırılıyor. Fide, gübre, ilaç, sera malzemelerinin ve zarar gören sulama borularının yenilenmesi, işçilere ödenen yevmiye ile birlikte üretimin çok masraflı olduğunu söylüyor. Hali hazırda üretim masraflarını karşılamakta zorlanan işletmenin tarım sigortası da yok.

Kendisi de ailesi de herhangi bir üretici örgütüne üye değil. Ürünlerini tüccara sattıklarını, genelde aynı tüccarlarla çalıştıklarını ve tüccarın ürünü "o gün kaçu gidiyorsa o fiyattan" aldığını söylüyor. Ürünlerini hasat ettikten sonra hemen satmaları gerektiğini, bekleme şanslarının olmadığını belirtiyor. Tüccarlarla kurulan uzun dönemli ilişkiler gerekli olduğunda borç bulabilmek için de önemli. Bu durumu "arazi sahibi olmadığımızdan bankadan kredi almak zor, tüccar tanıdık olunca veriyor" şeklinde ifade ediyor. Tüm bu özellikleriyle bu işletme örgütsüz, ürün fiyatının belirlenmesinde söz sahibi olmayan, krediye erişim imkânları kısıtlı

ve tüccarlara bağımlı k c k üreticilerin durumunu yansıtıyor. Üretim yöntemleri açısından da emek yoğun bir üretim olmakla birlikte teknoloji (traktör kullanımı, damlama sulama) kullanımı da mevcut. Tohum, kimyasal gübre ve ilaç kullanımı açısından da girdi yoğun endüstriyel üretim yapılan bir işletme. Tüm bu aktarılanlar bu işletmenin hem üretim pratikleri, hem de üretim ilişkileri eksenlerinde kırılған olduğunu işaret ediyor.

Üretici 5

Giresun'un Bulancak ilçesinde yaşayan üretici 5, eşiyle birlikte k c k aile çiftçiliği biçiminde fındık üreticiliği yapıyor. Bulancak'ın merkez köyünde yaşıyorlar. Emekli  ğretmen. Fındık her daim hayatlarında olmuş. Kendilerine ait 20 dönüm arazileri var. Fındığı beraber toplayıp satıyorlar. Zaman zaman 14 yaşındaki kızları da fındık toplamaya yardım ediyor. Dışarıdan işii almıyorlar. Fındık yanında bahçelerinde tavuk, mısır ve sebze var. Bunları sadece kendileri için yetiştiriyorlar.

Fındık  retiminde zaman zaman sentetik gübre kullanımı, bordo bulamacı kullanımı uygulanıyorlar. Zaman zaman ise ısırgan otu ile doğal ilaçlar hazırlıyorlar. Bu açıdan ilaç sektörüne bağımlı olmayan, ama gerektirdikçe başvurdukları bir yapıları söz konusu. Fındık ekstra sulama ihtiyaı duymayan bir bitki olduğu için sulama sorunları yok. Emeklilik maaşi ve fındık parası yetmediği zamanlar kredi kullanımı yapıyorlar. Kredi kullanımı daha çok tüketim amaçlı, tarım amaçlı değil.

 r nlerini 4 farklı alııya satabiliyorlar. İlkin, TMO üzerinden devlete; ikincisi, bölgede "manav" denilen aracılar üzerinden Ferrero ve diğer büyük şirketlere;  c s , yerel k c k sanayicilere; dördüncüsü ise, okk c k oranlarda, alternatif gıda inisiyatiflerine. Ortağı oldukları bir kooperatif, parçası oldukları bir topluluk bulunmuyor. 2020 yılında faaliyetlerine son veren Fındık  reticileri Sendikası'nda uzun yıllar  ye olarak bulunmuş. Bulancak ve çevresinde bir takım kooperatif

faaliyetleri oluşturabilmenin tartişmalarını yapmakla birlikte henüz bir çalışma yapmamışlar. Yerel yönetim süreçleri ile herhangi bir temasları söz konusu değil. Bu anlamda, yerelde kalkınma, tarımsal dönüşüm gibi hususlarda ancak bir takım deneysel pratikleri harekete geçirdikleri söylenebilir. Fındık piyasaşının mevcut yapısına bağımlı olduklarından dolayı, üretim süreci üzerinde fındık bahçesinin sundukları olanaklar dışında pazarlama süreçlerinde herhangi bir bağımsızlıklarının olmadığı söylenebilir. Ürünün nereye satılacağı konusunda söz sahibi ise de, k c k bir aile çiftçisi olarak, fındık politikalarının oluşum süreçlerine herhangi bir belirleyiciliği yok.

Özetle, geleneksel fındık üreticiliği özellikleri gösteren üretici 5 ve ailesi, mevcut fındık piyasaşının yapılışında hâkim olan şirketlerin çizdiği ereve içerisinde oluşan fiyat politikalarına tâbi olarak, kendi arazilerini işlemekteler. Arazide yapacakları üretim biçimi ve tarzını kendilerinin belirleme imkânı olsa da fındık fiyat politikası ve satış-pazarlama anlamında herhangi bir belirleyicilikleri bulunmamaktadır. Masrafların yükselmesi karşısında tarım ilaçlarını devreden çıkarma potansiyelleri olsa bile geleneksel olarak fındık üreticiliğinin takip ettiği hasata hazırlık döneminde gübreleme, bordo bulamacı, budama gibi yöntemleri sıklıkla takip ettikleri söylenebilir.

Üretici 6

Muğla Fethiye ve Çanakkale Bayramiç'te ayrı yerlerde kurulan ama ortak hareket eden bir komün olarak toplamda 60 dönüm arazide tarım ve doğadan toplayıcılık yapmakta olan bu üreticiler grubu, ekolojik pratiklerle 80-90 çeşit ürün üretmektedir. Bu alışma kapsamında, Bayramiç'teki 7 kişilik topluluk ile görüşüldü. "Ortak mutfak, ortak kasa, ortak yaşam" ile mülkiyet ilişkelerinin dışında bir hayat kurmak dertlerinin olduğu, kolektif bir yaşam için çalıştıklarını söylüyorlar. Arazilerinde kendileriyle birlikte, geçici olarak orada yaşayan gönüllüler de alışıyor. Kendilerine ait arazilerinin yanında,

çevredeki üreticilerin arazilerinde yarıcılık ya da alım garantisi vererek topluluk destekli tarım ile zehirsiz üretimi yaygınlaştırmaya çalışıyorlar. Aynı zamanda, Bayramiç ve çevresini kapsayan bir üretim kooperatifi kurmuş bulunmaktalar. Civar köylerde yaşayan üreticilerle bir araya gelerek, sohbet ederek, yardımlaşarak yerelde bilgi ve deneyim paylaşımını, karşılıklı öğrenme süreçlerini yaygınlaştırmaya çalışıyorlar. Hem yerel pazarlar hem de büyük şehirlerde aracısız tüketim için gıda toplulukları, kooperatifler, tanıdıklara ve üretici pazarlarında ürünlerini satıyorlar. Ayrıca, kır-kent ağı buluşmaları, politik ekoloji buluşmaları ve tohum takas şenliklerinin organizasyonu ve yürütücülüğünde aktif rol oynuyorlar.

Üretimlerinde, toprağı zenginleştirmek ve beslemek için dağda yayılmış hayvan gübresi, orman çürüntüsü ve yeşil bitkiler kullanıyorlar. Malç, damlama sulama gibi pratiklerle su kullanımını azaltıp toprağın su tutma kapasitesini arttırıyorlar. Meyve ve sebzelere zarar veren tuta, güve ve Akdeniz sineği gibi zararlılarla biyolojik mücadele veriyorlar ve zirai/kimyasal ilaç kullanmamaya özen gösteriyorlar. Bu noktada, tohumdan mamul ürüne pazara bağımlı olmayan bir üretim şekilleri olduğu söylenebilir. Emek-yoğun ve kolektif şekilde çalışıp, her gün yapılacak işleri sabah kahvaltısında bölüşüyorlar. İş paylaşımı noktasında, herkesin sorumluluk aldığını, katılımcı mekanizmalarla süreci idare ettiklerini, kadınların da erkekler kadar karar alma mekanizmalarına katıldığını söylüyorlar. Üretim hedefleri arasında zenginleşmek olmadığını, kendi kendilerini geçindirmek, “daha basit daha sade bir yaşam” için ürettiklerini ifade ediyorlar. Toplayıcılık yaptıkları ürünlerle bitki çayı, çeşitli yağlar ve hidrolat¹¹ yapıyorlar. Yaptıkları tarımı doğal tarım olarak isimlendiriyorlar. Çeşitli meyve ve sebze üretiminin yanında, susam ve bakliyat üretiyorlar. Susamdan tahin, meyvelerden

meyve kurusu, reçel, zeytinyağı, pekmez, salça gibi mamul ürünler üretiyorlar.

Özetle, üretici olarak pazardan bağımsız ve ekolojik üretimi destekleyen bir pratikleri olduğu söylenebilir. Alternatif bir gıda-tedarik zinciri için farklı şehirlerde ve pozisyonlardaki aktörlerle bir araya gelip, üreticileri piyasa mekanizmalarının dışına çıkarmaya yönelik çabaları mevcut.

Üretici 7

Kadın bir üretici olan Üretici 7, Çanakkale'nin Bayramiç ilçesinin en büyük köyü olan Evciler'de eşi, üç çocuğu ve eşinin anne ve babası ile birlikte yaşıyor. Kaz Dağı'nın eteklerinde kurulu Evciler'de Bayramiç'in sulamaya erişimi olan köylerinde olduğu gibi başta elma ile kiraz ve Bayramiç beyazı olarak bilinen beyaz tüysüz şeftali üretimi yaygın olarak yapılıyor. Sulamaya erişimi olmayan köylerde ise çiftçiler daha çok buğday üretimi ve hayvancılıkla uğraşıyor. Dağın daha yüksek kısımlarındaki köylerde ormancılık da önemli bir geçim kaynağı. Meyve üretiminin yapılabilirdiği köyler hâlâ canlılığını korurken, kuru tarım yapılan köyler göç nedeniyle giderek küçülüyor ve daha çok yaşlı nüfus ikamet ediyor.

Üretici 7, ailesi ile birlikte dört ve beş dönümlük kendilerine ait iki ayrı arazide elma ve kiraz üretimi yapıyor. Aynı zamanda köy merkezinde küçük bir lokanta işletiyorlar. Ailenin bir traktörü ve traktörün arkasına takılan bir ilaçlama makinası var. Üretim ve pazarlama ile ilgili konulardan aslen kendisi ve eşi sorumlu; eşinin annesi sağlık sorunları nedeniyle çalışamazken, babası elma seyreltme ve hasat dönemlerinde kendisi ve eşi ile birlikte çalışıyor. Elma seyreltme ve her iki ürün için hasat dönemlerinde aile üyelerinin yanında bahçelerde daha çok emek takası yoluyla, bazen de ücretli işçi olarak dışarıdan emek kullanıyorlar. Emek takasını kendisi örgütüyor, arkadaşları da olan civardaki genç kadınlar ve eşleri ile dönüşümlü olarak birbirlerinin bahçelerinde çalışıyorlar. Birbirleri

11 Tıbbi aromatik bitkilerin buhar ile damıtılması sonucu ortaya çıkan ürün.

için çalıştıkları günleri sayıp, arta kalan günler için ücret ödüyorlar. Elmalarını İstanbul'dan büyük bir tüccar için alım yapan aynı köyden bir aracıya satıyorlar. Daha çok ihraç edilen kirazları da hasat dönemi köye gelen şirketlere satıyorlar. Üretici 7 bu şirketlerin bazen toplanmış ürünü aldıklarını, bazen de belli bir bahçe sahibiyle anlaşıp kendi işçilerini getirerek ürünleri toplattıklarını ifade ediyor. Kendileri üretmeseler de coğrafi işaretli Bayramiç beyazının adının duyulması ile giderek daha çok talep edilen kârlı bir ürün haline geldiğini ifade ediyor. Pazar için ürettikleri meyveleri dışında evlerinin yanındaki küçük bostanda hanenin öz tüketimi için sebze de yetiştiriyorlar.

Evciler'de bir tane Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, bir tane de Tarım Kredi Kooperatifi olmak üzere iki üretici örgütü bulunuyor. İki farklı dönemde toplam 19 yıl köy muhtarlığı yapmış olan Üretici 7'nin eşinin babası kalkınma kooperatifinin de kurucularından. Kooperatif bir miktar alım yapıp büyük tüccarlara, komisyonculara ya da ihracat şirketlerine satış yaparak üyelerini desteklemekle beraber üyelerine sağladığı en büyük avantaj kooperatife ait soğuk hava deposunda düşük bir fiyata ürünlerini depolama olanağı. Böylelikle elmanın bol olduğu sonbahardaki hasat zamanında fiyatları düşük bulurlarsa ürünlerinin bir kısmını veya tamamını depolayıp fiyatların genelde arttığı kış ve bahar aylarında satabiliyorlar. Ne kadar ürünün satılıp, ne kadarının depolanacağına nasıl karar verdikleri sorusuna “ben ve eşim oturup konuşuyoruz, ama ne kadar masrafımız oldu, ne kadar kazanırızın hesabını daha çok ben tutarım. Genelde hepsini birden vermiyoruz, depolayıp fiyatlar artınca çıkartıyoruz” diye cevap veriyor. Kooperatif aynı zamanda bir alabalık çiftliği ve lokantası işletiyor ve buradan elde edilen gelir soğuk hava deposunun elektrik masrafını ödemek ya da meyvelerin saklanacağı kasaları almak gibi amaçlarla kullanılıyor. Buna ek olarak Kooperatif gübre ve ilaç satışı yapıyor ve üyelerinin damlama sulama için devlet desteklerine başvurularında yardımcı oluyor.

Üretici 7, kimyasal gübre ve ilaçların yoğun olarak kullanıldığını ifade ediyor: “İlaç atmasak zararlılar elmayı mahveder. Tüccarlar da az bir leke, az bir kurtlanma görsün almaz elmayı, elinde kalır. Aslında zararı en çok bize; o ilaçları sıkarken biz yutuyoruz.” Köyde kendi ve ailesinininki de dahil bahçelerin çoğunda salma sulama kullanılıyor ancak kooperatif başkanının verdiği bilgiye göre devlet destekleriyle birlikte “insanlar yavaş yavaş damlama sulamaya geçiyor. Bin Pınarlı İda derler buraya ama aslında o kadar çok suyumuz yok, yazın yetersiz kalıyor. Geçmek gerekiyor damlamaya.” Sulama ihtiyacını azaltmak için “ağacın ihtiyacı neyse o kadar” sulama yaptıklarını söylüyor. Büyük ölçüde emek yoğun olan meyve üretiminde ilaçlama için makina ve ürünleri köydeki tüccara getirmek için traktör kullanılıyor. Bölgenin ikliminde ve çevresel koşullarındaki değişimlere ilişkin daha sık dolu yağdığını, ağaçlar çiçekteyken yağın dolunun önemli kayıplara neden olduğunu, meyve daldayken yağınca da meyveler berelendiği için daha düşük fiyattan satılabildiğini söylüyor.

Evciler aynı zamanda Kaz Dağı bölgesinin çeşitli noktalarında devam etmekte olan büyük ölçekli madencilik projelerine karşı gelişen direnişin de güçlü olduğu bir köy. Üretici 7, 2007'den beri devam eden yerel çevre hareketi bağlamında düzenlenen çeşitli etkinliklere ve gösterilere katılmış. Bayramiç'in ekonomisi ve toplumsal yapısının tarım üzerine kurulduğunu, bu yapının madencilik gibi çevresel etkisi yüksek, tarımsal üretime zarar verebilecek etkinliklerden korunması gerektiğini, bunun mücadelesini verdiklerini ve vermeye devam edeceklerini ifade ediyor. Bu mücadeleye sadece köylülerin değil, belediyeler, sivil toplum örgütleri, kent merkezinden gelen destekçiler, araştırmacılar ve üniversite mensupları gibi bölgeden farklı aktörlerin de katıldığına vurgu yapıyor.

Özetle, Evciler'deki bu tarımsal işletme kendi toprağında görece yüksek katma değerli ve pazar olanakları genişlemiş olan meyve üretimine odaklanan, aile emeği ve emek takası yoluyla emek ihtiyacını

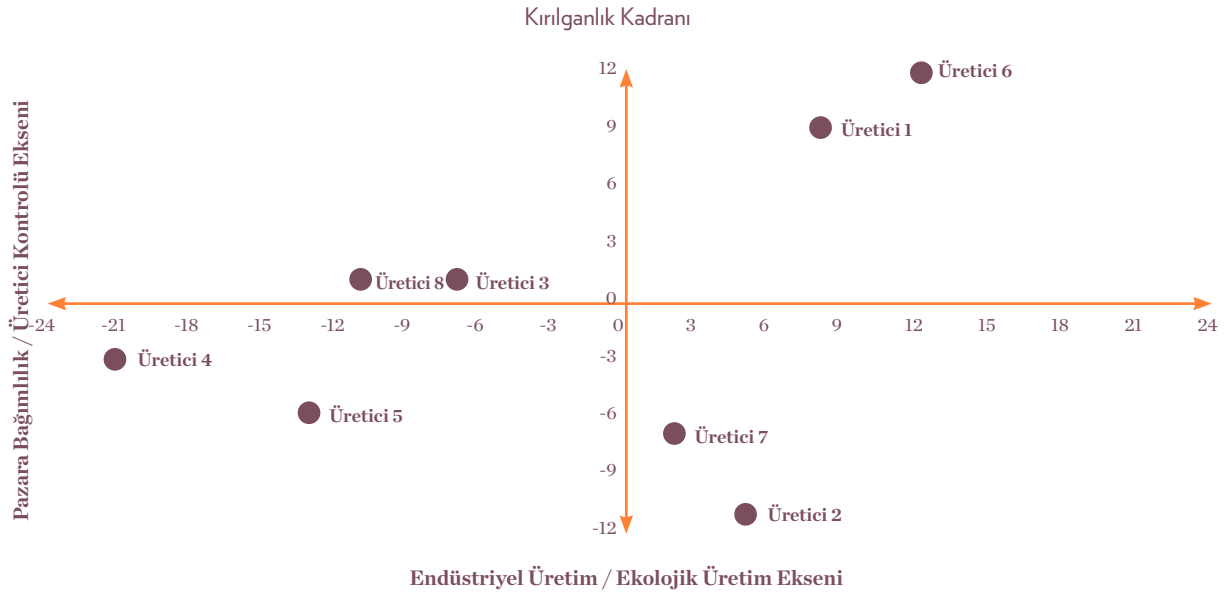
pazar dışı yollarla karşılayan, kendi tarımsal alet ve makinalarına sahip, kooperatif sayesinde pazar ile ilişkilerinde belli ölçüde güçlü bir işletme örneği. Aynı zamanda çevre mücadelesi dolayısıyla yerel kalkınma süreçleri üzerinde söz hakkı talep ediyor ve bir kadın olarak hem üretim kararlarında, hem de toplumsal mücadele içerisinde aktif olarak yer alıyor. Buna karşılık üretim pratikleri bağlamında çeşitlilik anlamında sınırlı, yüksek girdili, toprağı ve suyu korumayan yöntemler kullanıyor.

Üretici 8

Üretici 8, Bursa'nın Karacabey ilçesinde ailesinden kalan arazilerin yanında arazi kiralararak toplamda 100 dekar arazi işlemektedir. Başka sebzelerin yanında arazisinin %75'inde sanayi tipi domates üretmektedir; ve dekar başı yaklaşık 8 ton domates almaktadır. Kalan arazisinde münavebeli mısır ve buğday ekmekte, yanı sıra 25 hayvan ile büyükbaş hayvancılık yapmaktadır. Üretici, diğer sanayi tipi domates üreticilerin de kendisi gibi toplam arazilerinin çoğunda sanayi tipi domates ürettiklerini, bazı üreticilerin kendi arazilerinin tamamını bu domatese ayırdıklarını; ancak daha büyük üreticilerin ürün desenlerini biraz farklılaştırdığını söylemiştir. Bu ürün çeşitliliğinin olası risklere karşı yapıldığı belirtilmiştir. Köyündeki hemen hemen herkes gibi Karacabey'de 1970'lerden bu yana yaygınlaşan sözleşmeli tarım modeli ile domates üretmektedir. Üretici, sözleşmeli üretime giriş sebebini, hem çevresindeki neredeyse tüm üreticilerin sözleşmeli tarım yapması hem de sözleşmeli üretimin sağladığı fiyat ve satış garantisi olarak belirtmiştir. Domatesin dayanıksız bir ürün olması, ürünün olgunlaşma sürecini takiben kısa bir süre içinde elden çıkarılmasını gerektirmektedir. Üretici bu sürenin sanayi tipi domates için en fazla 20-25 gün olduğunu ifade etmiştir. Tüccarın zamanında gelip, ürününün tamamını almasının garantisinin olmadığını belirten üretici, fabrikanın bu açıdan kendilerine bir güvence sağladığını söylemiştir. Üretici, bazı seneler, sözleşme dışı domates ekimi

de yapmaktadır. Fabrikaya vereceğinin yanında, toplam domates üretiminin %10-15'ine denk gelecek kısmını sözleşmesiz ektiğinde, domates fiyatlarının artış göstermesi durumunda, bazen yine fabrikaya daha yüksek fiyattan satabildiğini ifade etmiştir. Fiyatlar sözleşmeli üretimin altında kaldığında ise tüm üretimini fabrikaya satmama kararından dolayı mağdur olduğunu da söylemiştir.

Sözleşme imzalandıktan sonra, fide planlama sürecinde, fabrikanın üretime dahililiyetinin başladığını söyleyen Üretici 8, domates üretim sürecinin genel olarak nisan ayında başladığını ve fide, ekim ve çapa dönemlerinde mevsimlik işçi kullandığını belirtmiştir. Üretici yabancı ot toplamaktan, işçilerin başında durmaya, domates toplama işine kadar her işi kendinin de yaptığını söylemiştir. Hangi çeşidin üretileceği, anlaşıldığı fabrika tarafından belirlenmektedir. Fide tedarik sürecinde, fabrika devreye girmekte ve fideci ile anlaşmayı fabrika yapmaktadır. Fabrika tarlaya atılacak gübre ve ilaç miktarı konusunda tavsiye vermekte ve bu girdiler fabrikadan aynı avans şeklinde alınabilmektedir, sezon sonunda ürünleri tarlaya sattığı zaman da mahsuplaşmaktadır. Sulama sistemlerinin yenilenmesi gerektiğinde de malzemeler fabrikadan aynı avans şeklinde tedarik edilebilmektedir. Ağustos ortasından ekim ortasına kadar süren dönemde, firmanın belirlediği takvimde başlayan hasatta ürün römorklara yüklenip fabrikaya götürülmektedir. Fabrika son dönemde başlattığı dijital tarım uygulamasıyla, drone kullanarak ve uydu gözleme yöntemleriyle, tarlanın sağlığını kontrol etmekte, bir anormallik olup olmadığı noktasında üretime müdahil olmaktadır. Ayrıca, fabrika bölgede tarla istasyonları kurmuş olup, istasyondan alınan ölçümlere göre gübrelemeyi ve sulamayı ayarlamaları yönünde üreticiye bilgi vermektedir. Feromon tuzakları ile zararlıların yoğunluğuna bakıp ön müdahale ile kullanılan ilaç miktarını optimize etmektedir. Üretici bu yöntemlerle, maliyeti çok fazla arttırmadan verimde %10-15 bir artış yakalayabildiğini ifade etmiştir.

Üretici, bölgedeki üreticilerin sözleşmeli üretimden başka çok fazla bir seçeneklerinin olmadığını ve bu yüzden sözleşme imzalamaya mecbur olduklarını söylemiştir. Bu sözleşmenin istişaresiz şekilde hazırlandığını ve üreticilere çoğunlukla çavuş aracılığıyla imzalatıldığını söylemektedir. Üretici 8, bölgedeki en büyük üreticiler dışında, “küçük üreticiler önlerine gelen anlaşmayı imzalar geçer, ürüne bir zarar gelirse mahsuplaşma döneminde cezai şart olarak işlenir, riski üretici üstleniyor.” demıştır.

Kırılglanlık ekseninden de anlaşılabilceği gibi, üreticilerin kendi üretim süreçleri üzerinde söz ve denetim sahibi olması ve ekolojik üretim yöntemlerini benimsemesi (sağ üst kadran) iklim değişikliğine karşı dayanıklılığını artırırken; pazar ilişkilerine bağımlılık ve yoğun endüstriyel tarım yöntemleri (sol alt kadran) iklim değişikliğine kırılglanlığı derinleştiriyor. Bazı üreticiler endüstriyel üretim ile biyofiziksel olarak iklim değişikliğine karşı kırılglanlık gösterirken, sosyo-ekonomik anlamda güçlü olduğundan krizin getireceği risklere karşı kendini yeniden üretme potansiyelini

taşıyor (sağ alt kadran), bazıları ise sosyo-ekonomik anlamda pazara bağımlılığı yüksekken, çevresel etkisi düşük üretim pratikleriyle, arazilerinin iklimsel olaylara kırılglanlığını azaltabiliyor (sol üst kadran). Bu heterojenlik üreticilerin sosyo-ekonomik ve biyofiziksel bağlarının çeşitliliğini yansıtır.

Üreticilerin kırılglanlığının sosyo-ekonomik ve çevresel boyutlarıyla değerlendirdiği tabloda ve üretici betimlemelerinde, kırılglanlığın karmaşık ve çeşitli sebepleri anlatılmıştır. Örneğin, Giresunlu fındık üreticisinin, üretimini piyasanın yapısını hâkim olan şirketlerin çizdiği çerçeve içerisinde oluşan fiyat politikalarına tâbi olarak yapması, bu noktada üreticinin sosyo-ekonomik anlamda dayanıklılığını arttıracak manevralarda zayıf olması, fındık bahçesindeki üretim pratiklerinin genel anlamda iklimsel farklılıkları göğüsleyecek ekosistem dayanıklılığına sahip olmaması, üreticinin her iki ekseninde de kırılglanlığını arttırmaktadır. Adana'daki pamuk üreticisine baktığımızda, yoğun şekilde devam ettiği

endüstriyel üretim (monokültür, aşırı su ve gübre kullanımı gibi faktörler), üretim yaptığı araziye iklim değişikliğine kırılgan hale getirmektedir; ancak üreticinin kaynaklara erişimi, emeği üzerindeki kontrolü, makro politikaları etkileme gücü gibi kendi üretimi üzerindeki kontrolünün yüksek olması, hem pazara bağımlılığını azaltması hem de iklim değişikliğinden kaynaklı ekonomik kayıpları telafi edebilme gücü, üreticiyi piyasa mekanizması içinde güçlü bir aktör kılmıştır. Tam aksinde gördüğümüz, akıllı tarım pratiklerini benimseyen üretici, konvansiyonel tarımın çevreye verdiği zararları yeni uygulamaya başladığı pratiklerle (toprak analizinden elde edilen verilere bağlı gübreleme, damlama sulama, değişken oranlı pestisit uygulamaları gibi) daha ekolojik bir üretim pratiğini benimsemiştir, ancak tüm bu değişen pratikleri ve adaptasyon yöntemleri, onu daha da piyasa ilişkilerinin içine çekmektedir. İklim değişikliğine kırılganlık anlamında, hem üretim pratikleri hem de üretim üzerindeki kontrolü en yüksek olan sağ üst kadranda gördüğümüz iki üretici, piyasalardan özerk gıda tedarik ağları için örgütlü bir üretimi ekolojik yöntemlerle gerçekleştirdiğinden, kendi kendini yeniden üretme potansiyelinin en yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümde, kırılganlık iki boyutta ele alınmıştır. Birinci boyut üreticilerin ekonomik süreçlerde ne denli güçlü ve ne denli güçsüz olduğu üzerinden bir resim sunmuştur. İkinci boyut ise üreticilerin yapmakta oldukları tarımsal pratiklerin iklim krizine karşı uyum mekanizmalarını devreye sokmada ne denli güçlü oldukları üzerinden bir tartışma yürütmüştür. Akabinde, üreticilerin kırılganlık ekseninde nerede durduğu incelenmiştir. Tarımda iklim değişikliğine farklı aktörlerin geliştirdiği cevaplar ise 7. Bölümde tartışılacaktır. Söz konusu cevapların üretici kırılganlıklarını azaltma ve uyum kapasitelerini artırma potansiyelleri, bu iki eksende üreticileri ne yöne doğru çektikleri üzerinden değerlendirilecektir.

7. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ KARŞISINDA AKTÖRLERİN CEVAPLARI

Bu bölümde tarım-gıda sistemi içerisindeki aktörlerin özel olarak iklim değişikliğinin, genel olarak da çevresel tahribatın tarımda getirdiği risklere karşı nasıl konumlandıkları –bu riskleri, sebep ve sonuçlarını nasıl değerlendirdikleri ve bunlara ne tür cevaplar geliştirdikleri– tartışılmaktadır. Bu geliştirilen cevaplar, bu aktörlerin hâkim tarım-gıda sistemi içerisinde ne kadar güçlü oldukları, iklim değişikliğine uyum ve azaltım için bu sistemin ne derecede ve ne yönde değişmesi/dönüşmesi gerektiği noktasındaki pozisyonları temelinde, “ana-akım” ve “alternatif yaklaşımlar” olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bu ayırım esasen 6. Bölümde tartışılan iklim değişikliğine uyum konusundaki yaklaşımlara ilişkin ayırım ile örtüşmektedir. Burada yapılan ayırım esasen 6. Bölümde tartışılan iklim değişikliğine uyum konusundaki reformist ve radikal yaklaşımlar ayırımı ile örtüşmektedir. Burada mevcut gıda sistemi içerisinde düzenlemeler öngören reformist yaklaşım ile sistemin kökten dönüşümünü savunan radikal yaklaşım yerine, ana-akım ve alternatifler tanımlamaları kullanılırken, tarım ve iklim değişikliği tartışmalarında birinci yaklaşımın ikinciye kıyasla daha görünür ve baskın olduğu da işaret edilmektedir. Ana-akım cevaplar olarak kamu politikaları, tarım ve gıda şirketlerinin girişimleri ve kamu, özel sektör, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları işbirliğinde yürütülen çalışmalar ele alınmaktadır. Alternatifler olarak ise ekolojik tarım inisiyatifleri, alternatif gıda ağları ve yerel yönetimlerin girişimlerine odaklanılmaktadır. Sırasıyla ana-akım ve alternatif yaklaşım ve pratikleri tartıştıktan sonra bu aktörlerin tarım ve iklim değişikliği bağlamında önerdikleri ve uyguladıkları müdahalelerin üreticileri 6. Bölümde tartışılan iki ana eksen üzerinde ne yönde gitmeye teşvik ettikleri, ya da ne yöne doğru çektikleri üzerinden eleştirel bir değerlendirme yapılmaktadır. Buradaki amaç, söz konusu müda-

halelerin üreticilerin kırılganlıklarını azaltmada ve uyum kapasitelerini artırmada ne kadar ve ne şekilde etkili olduğunu (veya olmadığını) daha iyi anlamak ve bu sayede hangi müdahalelerin uygulanması veya desteklenmesi gerektiği yönünde öneriler geliştirebilmektir.

7.a. Ana-akım Yaklaşımlar

7.a.1 Kamu Politikalarında İklim Değişikliği ve Tarım

Tarımda iklim değişikliğine uyum ve azaltım alanında kamu politikalarının seyri uluslararası alanda yaşanan gelişmelerle yakından ilişkilidir. Bu ilişki bağlamında, uluslararası ve ulusal politikalar zemininde iklim değişikliği-tarım ilişkisi tartışmalarının genel çerçevesini gıda (arz) güvencesi söylemi oluşturmaktadır. Başta Dünya Bankası, FAO ve CGIAR gibi tarım politikalarında belirleyici rol oynayan uluslararası kurumların benimsediği bu söylem, iklim değişikliği koşullarından ekonomik bir sektör olarak tarımın nasıl etkileneceği ve buna bağlı olarak artan nüfusun gıda ihtiyacının nasıl karşılanacağına odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, bu söylem, iklim değişikliği-tarım ekseninde politikaların temel amacının değişen iklimsel koşullarda yeterli miktarda gıda üretimini garanti etmek olarak kurmaktadır. Burada vurgulamak gerekir ki, iklim değişikliğinin yanı sıra 2007-2008 gıda fiyatları krizinin ve 2009 ekonomik krizinin küresel ölçekte yetersiz beslenen insan sayısında sebep olduğu artış (FAO, 2009; FAO, 2019) da gıda güvencesine verilen önemin artmasında ve tarımın kilit bir politika alanı olarak yeniden inşasında etkili olmuştur.

Bu söylem bağlamında gıda güvencesinin sağlanabilmesi için tarımda iklim değişikliğine uyum politikalarının aynı anda hem tarımsal verimliliği artırması, hem de tarımı iklim değişikliği etkilerine karşı daha dayanıklı hale getirmesi gerektiği savu-

nulmaktadır. Söylemin ana meselesi gıda üretimi olsa da tarımın küresel sera gazı emisyonlarına katkısı da dikkate alınarak, üretim alanında yapılacak değişikliklerin aynı zamanda bu emisyonları azaltıcı yönde olması gerektiği de vurgulanmaktadır. Bu söylemi benimseyen aktörler bu üçlü hedefe (*triple win*) –verimliliği artırmak, tarımı iklim değişikliğine daha dayanıklı hale getirmek ve tarım kaynaklı sera gazı emisyonlarını azaltmak– ulaşmak için iklime duyarlı tarım (*climate smart agriculture*), dijital tarım, akıllı tarım (*smart farming*), hassas tarım ya da tarımda sürdürülebilir yoğunlaşma gibi adlarla anılan üretim yöntemlerinin yaygınlaşmasını desteklemektedirler (WB 2015a; 2015b; Beddington, 2012; FAO, 2010).

Eleştirel tarım-gıda sistemi alanında yapılan değerlendirmeler, gıda güvencesi söyleminin tarımda iklim değişikliğine uyum ve azaltım meselesini büyük ölçüde üretim tekniklerinin değişmesi ve tarım piyasalarının (girdi, finans ve ürün) daha etkin çalışmasını sağlayacak kurumsal düzenlemelerin yapılmasına indirgediğini vurgulamaktadır (Newell ve Taylor, 2018; Taylor 2018; Holt-Giménez ve Shattuck, 2011). Eleştirel sosyal bilimciler bu haliyle iklim değişikliğine uyum ve azaltım politikalarını tarımda modernizasyon vizyonunun yeni çehresi olarak değerlendirmekte ve tarım ve gıda ile teknoloji şirketleri için yeni bir sermaye birikimi alanı inşa etmeye aracı olduklarını savlamaktadırlar. Gıda güvencesine alternatif olarak gıda egemenliğini savunan toplumsal hareketler de bu eleştiriyi paylaşmakta ve küresel tarım-gıda sisteminin üzerine inşa edildiği eşitsiz güç ilişkilerini sorgulamayan ve dönüştürmeyi hedeflemeyen çözüm önerilerini yetersiz ve yanıltıcı bulmaktadır.

Türkiye’de de tarım-iklim değişikliği ekseninde ilgili kamu politikaları iklim değişikliğine uyum, tarım, su, toprak, biyoçeşitlilik gibi farklı ama kesişen alanlarda geliştirilmektedir. Tarımda iklim değişikliğine uyuma ilişkin politika geliştirme süreçlerinde uluslararası kurumlar, sivil toplum, üniversiteler ve

yabancı araştırma kurumları ile yapılan işbirlikleri konuya ilişkin araştırmalar yapılması, mevzuatın iyileştirilmesi, uyum konusunun kurumların plan ve programlarına entegre edilmesi, kurumsal kapasitenin ve kurumlar arası koordinasyonun artırılmasına odaklanmıştır. Geliştirilen politika metinlerinde¹² tarım-iklim değişikliği konusu, uluslararası yönelimlere paralel olarak iklim değişikliğinin Türkiye ekonomisi açısından kilit öneme sahip tarım sektörü ve buna bağlı olarak gıda güvenliği üzerine etkileri çerçevesinde tartışılmaktadır. Önerilen çözümlerin bel kemiğini tarımda yüksek teknoloji kullanımı (ve bunun önündeki engellerin ortadan kaldırılması) oluşturmaktadır.

İklim değişikliğinin tarıma etkileri konusunda öncelikli kaygının yağış rejimi ve sıcaklıklardaki değişimlere bağlı olarak ortaya çıkması beklenen su sıkıntısı ve kuraklık olduğu görülmektedir. Bu tehditlere karşı su yönetiminin iyileştirilmesini amaçlayan çalışmalar mevcuttur. Bu kapsamda Orman ve Su İşleri Bakanlığı bünyesinde küresel modellemelerden yola çıkılarak Türkiye’de iklim değişikliği ve su kaynaklarına etkilerini belirlemek üzere İklim Değişikliğinin Su Kaynaklarına Etkisi projesi yürütülmüştür.¹³ Projede su kaynaklarında tahmin edilen değişimlerin sektörel etkileri de analiz edilerek uyum faaliyetleri için öneriler geliştirilmiştir. Proje aynı zamanda nehir havzaları için kuraklık yönetim planları ve su yönetimi planları hazırlanmasına altlık sunmuştur. Bu planların bazıları tamamlanmış (belirlenen 25 havzanın 15’i için kuraklık planları, 5’i için su yönetimi planları) bazıları için çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmalarda kuraklık tehdidine cevap olarak sulanan arazilerin genişletilmesi (Türkiye’de tarım arazilerinin büyük kısmında uygulanan kuru tarımın yağış

12 Bu araştırma kapsamında şu metinler incelenmiştir: İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı, Tarım Bakanlığı Stratejik Planları, Ulusal Su Planı, Ulusal Kuraklık Yönetimi Strateji Belgesi ve Eylem Planı, Sürdürülebilir Toprak Yönetimi Ulusal Eylem Planı.

13 Projeye ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: <http://iklim.ormansu.gov.tr/>

rejimindeki değişikliklerden daha çok etkilenmesi beklendiğinden) ve tarımda daha verimli su kullanımını sağlamaya yönelik tedbirlerin alınması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda bir yandan sulama altyapısı yatırımları yapılmakta, diğer taraftan basınçlı sulama sistemleri desteklenmektedir. Basınçlı sulama sistemlerine verilen destekler su kullanımında tasarruf sağlanması açısından önemlidir. Öte yandan sulanan arazilerin artması ile toplam su tüketiminin de artması, dolayısıyla su kaynakları üzerindeki baskının yoğunlaşması da mümkündür. Basınçlı sulama sistemlerinde kullanılan enerjinin maliyetinin yüksek olması da saha çalışmasında görüşülen çiftçiler tarafından önemli bir sorun olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda sulama altyapısının genişletilmesi için yapılan yatırımların ekosistemlere zarar verme riski de bulunmaktadır. Basınçlı sulama sistemleri ve sulama suyunun drenaj altyapısı kurulmadan sulamaya açılan Harran ovasında yaşanan tuzlanma problemi bunun en çarpıcı örneğidir. Benzer şekilde, Konya havzasında bir yandan damlama sulama sistemleri desteklenirken uygulanan havza dışından su taşınması projeleri (Konya Ovası Projeleri—KOP olarak bilinen) bölgenin koşullarına uygun olmayan ürünlerin üretimini daha da fazla teşvik etmekte, bir yandan da suyun alındığı Göksu havzasında ekolojik sorunlara neden olmaktadır (Berke vd., 2014).

Su yönetiminin ardından toprak yönetimi konusunda da yakın zamanda yeni adımlar atılmaktadır. Güncel olarak 2019 sonu itibarıyla FAO Türkiye Ülke Ofisi ve Tarım Bakanlığı işbirliğiyle *Sürdürülebilir Toprak Yönetimi Ulusal Eylem Planı* hazırlanmıştır. Plan, iklim değişikliği, çölleşme ve arazi tahribatının ekosistem hizmetlerinin kaybına yol açtığı ve gıda güvencesi üzerinde baskı oluşturduğu tespitinden yola çıkarak toprak politikaları ve mevzuatının iyileştirilmesi, bu alanda kurumlar arası koordinasyonun sağlanması, kurumsal ve bireysel kapasitenin artırılması, toprak yönetimi planları için ulusal bir çerçevenin hazırlanması,

toprak veri ve bilgilerinin toplandığı bir bilgi sisteminin oluşturulmasını içeren hedefler belirlemiştir. Bu plan kamunun tarım topraklarını korumaya yönelik geç de olsa bir ilk adımı olarak olumlu değerlendirilebilir. Ancak, raporun daha önceki bölümlerinde vurguladığımız gibi, bir yandan tarım arazileri tarım dışı kullanıma tahsis edilmekte, diğer yandan da üreticiler piyasaya bağımlı üretimin getirdiği verim baskısı altında aynı araziye ikinci hatta üçüncü ürünü ekme, yoğun gübre ve ilaç kullanımı gibi toprağı tahrip eden yoğun endüstriyel pratikleri kullanmaya itilmektedir. Bu sorunlara eğilmeden toprak yönetiminin iyileştirilmesine yönelik alınacağı iddia edilen önlemlerin yüzeysel kalacağı açıktır.

Su ve toprak yönetimi odaklı politikalar dışında 2008 yılında *Tarımsal Rekolte Tahmin ve Kuraklık İzleme* (TARİT) Projesi GAP bölgesinde 3 yıllık pilot proje olarak başlamış ve sonrasında *Tarımsal İzleme ve Bilgi Sistemi* (TARBİL) projesi olarak genişletilmiştir. Proje kapsamında kurulan zirai ve meteorolojik istasyonlardan iklimsel, toprak ve topografya verileri toplanmakta ve bu veriler rekolte tahmini amacıyla kullanılmaktadır. Kurulan bilgi sisteminin tarımda rasyonel karar almayı desteklemesi beklenmektedir. Sulama, toprak analizi, kooperatif kredileri, sertifikalı tohum, arıcılık gibi alanlarda kayıt ve takip sistemleri geliştirilmiştir. Politika metinlerinde sıkça dile getirilen doğru politikaların belirlenmesi ve etkin şekilde uygulanması için gereken verilerin yetersiz ya da parçalı olduğu yönündeki tespitler dikkate alınırca, bu projenin bu eksikliği gidermeye yönelik bir adım olarak yürütüldüğü söylenebilir.¹⁴

Tarımsal AR-GE ve inovasyon alanında, özellikle bitki ıslahı konusunda yapılan çalışmalar ve bunların son dönemdeki artışı da sıklıkla tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik

¹⁴ Bu bilgi sistemlerinin ne kadar etkin işlediği, toplanan verilerin tarım politikalarının belirlenmesinde ne kadar ve nasıl kullanıldığı, çiftçiler açısından ne getirdiği soruları bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

alanında atılan önemli adımlar olarak sunulmaktadır. Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) internet sayfasının Yayınlar/Veriler bölümünde yer alan bir sunumda verilen rakamlara göre Türkiye’de tarımsal AR-GE harcamaları 2005 yılında 280 milyon TL iken, bu rakam 2015 yılında 780 milyon TL’ye çıkmıştır. TAGEM’in kendisinin de AR-GE bütçesi 2004 yılında 17 milyon TL’den, 2016 yılında 380 milyon TL’ye yükselmiştir. TAGEM’e bağlı Eskişehir Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü’nde saha çalışması kapsamında yapılan toplantıda kurum yetkilileri Yeni Bitki Çeşitlerine Ait İslahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun (2004) ve Tohumculuk Yasası (2006) sonrasında kurumun AR-GE çalışmalarının özel sektör, üniversiteler, TÜBİTAK, uluslararası kurumlar (CGIAR ve FAO başta olmak üzere), üretici birlikleri ile işbirlikleri ve ortak projeler aracılığıyla önemli derecede arttığını ifade etmişlerdir. Yetkililer, bu artışta yasal düzenlemelerin yanı sıra kurumun altyapısının özel sektör kullanımına açılması, AR-GE destek programı¹⁵, projeler için özel sektörün finansman desteği sağlamanın etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Yapılan ıslah çalışmalarında “özel sektörün, piyasanın ihtiyacına göre”, verimi yüksek, talep edilen kalite ve özellikte, kuraklık, soğuk hava koşulları, hastalık ve zararlılara dayanıklı çeşitlerin seçildiğini; ve uygun yetiştirme tekniklerine ilişkin araştırmaların ıslah çalışmalarıyla birlikte yürütüldüğünü belirtmişlerdir. Bu projeler kapsamında tescil edilen çeşitlerin üretimi, sertifikalandırılması ve pazarlamanın özel sektörün elinde olduğu bilgisini vermişlerdir. Kurum yetkilileri iklim değişikliğinin getirdiği tehdiye karşı kuraklık, hastalık ve zararlılara dayanıklı bitki çeşitleri ıslah çalışmalarının daha da önem kazanması ve hızlanmasını beklediklerini ifade etmişlerdir. TAGEM’in yanı sıra Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nde (TİGEM) görüşülen yetkilinin verdiği bilgiye göre

kurumun kendinin üretip satışı sunduğu tohumlar dışında özel sektör ile işbirliği içinde çalışmaları sürmektedir. Kuruma ait 120 bin dekar alanda patates, sebze ve mısırdaki hibrit tohum üreten özel firmalarla sözleşmeli üretim yapılmakta; TİGEM arazi, sulama ve makina desteği sağlarken, firmalar üretimi gerçekleştirmektedir.¹⁶

Bu işbirliklerinin yanı sıra, tarımsal biyoçeşitliliğin, yerel tohumların ve tatların korunması iddiasıyla Tarım Bakanlığı bünyesinde yürütülen *Mirasımız Yerel Tohum* projesi (Ata Tohum projesi adıyla da anılmaktadır) dikkat çekicidir. Proje kapsamında çiftçilerden yerel tohumlar toplanmakta (binin üzerinde tohum toplanmıştır), kayıt ve tescil çalışmaları yürütülmekte, tohumlar gen bankasında koruma altına alınmakta ve bazı tohumlardan yetiştirilen fidelerle TİGEM tarafından sözleşmeli üretim yapılmaktadır. Bakanlık ve TİGEM internet sayfalarının proje ile ilgili bölümlerinde daha çok “yerel mirasın gelecek nesillere aktarılması”, “yerel tatların korunması” gibi amaçlara vurgu yapılsa da toplanan tohumların bitki ıslah çalışmalarında kullanılması ve piyasaya arzından da söz edilmektedir. Araştırma kapsamında gözlemci olarak katılan 5. *Sürdürülebilir Gıda Zirvesi*’nde (İstanbul, 17 Ekim 2019) konuşan TİGEM Genel Müdürü Ayşe Aysin Işıkece de konuşmasında, ata tohumlarından üretilen ürünlerin yerelde tüketimini arttırmayı önemsediklerini ve coğrafi işaretleme potansiyeli olan ürünlerin kırsal kalkınmaya katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Her ne kadar bu projede söylem düzeyinde çiftçilerin yerel tohumları koruması yüceltilse de sergilenen yaklaşımda yerel tohumlar ya bir pazarlama aracı olarak ya da yukarıda bahsettiğimiz türde ıslah çalışmalarında kullanılacak bilginin kaynağı olarak kurgulanmaktadır.

Bu gelişmeler dikkate alındığında, kamunun iklim değişikliğine uyum politikalarını hali hazırda

15 Bu program kapsamında 2007-2016 yıllarında 343 proje desteklenmiş, toplam 48 milyon TL destek sağlanmıştır.

16 Görüşülen yetkili hibrit tohum üretebilmek için izolasyon mesafesi gerektiğini, özel sektörün bu tür arazisi olmadığı için TİGEM ile çalıştıklarını söylemiştir.

tohum piyasalarında egemen olan şirketler için yeni bir birikim alanı olarak inşa ettiği açıktır. Daha önce vurguladığımız gibi Tohumculuk Kanunu ile çiftçilerin yerel çevresel koşullara uyumlu kendi tohumlarını korumaları ve geliştirmelerinin koşulları ortadan kaldırılırken, tohumun metalaşma süreci iklim değişikliğine uyum şiarıyla derinleştirilmekte, bu yolla şirketlerin tarımdaki tahakkümü pekiştirilmektedir.

Bunların dışında, 2005 yılında çıkarılan Tarım Sigortaları Kanunu ile kurulan Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) da iklim değişikliğine bağlı aşırı hava olaylarına karşı bir risk yönetimi aracı olarak önem kazanmıştır. Sigorta uygulamaları 2006'da başlamış ve kurumun 2018 faaliyet raporunda verilen bilgiye göre, 2018 yılında sigortalı üretici/işletme sayısı 467.839'a ve Bakanlık Tarım Sigortaları ve Doğal Afetler Daire Başkanı ile yapılan görüşmede alınan bilgiye göre sigortalanan tarım arazisi büyüklüğü 147 milyon dekara ulaşmıştır. TARSİM kapsamında sigorta bedelinin %50'si devlet tarafından karşılanmaktadır. Sigorta kapsamında ödenen hasar bedellerinin nedenlerinde dolu ve don ilk sırayı almaktadır (2017'de dolu ve don için ödenen hasar bedeli toplam ödenen bedelin %77'si, 2018 yılında %90'ı kadardır). Önemli bir nokta, 2017 yılına kadar kuraklığın sigorta kapsamı dışında olmasıdır. 2017'de kuru tarım yapılan alanlarda buğday ve sertifikalı tohumluklar için İlçe Bazlı Kuraklık Verim Sigortası uygulaması başlatılmıştır. Bu destek çiftçilerin sigortaya erişimini kolaylaştırması açısından önemlidir. Ancak, yine de kalan sigorta bedelini ödeyebilecek kaynakları olan çiftçilerin görece gelir düzeyi yüksek çiftçiler olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, saha çalışmasında görüşülen çiftçilerin çoğunun tarım sigortasına sahip olmadığı ya da sadece bir kısmı için sigorta yaptırdıklarını söylemeleri bu çıkarımı doğrulamaktadır. Ek olarak, iklim değişikliğinin etkileri arttıkça prim ödemelerinin de artması, dolayısıyla sigortanın çiftçiler için daha maliyetli hale gelmesi mümkündür. Bunun da ötesinde

TARSİM ile çiftçilere iklimsel değişkenliğe karşı bir risk yönetimi aracı sunulmakta, ancak çiftçilerin güvencesizliğinin temel sebebi olan girdi piyasalarındaki fiyat artışlarını ve ürün piyasalarındaki fiyat istikrarsızlığını kontrol etmeye yönelik piyasaları regüle edecek önlemler kamunun gündeminde yer almamaktadır.

4. Bölümde bahsedilmiş olan tarımsal destekler açısından bakıldığında, iklim değişikliğine uyum kapsamında yapılmış çalışmalar içerisinde ilk olarak *Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli* öne çıkmaktadır. Bakanlık tarafından iklim, toprak, topoğrafya ve arazi sınıflandırması bilgileri kullanılarak 2009 yılında 30 tarımsal üretim havzası belirlenmiştir. 2017 yılında *Milli Tarım* projesi çerçevesinde idari sınırlar da dikkate alınarak destek modeli için 941 havza tanımlanmıştır. Model, belirlenen tarım havzalarında bölgenin koşullarına uygun görülen belirli ürünlere destek verilmesini öngörmektedir ve bu model, ürün desenlerinin bölgelerin iklimsel ve çevresel koşullarına göre şekillenmesini teşvik etmeyi hedeflemesi açısından önemlidir. Ancak, Kadioğlu vd.'nin ifadesiyle (2017: 23-24): "Küresel iklim değişikliği ile bu havzaların varlığı, şu anki sınırları, toprak ve arazi sınıflandırması özellikleri büyük ölçüde değişime uğrayabilecektir. Özellikle de sürdürülebilir tarım ve değişik senaryolara göre üretimin planlanması küresel iklim değişikliğinin dikkate alınmasını şart kılmaktadır. Türkiye'de tarım ürünlerinin ekolojik ve ekonomik olarak en uygun yetiştirilebildiği bölgeleri ifade etmesi gereken tarım üretim havzaları, küresel iklim değişikliği nedeniyle ileriki yıllarda hem ekolojik, sürdürülebilir hem de ekonomik olmayabilir."

Esasen özellikle ihracat piyasalarının talepleri doğrultusunda ve sözleşmeli tarım, sertifikasyon ve süpermarketleşmenin yaygınlaşması bağlamında ortaya çıkmış olsalar da tarımda sürdürülebilirlik açısından *organik üretim* ve *iyi tarım uygulamalarına* destek verilmesi dikkate değerdir. Tarım

Bakanlığı organik bitkisel üretim verilerine göre 2002 yılında Türkiye’de toplam 12.428 çiftçi yaklaşık 90 bin hektar alanda 310 bin ton organik üretim yaparken bu rakamlar 2019 yılında 53.782 çiftçi, 386 bin hektara alanda ve 1 milyon 375 bin tona yükselmiştir. İyi tarım uygulamaları verileri de 2007-2019 arasında üretici sayısının 651’den 61.894’e¹⁷, üretim yapılan alanların yaklaşık 53 bin hektardan 540 bin hektara çıktığını göstermektedir. 2011 yılından itibaren verilen üretim miktarı verilerine göre de 2011-2019 döneminde iyi tarım uygulamaları kapsamında üretim miktarı 1,7 milyon tondan 7,7 milyon tona yükselmiştir.

Türkiye’deki toplam tarım işletmeleri sayısına ait son veri olarak 2001 *Tarım Sayımı*’nda verilen 3.021.196 rakamı baz alındığında 2019 yılı itibarıyla sertifikalı organik üretim yapan ve iyi tarım uygulamaları kullanan işletme oranının %3,82 ile hâlâ düşük olduğu görülmektedir. Organik ve iyi tarım yapılan işletmelerin ortalama arazi büyüklüğüne bakıldığında yıldan yıla değişimler göstermekle birlikte (örneğin iyi tarım uygulamaları için ortalama arazi büyüklüğü 2012 yılında 22,7 ha iken, 2019 yılında 8,7 ha’dır) iyi tarım uygulamalarında 2007-2019 dönemi ortalaması 12,7 ha, organik tarımda (geçiş sürecindeki işletmeler de dâhil) 2002-2018 yılları ortalaması 11,6 ha’dır. 2006 *Tarımsal İşletme Yapı Araştırması* sonuçlarına göre Türkiye’de ortalama arazi büyüklüğünün 6,1 ha olduğu düşünülürse organik ve iyi tarım uygulamalarına görece büyük işletmelerin geçebildiği ve dolayısıyla da desteklerden bu işletmelerin yararlandığı açıktır. Atasoy (2017b) küçük çiftçilerin bu uygulamalara geçiş için gerekli bilgi, eğitim, sermaye ve krediye erişim olanakları kısıtlı olduğundan bunların gerektirdiği standartlara uymalarının zor olduğunu ifade etmek-

tedir. Aynı zamanda saha çalışmasında görüşülen çiftçiler söz konusu sertifikalara ve ilgili desteklere başvuru ve takip işlemlerinin hem külfetli hem de yüksek maliyetli olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin Adana’da yapılan çalışmaya katılan Aksoy Tarım Çiftliği ortaklarından iki çiftçi iyi tarım sertifikası başvuru ve takibi için tarım danışmanlarının dosya başına 3.000 TL talep ettiklerini söylemişlerdir. Anılan işletme de dahil Adana’da ziyaret edilen iyi tarım sertifikasyonu olan üç işletmenin büyük ölçekli işletmeler olması erişimin ancak daha yüksek gelirli çiftçiler için mümkün olduğunu destekler niteliktedir. Buna karşılık Mersin’de küçük ölçekli seracılık yapan bir üretici, zaten yüksek olan girdi maliyetlerini karşılamakta zorlanırken iyi tarım uygulamalarına geçmelerinin mümkün olmadığını, desteklerin yapılacak masrafları karşılayacak düzeyde olmadığını ifade etmiştir.

Tarımda daha sürdürülebilir uygulamaların desteklenmesine yönelik organik ve iyi tarım uygulamaları için verilenler dışında basınçlı sulama sistemleri için hibe desteği, Çevre Amaçlı Tarım Arazilerin Korunması (ÇATAK) programı kapsamında verilen destekler, toprak analizi desteği, organomineral gübre desteği gibi destekler bulunmaktadır. ÇATAK programı farklı yıllarda kapsamı içine alınan 51 ilde toprağı ve suyu korumaya yönelik minimum işleme, malçlama, basınçlı su sistemleri, örtü bitkileri gibi uygulamaları kullanan çiftçilere bu tedbirleri uyguladıkları alan bazında 3 yıl süreyle destek verilmesini öngörmektedir. Programın başladığı 2006 yılında 469 çiftçi ile destek sözleşmesi imzalanmış, 2015 yılında desteklenen üretici sayısı 22.628 olmuştur (Hasdemir ve Hasdemir 2016). Bakanlık ile çeşitli sürdürülebilirlik ve doğa koruma projelerinde ortak çalışan Doğa Koruma Merkezi temsilcisi bu programın aslında faydalı olduğunu, ancak sahadaki gözlemlerinden 3 yılın sonunda desteği kesilen çiftçilerin koruyucu uygulamaları (basınçlı su sistemi gibi uzun dönemli olanları hariç) bıraktıklarını ifade etmiştir. Toprak analizi

17 Bakanlık verilerine göre 2009 yılında 6.020 olan üretici sayısı 2012’de 3.676’ya gerilemiş, 2013 yılında 8.170’e ve hemen ardından 2014 yılında 21.332’ye yükselmiştir. Sonrasında da bu hızlı artış devam ederek 2018 yılında 73.286’ya ulaştıktan sonra 2019’da 61.894’e düşmüştür. Rakamlardaki bu oldukça büyük değişimlerle ilgili bir açıklama bulunmamaktadır.

desteği çiftçilerin arazilerinin özelliklerini belirleyip ona göre uygulama yapmalarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Konya Sarayönü'nde bölgede pulluksuz tarımın yaygınlaşması konusunda çalışmalar yapmış, kendisi de ekolojik üretim yapan eski ilçe tarım müdürü, çiftçilerin destekten faydalanabilmek için analiz yaptırdıklarını ancak gübre uygulamalarında analiz sonuçlarını pek de dikkate almadıklarını söylemiştir. Adana'da görü-şülen çiftçiler yeni bir gelişme olarak münavebeli ekimi teşvik edici yönde aynı arazide üç yıl üst üste ekilen ürüne destek verilmemesi kararından bahsetmişlerdir. Çiftçiler toprak sağlığı açısından münavebeli ekimin faydalı olduğunu, bunu zaten uyguladıklarını belirtmişlerdir.

Görüşülen çiftçilerin pek çoğu daha sürdürülebilir tarımsal uygulamaların yaygınlaşmasında devletin öncü rol oynaması gerektiğini vurgulamışlardır. İklim değişikliğinin etkileri ve sürdürülebilir tarım yöntemleri konusunda bilginin yayımı, yatırımların desteklenmesi, üretim yöntemlerinin değişmesi kaynaklı oluşabilecek verim kayıplarına karşı çiftçilerin gelir seviyesini koruyucu tedbirlerin alınması genel olarak devletin sorumluluğu olarak değerlendirilmektedir. Ancak, çiftçiler için iklim değişikliği ya da çevresel tahribattan daha öncelikli ve daha yakıcı olan konu girdi fiyatlarındaki artıştır. Görüşülen çiftçilerin hepsi artan masraflar karşısında zorlandıklarını vurgulamışlardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi üretim maliyetleri arttıkça çiftçilerin verim kaygısı da artmakta, üretim pratikleri ve bunlarda yapılabilecek değişimler de verime olası etkileri üzerinden değerlendirilmektedir. Farklı programlar kapsamındaki destek uygulamalarının çiftçilerin bu kaygılarını hafifletmediği görülmektedir. Ek olarak, desteklerden faydalanabilmek için ÇKS kayıtlı olma koşulu aranması, desteklerin belirli bir takviminin olmaması, destek başvurularının zaman ve parasal olarak maliyetli olması ve çoğu zaman gecikmeli olarak ödenmesi özellikle küçük çiftçilerin bu desteklerden faydalanmalarını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, mevcut

destek uygulamaları görece daha iyi durumda olan çiftçilerin iklim değişikliğine kırılganlıklarını azaltırken, kaynaklara erişimleri kısıtlı olan çiftçileri korumamakta, dolayısıyla tarımda sınıfsal ayrışmayı derinleştirmektedir.

Düzenlediğimiz Akıllı Tarım Çalıştayına katılan tarım ve iklim değişikliği alanında uzman Barış Karapınar da desteklerin yetersiz ve uygulamada sıkıntılı olmasının da ötesinde iklim değişikliğine uyum açısından yanlış, yani maladaptif de olabil-diğini vurgulamış ve hali hazırda su sıkıntısı çeken ve gelecekte bu durumun kötüleşmesi beklenen Konya Havzası'nda su tüketimi yüksek olan şeker pancarının desteklenmesini buna örnek göstermiştir. Konya ziyaretimizde görüştüğümüz Konya Şeker yetkilisi de bir yandan şeker pancarı üretiminde su sıkıntısı nedeniyle damla sulama teşvik edilirken, diğer taraftan bölgenin kısıtlı su kaynakları üzerinde yeni bir talep oluşturan mısır üretiminin desteklenmesini yanlış bulduklarını ifade etmiştir.

Hem konuyla ilgili literatürde, hem de yapılan görüşmelerde bir bütün olarak kamunun tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik alanında uyguladığı politikalar ve yürüttüğü çalışmalara ilişkin değerlendirmeler bunların yetersiz ve etkisiz olduğu yönündedir. Özel olarak tarımla ilgili olmamakla birlikte Türkiye'nin iklim değişikliği politikalarının tarihsel gelişimini tartıştıkları çalışmalarda Turhan vd. (2016) İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı'nı, amaçların muğlak olması ve bunlara ulaşmaya yönelik ölçülebilir ve izlenebilir hedefler konmamış olması nedeniyle eleştirmektedir. Benzer şekilde Algedik (2013: 6) Plan'da belirlenen eylemlerin "pek çoğunun mevcut politika uygulamalarının bir parçası olduğunu, çok az eylemin tamamlandığını, bir kısmının ise geciktiği ya da kısmen yapıldığını" ifade etmektedir. Lelandais (2016) da Konya'da iklim değişikliğine karşı kırılganlık ve uyum konusundaki çalışmasında Türkiye'de kuraklık, çölleşme, iklim değişikliği konusunda devletin

aktif olarak çalışıyor görünse de bunun daha çok sözde kaldığını, somut ve etkili eylemlere dönüşmediğini öne sürmektedir. Barış Karapınar da iklim değişikliği etkilerine maruziyeti göz önünde bulundurulursa Türkiye'nin olması gerekenden çok daha geride olduğunu ve konuya kaynak ayrılmadığını vurgulamıştır: “Devletin bütçesinde iklim değişikliği, adaptasyon, bunların yeri yok. Türkiye, azaltım konusunda bir şey yapmasa bile uyum konusunda yapmak zorunda kalacak, iklim değişikliği çiftçileri vurdukça mecburen o noktaya gelecek.”¹⁸ Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden Handan Giray, politika metinleri yazma konusunda gösterilen beceri ve etkinliğin uygulamalara yansımadığını ve kamunun farklı paydaşları politika oluşturma süreçlerine içermeye, farklı politika alanlarını (su, toprak, iklim değişikliği gibi) entegre etmeye ve kurumlar arası koordinasyonu sağlamada yetersiz kaldığını belirtmiştir.¹⁹ Düzenlenen Akıllı Tarım Çalıştayı'na katılan tarım ekonomisi uzmanı Gökhan Özertan da Türkiye'de kurumsallaşmaya dair ciddi sorunlar olduğuna, bunlar çözülmeden belli iyileştirmeler yapılsa bile tarımda istenilen verim artışı ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmanın mümkün olmadığına vurgu yapmıştır.

Kamunun iklim değişikliğine uyum konusuna yaklaşımı bağlamında vurgulamak istediğimiz diğer bir nokta da teknolojiye verilen başat bir roldür. İlgili politika metinlerine bakıldığında hassas tarım, akıllı tarım, bilişim teknolojileri, basınçlı sulama gibi teknolojik uygulamaların yaygınlaşmasının tarımda aynı anda verimliliğin artırılması, kaynakların etkin kullanımı ve çevreye verilen hasarın azaltılmasını sağlayacağına yönelik teknoloji-optimist bir yaklaşım olduğu açıktır. Ancak, yapılan çalıştaya katılan uzmanlar, bu bilgi ve teknolojilerin –vadet-

tikleri faydaları tek başlarına sağlayıp sağlamayacakları bir kenara bırakılsa bile– yayımı noktasında ciddi sıkıntılar olduğunu vurgulamışlardır. Örneğin, Türkiye'de tarımın ekonomi politikası üzerine çalışmalarıyla tanınan Zafer Yenil, küçük çiftçilerin teknoloji adaptasyonu konusunun yeni olmadığını, tarımda modernleşme bağlamında “zaten çözüm bulamadığımız bir mesele” olduğunu belirtmiştir. Gökhan Özertan bu görüşü destekleyecek yönde akıllı tarım gibi yeni teknolojiler konuşulurken bunların yayımının kim tarafından, nasıl yapılacağı sorularına değinmediğini söylemiştir. Ayrıca, Tarım Bakanlığı'nın taşra teşkilatı da dahil çok önemli bir insan kaynağı olmasına rağmen bu kaynakların çiftçiye ulaşma konusunda etkin kullanılmadığını ifade etmiştir. Yayım konusuna ilaveten Gökhan Özertan'ın akıllı tarım gibi yeni teknolojilerin Türkiye'de kullanımı ve yaygınlaşmasına ilişkin ortaya koyduğu şu sorular özellikle dikkate değerdir: “Teknolojiyi ithal mi edeceğiz? Uzun gıda zincirinin neresine yatırım yapacağız? [Küçük çiftçiler için] maliyetler nasıl karşılanacak? İşlenmiş bilgiyi çiftçiye kim aktaracak? Bu bilgiye erişen yeni bir aracı grubu mu ortaya çıkacak? Çiftçi bunları uygulamaya hayata geçirmeye ne kadar niyetli?”²⁰ Tarımda teknoloji kullanımı meselesine yönelik toparlayıcı bir değerlendirme yapan Zafer Yenil de bu konu tartışılırken öncelikli olarak sorulması gereken sorunun teknoloji kullanımıyla neyi amaçladığımız olduğunu; teknolojinin kendi başına sorunlara çözüm olmadığını, hatta bazen bunları dallandırıp budaklandığını, dolayısıyla sorunlara çözüm bulabilmenin çok disiplinli düşünmeyi, konuları farklı yönleriyle masaya yatırmayı gerektirdiğini vurgulamıştır.²¹

Önceki bölümlerde, tarımda uygulanan neoliberal politikaların özellikle küçük çiftçileri iklim değişikliğine karşı nasıl kırılğan hale getirdiği tartışılmıştı.

18 23.10.2019 tarihinde düzenlenen Akıllı Tarım Çalıştayı'na sunulan bilgi notundan.

19 23.10.2019 tarihinde düzenlenen Akıllı Tarım Çalıştayı'na sunulan bilgi notundan.

20 23.10.2019 tarihinde düzenlenen Akıllı Tarım Çalıştayı'na sunulan bilgi notundan.

21 23.10.2019 tarihinde düzenlenen Akıllı Tarım Çalıştayı'na sunulan bilgi notundan.

Bu bölümde vurgulanmak istenilen, kamunun tarımda iklim değişikliğine uyum alanında bir takım çalışmaları olsa da bunların neoliberalleşme izleğinden kopmadan, büyük ölçüde bir takım kurumsal düzenlemeler ve yeni teknolojilerin kullanımına odaklandığı, ancak bu alanlarda dahi uygulamada yetersiz ve etkisiz kaldığı ve hatta maladaptif olabildikleridir. Aynı zamanda, mevcut politika uygulamalarından görece daha iyi durumdaki çiftçiler faydalanabilirken, kırılabilirliği daha yüksek çiftçilerin bunlara erişememesi çiftçiler arasında sınıfsal ayrışmayı ve kırılabilirliklerin eşitsiz dağılımını derinleştirmektedir. Türkiye’de çiftçilerin büyük kısmını oluşturan küçük çiftçileri iklim değişikliği etkilerine karşı koruyacak ve güçlendirecek yapısal dönüşümler noktasında kamunun yetersizliğinden de öte isteksizliğinden söz etmek mümkündür. Bugünden bakıldığında Türkiye’de 1950’lere kadar büyük oranda geçimlik olarak yapılan tarımın önce tarımda modernizasyon ve sonrasında da neoliberal politika uygulamaları ile nasıl radikal bir dönüşüm geçirdiği düşünülürse çoğu zaman yetersiz uygulandığı ya da hedeflerine ulaşmadığı söylenen kamu politikalarının tarımda kapitalist gelişme ve sermaye birikiminin gereklilikleri ile uyumlu olduğunda oldukça etkili şekilde uygulanabildiği görülmektedir. Dolayısıyla, söz konusu olan tarım ve iklim değişikliği politikalarının bir bütün olarak etkin şekilde uygulanamaması değil, büyük ölçüde sistemin güçlü aktörlerinin çıkarlarını koruyan ve devletin ekonomik kalkınma vizyonuyla uyumlu politikalar uygulanırken; sermaye karşısında küçük üreticiyi güçlendirecek ve endüstriyel tarımdan uzaklaşmalarını sağlayacak, hâkim kalkınma paradigmasının ekonomik büyüme fetişi ile çelişecek politikaların ya en baştan geliştirilmemesi, ya da kağıt üzerinde kalmasıdır (Akbulut ve Adaman, 2013).

7.a.2 Tarımda İklim Değişikliğine Uyum İçin Özel Sektör Girişimleri

Tarımda iklim değişikliğine verilen ana-akım cevaplar arasında değerlendirilen diğer bir olgu özel

sektörün bu alandaki girişimleridir. Bu noktada bir tarafta tarımsal üretime girdi ve teknoloji sağlayan (tohum ve ilaç üreticileri, bilişim teknolojileri sağlayıcıları ve tarım makineleri sanayi) şirketlerinin çalışmaları, diğer tarafta gıda şirketlerinin ve süpermarketlerin tedarik zinciri üzerinden tarımsal üretimi yönlendirme girişimleri yer almaktadır. Elbette, tarımsal üretimin girdi ve çıktı tarafında yer alan farklı şirketler bu çalışmalara önyak olsa da bunlar birbirleriyle bağlantılı ve birbirlerini büyük ölçüde destekleyen süreçlerdir.

Tarımsal üretimin girdi tarafındaki gelişmelere bakıldığında öne çıkan ilk gelişme kuşkusuz küresel tarım şirketlerinin biyoteknoloji alanındaki araştırma ve geliştirme çabalarıdır. Küresel neoliberal tarım-gıda sisteminin inşası sürecinde tohumlar ve bitki genetik kaynakları üzerinde fikri mülkiyet haklarının tanımlanarak tarihsel olarak müşterek olan bu kaynaklara şirketler tarafından el konulması ve metalaştırılarak sermaye birikim aracına dönüştürmelerinin önemli bir rolü olmuştur (Atasoy, 2017b; Özden, 2017). Günümüzde aynı şirketler iklim değişikliği ve daha genel olarak ekolojik krizden tohum alanındaki tahakkümlerini sağlama sağlamak ve derinleştirmek için istifade etmeye çalışır görünmektedir. Bu bağlamda küresel tohum ve biyoteknoloji şirketleri bitki çeşitliliği ve gen kaynakları açısından hâlâ (50 yıldan uzun süredir endüstriyel tarımın yok edemediği) zenginliklerini koruyan Güney ülkelerinde bu kaynakları toplamak, araştırmak ve patentlemek için yoğun bir çabanın içindedir. Topladıkları bilgileri kuraklığa, tuzluluğa, herbisit ve zararlılara dayanıklılık gibi yeni agronomik özellikler ve bunları taşıyan bitki çeşitleri geliştirmek için kullanılmaktadır (Atasoy, 2017b). Geliştirilen yeni bitki çeşitleri aynı zamanda uygun yetiştirme girdileri paketleri ile birlikte çiftçiye sunulmaktadır. Yukarıda TAGEM’in çalışmalarından bahsederken değindiğimiz gibi Türkiye’de de tohumculuk sektöründe yapılan yasal düzenlemeler sonrasında hem küresel hem ulusal tohum şirketlerinin faaliyetleri hız kazanmıştır.

Türkiye’de 2000 yılında 120 olan tohum üretiminde faaliyet gösteren tekil sermaye ya da sermaye grubu sayısının 2014 yılına gelindiğinde 660’a çıkmış olması bunu doğrular niteliktedir (Evrensel, 2018).

Tohum şirketleri dışında son dönemde giderek önem kazanan ve akıllı tarım (tarım 4.0), hassas tarım, dijital tarım gibi adlarla anılan tarımda yeni teknolojileri (hem bunların bilişim altyapısını, hem de entegre edildikleri cihaz ve makinaları) üreten ve danışmanlığını yapan şirketler de tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik alanında etkinlikleri giderek artan aktörler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Akıllı tarım²² uygulamaları arasında sensörler, uzaktan algılama, drone ve uydu teknolojileri, otomatik dümenleme sistemleri, arazi içerisinde değişken oranlı gübre, sulama, ilaç uygulamaları sayılabilir. Bu tür teknolojilerin donanımları daha çok yurt dışından tedarik edilmekle birlikte, örneğin Türktraktör ülke içinde otomatik dümenleme sistemine sahip traktör üretimi gerçekleştirmiştir. ASELSAN da bu alanda proje yürütmektedir. Bunların yanı sıra üniversite-sanayi işbirlikleri çerçevesinde de yurt içinde yeni teknoloji makina üretiminin artmasına yönelik çalışmalar bulunmaktadır (Demirel-Atasoy, 2019). Bu gelişmelere paralel olarak Tarım Bakanlığı çatısı altında da konuyla ilgili politika yapım ve uygulama süreçlerine katkı sağlamak amacıyla Bakanlık birimleri, Türk Tarım Alet ve Makinaları İmalatçıları Birliği (TARMAKBİR) ve çeşitli üniversitelerin ziraat fakültelerinden akademisyenlerin katılımıyla Akıllı Tarım Platformu kurulmuştur. TÜSİAD, İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği (SKD), İzmir Ticaret Borsası gibi özel sektör temsilcileri de yayınlarında akıllı tarım uygulamalarını destekler nitelikte görüşlere yer vermektedirler (TÜSİAD, 2020; Saygılı vd., 2019; SKD, 2018).

²² Bu çalışmada, farklı adlarla anılan bu teknolojiler için Türkiye’de diğer terimlere kıyasla daha çok tercih edildiği görülen Akıllı Tarım terimi kullanılmaktadır.

Yazılım, veri işleme, danışmanlık boyutunda da Doktor, tarla.io, Tabit gibi yeni kurulan şirketlerin öncülüğü söz konusudur. Bu şirketler sıcaklık ve nem sensörleri, toprak analiz cihazı, dijital feromon tuzağı gibi cihazların satışını da yapmakla beraber veri işleme, tarımsal işletme yönetim sistemi, uydudan tarla takibi uygulaması gibi hizmetleriyle öne çıkmaktadır. Tabit ayrıca Vodafone ortaklığıyla Aydın’da tarımda bilgi ve teknoloji kullanımını arttırmayı hedefleyen “Akıllı Köy” projesini başlatmıştır. Proje esasen firmaların yeni tarım teknolojisi ürünleri ve uygulamalarının teşhir edilmesini kapsamaktadır. Tabit’in ortağı Tülin Akın Akıllı Köy arazisinde yapılan görüşmede şirketin çalışmalarının ve yürüttükleri projenin amacını “kırsaldaki yaşamı geleceğe hazırlamak” olarak ifade etmiştir. Tülin Akın, akıllı tarım uygulamalarının çiftçilerin ilaç, gübre, su, elektrik ve iş gücünü daha etkin kullanarak üretim maliyetlerini düşürme, çevreyi koruma ve veriye dayalı doğru uygulamalarla verimi artırma açısından faydalı olduğunu belirtmiş, iklim değişikliğinin bu tür uygulamaları zorunlu kılacağını vurgulamıştır. Bugüne kadar bu uygulamaların çiftçiler tarafından nasıl karşılandığına ilişkin Tülin Akın çiftçilerin yeni üretim yöntemleri konusunda meraklı olduklarını ancak verim alamamaktan korktuklarını, risk alacak güçleri olmadığı için yeni teknolojilere kapalı olduklarını, bu teknolojilerin yaygınlaşması için çiftçilerin sonuçları görerek inanmaları gerektiğini ifade etmiştir. Akıllı Tarım Çalıştayı’na katılan Önder Çiftçi Derneği’nde tarım danışmanı olan Raşit Yılmaz da çiftçilerin yaş ortalamalarının yüksek olmasının yeni tarım teknolojilerinin yaygınlaşması açısından önemli bir sorun olduğunu vurgulamıştır.

Mevcut Akıllı Tarım uygulamalarına bakıldığında temelde veri toplama ve analizinin bu tür teknolojilerin merkezinde yer aldığı görülmektedir. Çiftçilerin de işlenmiş verilerden üretilen bilgi ışığında rasyonel üretim kararları verecekleri varsayılmaktadır. Tarımda aşırı sulama, aşırı ilaçlama, aşırı gübre gibi yanlış uygulamaların yaygın

olduğu dikkate alındığında bu uygulamaların üretim pratiklerini iyileştirmeye katkı sağlayacağı düşünülebilir. Öte yandan, bu uygulamalar bağlamında çiftçiler bilginin üreticisi değil tüketicisi olarak konumlandırılmakta, üretim pratiklerinin değişiminin de uzmanlar (ve bilgisayarlar) tarafından üretilen bilginin çiftçiye transferi yoluyla gerçekleşmesi beklenmektedir. Aynı zamanda Akıllı Tarım endüstriyel tarımın temel taşlarından biri olan monokültür üretim konusunda sessizdir, hatta bunun devamlılığını mümkün kılmayı hedeflemektedir. Tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığı açısından çeşitliliğin kilit rol oynadığı (Altieri vd., 2015) dikkate alınırsa Akıllı Tarımın potansiyellerini daha ihtiyatlı değerlendirmek gerekmektedir. Benzer şekilde, endüstriyel tarımın mantığına paralel olarak Akıllı Tarımın da doğanın işleyişini kontrol etmeye yönelik ve üretim alanlarının belirli ekolojik koşullarına uyumlanan değil, onları kısıt olarak görüp aşmayı, yani tarımı doğal koşullardan yalıtmayı hedefleyen bir felsefe olduğu söylenebilir.

Bu eleştirilere ek olarak Akıllı Tarım Çalıştayına katılan uzmanların yukarıda aktarılan bu teknolojilerin maliyetlerinin nasıl karşılanacağı ve çiftçilere kim tarafından ve nasıl ulaştırılacakları sorularını hatırlamakta fayda var. Akıllı Tarım Platformu internet sayfasında yayınlanan TAKMAKBİR basın sözcüsü Selim İleri'nin kaleme aldığı yazıda²³ şu bilgilere yer verilmektedir: “Yapılan ekonomik değerlendirmeler sonucu değişken oranlı uygulama sistemlerinin maliyetlerinin geri dönüşümü için 160 hektarlık bir alanın yeterli olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan güncel değerlendirmeler Türkiye’de 30-40 hektarlık bir alanda bile yapılacak otomatik dümenleme yatırımlarının geri dönüşünün 2-3 sene olduğu yönündedir.” Yazıda maliyetlerin çok da yüksek olmadığı yönünde bir görüş olarak ifade edilse de Türkiye’de tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğünün yaklaşık 6

hektar olduğu dikkate alınırsa, bu teknolojilere —en azından bir kısmına— ancak büyük ölçekli işletmelerin erişmeleri mümkündür. Bu bağlamda büyük ve küçük çiftçiler arasındaki eşitsizliklerin iklim değişikliği koşullarında teknolojiye erişim üzerinden yeniden üretildiğini söylemek mümkündür. Yayım konusunda da tarımsal teknoloji ve danışmanlık şirketleri ve derneklerinin kendileri de çiftçilerin bu teknolojileri adaptasyonu konusunda zorluklar olduğunu kabul etmektedirler. Tüm bunlar Akıllı Tarım’ın tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik açısından faydalarına ilişkin iddiaların Türkiye tarımının ekonomik ve toplumsal koşullarında en azından kısa vadede çok da gerçekçi olmadığını işaret etmektedir.

Tarımsal üretimin girdi tarafında yer alan şirketler kadar, çıktıları tarafında yer alan (ürünlerin alıcısı konumundaki) gıda şirketleri ve süpermarketlerin de son yıllarda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik alanında etkinliklerini arttırdıkları görülmektedir. Bu artışın gerisinde hem sağlıklı ve besleyici gıdaya erişim ve çevresel hassasiyetlerle bağlantılı olarak değişen tüketici talepleri, hem de iklim değişikliği ve diğer çevre sorunlarının faaliyetlerinin bağımlı olduğu ürün arz ve kalitesi açısından getirdiği tehditler yatmaktadır. Bu şirketlerden ve üyesi oldukları sivil toplum örgütlerinden temsilcilerin yoğun olarak katıldığı 5. *Sürdürülebilir Gıda Zirvesi*’nde yapılan konuşmalarda bu iki konu tekrar tekrar dile getirilmiştir. Konuşmacılar her iki konuya ilişkin farklı kurumların ya da şirketlerin kendi yaptıkları araştırmalara sıkça değinerek değişen iklimsel, toplumsal ve pazar koşullarında rekabet güçlerini korumak için şirketlerin proaktif hareket etmesi gerektiğine vurgu yapmışlardır.

Yine bahsedilen *Zirve*’de şirketler sürdürülebilirlik girişimlerini yönlendiren temel kavramı izlenebilirlik (*traceability*) olarak ortaya koymaktadır. İzlenebilirlik şirketlerin girdilerini tedarik ettikleri üreticilerin tarımsal uygulamalarını belirli sürdürülebilirlik göstergeleri aracılığıyla takip

23 Bkz: <http://akillitarim.org/tr/uyelerimiz/ak%C4%B1l%C4%B1-tar%C4%B1m-uygulamalar%C4%B1.html>

etmesini ifade etmektedir. Freidberg (2017) küresel gıda sisteminin yönetiminde bu tür göstergeler üzerinden tarımsal uygulamalardaki iyileştirmelerin devamlı olarak takibinin çevre ve gıda kalite standartlarına uyum temelli modelin yerini almakta olduğunu savlamaktadır. Aynı zamanda, standartlar büyük ölçüde yüksek katma değerli yaş sebze ve meyve gibi ürünlere odaklanırken, yeni gelişen sürdürülebilirlik göstergeleri takibi modelinin temel gıda ürünlerini de kapsayacak şekilde genişlediğini öne sürmektedir. Akıllı Tarım teknolojilerinde üretim pratiklerini yönlendirme açısından kilit rol biçilen veri toplama ve işleme burada bir yandan üreticilerin tarladaki faaliyetlerini daha etkin şekilde kontrol etmenin ve böylelikle istenilen miktarda ve kalitede girdi elde etmenin, bir yandan da şirketlerin tüketicilerin taleplerini karşıladıklarını işaret etmenin bir aracı olmaktadır. *Zirve*'de de bu çalışmalara bir örnek olarak The Economist Group'tan Martin Koehring geliştirdikleri *Küresel Gıda Sürdürülebilirlik Endeksi* üzerine bir sunum yapmıştır.²⁴ Burada vurgulanması gereken bir nokta izlenebilirliğin araçlar üzerinden girdi tedariki sağlamaya kıyasla sözleşmeli tarımda daha kolay olmasının şirketleri giderek daha fazla sözleşmeli tarıma teşvik edebileceğidir. Yani, sürdürülebilirlik şirketlerin tarımsal üretim üzerindeki kontrollerini arttırmalarının yeni yüzü olarak ortaya çıkmaktadır.

Zirve'de bir risk faktörü olmanın yanı sıra iklim değişikliği ve sürdürülebilirliğin tarım-gıda pazarında 2,3 milyar dolarlık bir pazar fırsatı yarattığı da vurgulanmıştır. Sürdürülebilir iş modellerine geçiş konusunda çalışmalar yapan sivil toplum örgütü Sürdürülebilirlik Akademisi Yönetim Kurulu üyesi Semra Sevinç konuşmasında bu çerçevede gıda atıklarını ve israfını azaltma, yeni ürün formülasyonları, indirimli gıda marketleri (A101, ŞOK, BİM gibi), tarımda teknoloji, yeni beslenme modelleri, sürdürülebilir tarım uygulamaları, ambalaj atık-

larını azaltma, sürdürülebilir su kültürü, arazi düzenlemeleri ve mikro sulama alanlarının öne çıktığını ifade etmiştir. Bu ifadeler iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirliğin gıda zincirinin farklı halkalarında yer alan şirketler için (yukarıda tarımsal teknoloji üreticileri için bahsedildiği gibi) yeni bir birikim alanı olarak inşa edildiğini doğrular niteliktedir.

7.a.3. Tarımda İklim Değişikliğine Uyumun Yönetiminde İşbirlikleri

Tarımda iklim değişikliğine ana-akım olarak nitelendirdiğimiz kamunun veya şirketlerin başını çektiği çalışmalara ilişkin son olarak dikkate çekmek istenilen bir nokta bunların pek çoğunun kamu, özel sektör, sivil toplum ve üniversiteler arasında işbirliklerini içermesidir.²⁵ Araştırma kapsamında hakkında bilgi edinilen Anadolu Efes, WWF-Türkiye ve Doktor işbirliğinde yürütülen *Geleceğin Tarımı* projesi bu tür işbirliklerine bir örnektir.²⁶ Haziran 2019'da düzenlenen çalışmaya katılan WWF-Türkiye Gıda ve Tarım Programı Müdürü Arzu Balkuv'un verdiği bilgilere göre proje kapsamında Anadolu Efes'in tedarikçisi veya sözleşmeli üreticisi olan 20 arpa ve şerbetçi otu üreticisi ile 1.540 dekar alanda akıllı tarım uygulamaları yapılmakta ve bu uygulamaların etkileri takip edilmektedir. Projede kullanılan uygulamalar arasında toprak ve hava sensörleri aracılığıyla ısı ve nem ölçümü, uydu görüntüleri aracılığıyla tarla takibi, dijital toprak cihazı kullanımı, anlık veri takibi sağlayan mobil uygulama ve web tabanlı çiftlik yönetim sistemi yer almaktadır. Arzu Balkuv WWF'in bu projede yer alma gerekçelerine ilişkin tarım ve gıda meselesinin WWF için yeni bir alan olduğunu, vakfın bu konuya yönelmesinin sebebinin "gıda üretiminin WWF'in korumaya çalıştığı

24 Endekse ilgili olarak bkz: <http://foodsustainability.eiu.com/>

25 İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği tarafından hazırlanan *Sürdürülebilir Tarım İlkeleri İyi Uygulamalar Rehberi*'nde (SKD, 2018) çoğu bu tür işbirlikleri içeren çeşitli projeler tanıtılmaktadır.

26 Bu projede yer alan bir şerbetçiotu üreticisi ile ilgili 6. Bölümde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

her şeye zarar veriyor olması” olduğunu belirtmiştir. WWF’in çeşitli projelerinde özel şirketlerle çalıştığını söyleyen Arzu Balkuv bunun daha büyük ölçekte etki yaratmak açısından önemli olduğunu ifade etmiştir.

Newell ve Taylor (2018) küresel ölçekte tarım-iklim değişikliği tartışmalarında önem kazanan iklime duyarlı tarım (*climate smart agriculture*) yaklaşımının ekonomi politiği üzerine yaptıkları çalışmada bu tür ortaklıkların küresel ölçekte tarım-iklim değişikliği alanında hâkim hale gelen yönetim anlayışı olduğunu öne sürmektedir. Çalışma, bu yönetim yapısının neoliberal tarım-gıda sisteminde üretim, teknoloji ve finansal kaynakları kontrol eden aktörlerin ilişkileneşine dayandığını, tarım-iklim değişikliği ilişkisini söylem ve eylem düzeyinde inşa ettiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda iklim değişikliğinin hâkim tarım-gıda sisteminin çelişkilerini açığa vurma potansiyeli köreltilerek iklim değişikliği ile mücadelenin mevcut üretim pratikleri ve pazar ilişkileri ile bağdaşabileceği iddiasıyla neoliberal tarım-gıda rejimi meşrulaştırılmaktadır.

Türkiye’de giderek artan bu türde ortaklıkları bu çerçeveden değerlendirmek mümkün. Bu ortaklıklar aracılığıyla uygulanmakta olan projelerin tarımsal üretim pratiklerini nasıl değiştirdiği kadar ve hatta ondan daha önemlisi, tarım-gıda sisteminin çelişkilerini, derinleştirdiği toplumsal eşitsizlikler ve çevresel tahribatı yönetme ve sistemin meşruiyetini sağlamadaki işlevleridir. Bu bölümün başında da ifade edildiği üzere ana-akım ve alternatifler ayrımı ile işaret etmeye çalışılan tam da tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik alanında ortaya konan çözüm önerilerinin neoliberal tarım-gıda sisteminin dayandığı sömürü ve tahakküm ilişkilerini (hem insanlar arasındaki hem de doğayla kurulan ilişkilerde) yeniden mi ürettiği yoksa bunları dönüştürmeye mi çalıştığı ile ilişkilidir. Bu farklılaşmayı daha iyi açıklamak üzere takip eden bölümde alternatiflerin bu dönü-

şümü sağlamaya yönelik çabaları ve mücadeleleri ele alınacaktır.

7.b. İklim Değişikliği ve Alternatif Arayışlar

Mevcut tarım-gıda sistemi, iklim değişikliğine sebep olan sektörlerin başında geliyor ve tarım-gıda sisteminde kökten değişikliklere gidilmeden, iklim krizi ve krizin ekonomik, sosyal ve ekolojik etkilerini çözmek de pek mümkün görünmüyor. Daha önce de ifade edildiği üzere, tarım iklim değişikliğinin hem müsebbiplerinden hem de iklim krizinden en çok etkilenecek sektörlerden. Halihazırda şirketler sürdürülebilirlik, sosyal sorumluluk ve farkındalık projelerine kaynak aktarsa da, önerdikleri iklim odaklı tarım uygulamaları temelde verim ve rekolte artışı hedeflerken, ekolojik, sosyal ve ekonomik çıkarları bağdaştırmada yetersiz kalıyor ve bu çıkarlar arasındaki çelişkilerin görmezden gelinmesi iklim değişikliğinin yaratmakta olduğu kırılganlıkları arttırıyor (Newell ve Taylor, 2018; Taylor 2018). Tam bu noktada, var olan tarım-gıda sisteminin ortaya çıkardığı sorunlara karşı alternatif yaratmak ve sistemin yarattığı yapısal kırılganlıklara karşı koruyucu faktörler geliştirmek için Türkiye’de 2000’ler sonrası ortaya çıkan ve hem niceliksel hem de niteliksel olarak yükselişte olan alternatif tarım-gıda inisiyatiflerinden bahsetmek mümkün (Doğançayır ve Kocagöz, 2018; 2019; Karakaya Ayalp, 2018; Kadirbeyoğlu ve Konyalı 2017).

Öncelikle, alternatif gıda inisiyatiflerinin tek bir tip ve formdan öte çok çeşitli bir yapısı olduğunu ifade etmekte fayda var. Farkındalık, savunuculuk ve korumacılık faaliyetlerinin birini veya birkaçını yapan dernekler ve sivil toplum kuruluşları; zehirsiz ve doğa dostu tarım yapan çiftlikler; kâr amacı gütmeyen formel kooperatifler; formel bir yapısı olmayan kolektifler ve gıda toplulukları; sosyal ve politik hak örgütü olarak çiftçi sendikaları; zaman zaman kurulan ve dağılan platformlar, buluşmalar, çalıştaylar gibi yapılar *gıda inisiyatifleri* olarak ifade edilebilir (Doğançayır ve Kocagöz, 2018). Bunların

yanında, çeşitli türde sosyal girişimcilik faaliyetleri, *Slow Food* oluşumları, yerel üreticiyi destekleyen butik lokantalar, kafeler gibi bu alanda faaliyet gösteren oluşumlar, alternatif bir gıda sisteminin kurucu oluşumları arasında yer almaktadır. Alternatif gıda inisiyatiflerini tasnif ederken, bunların kâr amacı gütmeyen, kamusal alanda çalışan, kolektif deneyimlere odaklanan yapılar olarak ayırt edilebileceğini söylemek mümkün (Doğançayır ve Kocagöz, 2018, 2019). Son olarak, ana hedefi bir gıda inisiyatifi olmak olmasa da, yaptıkları faaliyetlerle gıda inisiyatiflerinin oluşması, güçlenmesi, desteklenmesi ve yaygınlaşması faaliyetlerine katkı sunan oluşumlardan da bahsedilebilir.

Türkiye’de alternatif gıda inisiyatiflerinin oluşumunun ilk örnekleri 1990’larda başta bugün adı *Buğday Derneği* olan Buğday Hareketi’nin ekolojik farkındalık, savunu ve yayım çalışmaları, nükleer ve maden karşıtı mücadelelerde ortaya çıkan ekolojik duyarlılıklar, bütüncül yaşam arayışlarının sonucunda kırsala göç edenler ve kurdukları ekolojik çiftlikler, ekoköy deneyimleri ile filizlenmeye başlamıştır (Karabaşa, 2019; Karakaya, 2016). Buğday Hareketi’nin başlatıcılarından Güneşin Aydemir, yapılan derinlemesine görüşmede bu süreci, “ilk örneklerin daha çok doğa korumacı kesimlerin bir araya gelerek, ekonomik bir döngü yaratma suretiyle, doğa, günlük hayatın içinde, insanla birlikte nasıl korunabilir sorusundan yola çıktık; salt doğa korumacı kimliklerimizden boşanarak, hareketi genişletme hedefiyle dernekleştik.” şeklinde ifade etmiştir.

2000’lerin başından itibaren etkisini daha da hissettirmeye başlayan neoliberal politikalar ile birlikte gıda tedarik ağlarında yaşanan dönüşüm, tedarik ağlarındaki alternatif arayışların da hızlanmasına vesile olmuştur. TRUP sonrası tarımsal yapılanmaya karşı bir araya gelen geleneksel çiftçiler, ürün bazında örgütlenen çiftçi sendikalarında veya köy bazında örgütlenen üretici köylü sendikalarında örgütlenmeye başladılar. Bu sürecin

tarım-gıda alanında hak bilinci geliştirmede önemli bir kırılma olduğu söylenebilir. Aynı dönemde, Buğday Hareketi’nin 2002 yılı itibariyle dernekleştiği ve gıda ve ekolojik yaşam konusunda farkındalık çalışmalarının hızlandığı gözlemlenmektedir. Bir diğer önemli deneyim, 2003 yılında hazırlıkları başlanan Biyogüvenlik Yasası’na karşı, aralarında çiftçi örgütleri, tüketici örgütleri, ekoloji örgütleri, meslek odaları ve siyasi partilerin bulunduğu *GDO’ya Hayır Platformu*’nun kurulması ve GDO üzerinden yürütülen kampanyalarla birlikte alternatif gıda farkındalığının artması ve gıda hakkının toplum içerisinde genişlemesidir (Özlüer, 2019). 2006’da yasallaşan tohumculuk kanunu karşısında çiftçilerin yerel tohumlara sahip çıkmak üzere başlattıkları tohum takas hareketini de bu minvalde ele almak mümkündür. İlki 2010 yılında İzmir/Torbalı’da gerçekleşen bu etkinlikler, daha sonra başta İzmir, Muğla, Çanakkale ve Manisa olmak üzere yaygınlaşmış; Ankara, İstanbul, Samsun, Bursa, Antalya, Dersim, Amasya ve başka birçok ilde, yerel yönetimlerin desteği veya düzenleyiciliğinde ve bizzat köylülerin aktif katılımıyla gerçekleşmiştir. Bazı sivil toplum örgütleri, kent konseyleri tohum üzerine çalışma grupları oluşturmuştur. İzmir Seferihisar Belediyesi Can Yücel Tohum Merkezi, Nilüfer Belediyesi Kent Bostanları, yerel tohumların korunması ve üretilmesi konusunda aktif ve öncü çalışmalar yapmışlardır.²⁷

2008 yılında Çiftçi-Sen adıyla konfederasyonlaşan çiftçi sendikalarının *La Via Campesina* hareketine üye olması, Türkiye’de gıda hakkı kavramının *gıda egemenliği* kavramı ile birlikte düşünülmesine de aracı olmuştur. 2009 yılında *Boğaziçi Üniversitesi Mensupları Tüketim Kooperatifi*’nin kurulması, yine aynı sene *Doğal Besin, Bilinçli Beslenme Ağı*’nın²⁸ çalışmalarına başlaması çiftçiler ile tüketici-

27 Bu konuya özellikle dikkat çekerek yaptığı katkılar için Tayfun Özka-ya’a teşekkür ederiz.

28 Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://dogalbilincliBeslenme.wordpress.com/0-dbbnin-oykusu/>

ciler arasında doğrudan ilişki kanalları geliştirmek açısından önemli bir alternatif deneyimin başlangıcıdır.²⁹ Benzer şekilde, *Buçday Derneği*'nin %100 *Ekolojik Pazarlar* projesi, STK-yerel yönetim işbirliğinde, Türkiye'de organik sektörünün gelişmesi (Akyüz ve Demir, 2016), pazar ilişkileri dışında da uç veren bir takım ekolojik farkındalık imkânları yaratmaları açısından kayda değerdir.

Bunun yanında, gıda hakkı kapsamında yapılan tüketici dernekleri çalışmalarını da anmak faydalı olacaktır (Özlüer, 2019). 2000'lerden sonra bu ağların çoğaldığı (Tatuta, Hocamköy, Marmariç Ekolojik Yaşam Derneği vb.) ve özellikle Gezi Parkı eylemleri sonrası bir ivme kazandığı söylenebilir. Yapılan görüşmelerde, İzmir kırsalı ve Çanakkale Bayramiç bölgesinde yoğunluklu olmak üzere, Gezi sırasında ortaya çıkan politik mücadelenin enerji ve potansiyelinin, gıda hareketlerine kanalize olduğu ve Gezi'nin ve arkasından gelen mahalle forumlarının gıda hareketlerinin kimlik(ler)ini belirlemede, gıda hareketlerine yön vermede bir itici güç olduğu farklı kullanıcılar tarafından çok defa dile getirilmiştir. Tüm bu gelişmelerin, 2013 sonrası dönemde sayıları hızla artan gıda toplulukları, tüketim kooperatifleri, ekolojik çiftlikler, mutfak kolektifleri, kolektif gıda oluşumları, dernekler, ekoloji grupları gibi çeşitli türde inisiyatiflerin hem nicel hem nitel olarak çoğalması ve zenginleşmesine zemin hazırladığı söylenebilir. Ayrıca, kurulan gıda inisiyatiflerinin, birbirinden öğrenerek ve birbirini destekleyerek çoğalması da söz konusudur. 2016 yılında resmi olarak kurulan *Kadıköy Tüketim Kooperatifi*'nin bu konuda birçok inisiyatifin oluşumuna destek olması, *Yeryüzü Derneği* bünyesinde başlayan ve yaygınlaşan gıda topluluklarının farklı şehirlerde kolektif deneyimlere imkân vermesi sayılabilecek örnekler arasındadır. 2019 yılında *Zehirsiz Sofralar* kampanyası ile bir araya gelen

29 Çiftçilerin Konfederasyonlaşma süreçlerini desteklemek ve tüketicilerin çiftçilere destek olma sürecini organize etmek amacıyla çalışmalar yapan *KEÇİ* ve *Tohum İzi Derneği* gibi oluşumlar hakkında bkz: Bingöl (2012).

100'den fazla sivil toplum kuruluşu ve gıda ve ekoloji inisiyatifinin, mevcut endüstriyel tarımın önemli sorunlarından biri olan pestisit kullanımına işaret ettiği ve farkındalık açısından alternatif arayışlara ivme kazandırdığı söylenebilir. 31 Mart 2019 seçimleri sonrası *Ekoloji Kolektifi* ve *Ekoloji Birliği* tarafından Ankara'da düzenlenen *Belediye-leri Ekolojik Haklar Temelinde Programlandırma ve Stratejik Plan Hazırlama Forum ve Çalıştayı*'nın³⁰ da benzer bir şekilde yüzden fazla inisiyatifi yan yana getirdiği, farklı tür ve içerikte çalışmalar yapan ekoloji inisiyatiflerini yerel yönetim ve gıda hakkı bağlamında organize olmaya davet ettiğini söylemek mümkün.

Kentte tüketim ayağı, yukarıda belirtilen tarihsellikle örgütlenirken, bir yandan da üretim ayağında büyük şehirlerden genç nüfus, başta İzmir ve Çanakkale olmak üzere farklı bölgelerde kırsala göç etmeye başlamıştır. Türkiye'de sağlıklı gıda, çevre adaleti ve sosyal adalet konularıyla ilgilenen aktörlerle sıklıkla ittifak içinde olan ve mümkün mertebe ekolojik tarımla uğraşan çiftçiler, alternatif üretim ve tüketim biçimlerini geliştirmeye yönelik bir uğraş içerisine girmişlerdir. Kendi kendini yeniden üretme ve sürdürülebilir tarım gıda sistemlerinin kurulması için mücadele eden bu çiftçiler, esas olarak yaşamlarındaki sosyal metabolizmayı³¹ düşürmek, ekolojik-adil bir gıda sistemi kurmak için mücadele etmektedir.

Yine son dönemde öne çıkan bir gelişme de yerel yönetimlerin alternatif gıda sistemleri oluşturmada inisiyatif almaları ve bu alanda politikalar geliştirmeye başlamalarıdır. 2012 yılında çıkarılan Büyükşehir yasası ile birlikte büyükşehirlerin bu alana yönelik faaliyetler tasarlamasının önu açılmıştır (Bayraktar, 2019). Proje kapsamında

30 Bkz. <https://ekolojikolektifi.org/portfolio/ekolojik-haklar-ve-stratejik-plan-hazirlama-calistayi/>

31 Sosyal metabolizma kavramı, doğa ve toplum arasındaki enerji ve materal akışını tanımlar.

yapılan mini çalıştayda belirtildiği gibi, kentleşmenin sınırlarının genişlemesi, kır sorunlarını kent sorunu haline getirmiş, belediyeleri üretim ayağında inisiyatif almaya itmiştir.³² Aşağıda daha ayrıntılı tartışılacak olan, İzmir'in Seferihisar, Bursa'nın Nilüfer, Dersim'in Ovacık ilçelerinde ve İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülen çalışmalar bu alanda öne çıkan örnekler olmuştur. Ayrıca, İstanbul gibi artık kırsal alanların çok azaldığı ve kırla birlikte düşünülemez bir şehirde, Temmuz 2020'de açılan üretici pazarı da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

7.b.1.Yeni Tarım Pratikleri ve Oluşumları

Endüstriyel tarımsal pratiklere karşı hem piyasa içerisinde hem de piyasa karşısında çeşitli türde tarımsal pratik arayışları türemiştir. Organik tarım gibi piyasa içi ana-akım ve zaman zaman dışarıdan yoğun girdi kullanımı, monokültür gibi endüstriyel özellikler taşıyabilen tarımsal pratikler yanında, ekolojik, doğa dostu, onarıcı, bütüncül, permakültür, müdahalesiz, yabanıl isimleriyle ifade edilen tarımsal pratikler özellikle yeni kıra göçenler, "yeni köylüler" tarafından denenmekte ve uygulanmaktadır.

Bu noktada, alternatif yeni tarımsal üretim pratiklerinin, geleneksel köylü tipi üretim ile hangi noktalarda ortaklık kurduğu, hangi noktalarda farklılık gösterdiğinden bahsetmek önemlidir. Geleneksel köylü tipi üretim dışarıdan az ve hayvan gübresi, kompost, örtü bitkileri gibi yerelde erişilebilir olan girdiler kullanan, insan emeğine dayalı, kimyasal pestisit ya da gübre kullanmayan, *de facto* ekolojik bir tarım olarak düşünülebilir. 6. Bölümde ele alınan Muğlalı üretici gibi örnekler düşünüldüğünde, endüstriyel tarımın hegemonyası altında, geleneksel köylü tipi üretimin azalmakta olsa da hâlâ varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkün (Karabaşa, 2019). Saha çalışması sürecinde yapılan

görüşmelerde, makinalaşmanın kısıtlı olduğu dağ köylerinde ova köylerine oranla bu tip üretimin kendini devam ettirdiği çeşitli kişiler tarafından dile getirilmiştir. Yeni ekolojik tarım, pratiklerde çoğunlukla geleneksel köylü tipi üretim ile özdeş olsa da kronolojik olarak ondan farklılık gösteriyor. Bu açıdan, yeni ekolojik tarım, hızlı/kapitalist endüstriyel hayatın içinden ayrılıp kendine tarım pratikleriyle yeni bir hayat kurmaya çalışan, endüstriyel tarım-gıda sisteminin ve onun çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkilerinin eleştirisi üzerine kurulan yeni pratikler olarak düşünülebilir (Allen vd., 2003). Bu iki grup da politik, ekonomik ve sosyal boyutlarda sınıflandırılmayacak kadar çeşitlidir; ancak, temelde endüstriyel dışı bir tarım-gıda sistemini gerçekleştirmek için hareket ederler.

Hâkim tarım-gıda sistemine karşı konumlandırılan alternatif pratikleri benimseyen üreticilerin çoğunu birleştiren çeşitli ortak noktalar mevcuttur. Alternatif tarımla uğraşan çiftçiler, genellikle kırsal yoksulluğu ortadan kaldırmak, mevcut kalkınma modellerine bir eleştiri getirmek, toplumu ve ekolojiyi merkeze alacak şekilde, sağlıklı ve besleyici gıda üretmek, endüstriyel tarımla birlikte kopmuş üretici-tüketici bağımlı yeniden inşa etmek, yerel yemek kültürlerini canlandırmak ve gıda egemenliğini desteklemek gibi hedefler etrafında birleşmektedirler. Üniversiteden mezun olduktan sonra, *Fukuoka* metoduyla yapılan kolektif ve müdahalesiz bir tarım pratiğini benimseyerek Bayramiç'e göçen bir grup genç insanın hem üretim hem de maden mücadelesine verdikleri destek açısından deneyimi ile Diyarbakır'da Ekoloji Derneği'nin yerel tohumdan fideler üretip halka takas usulü ile dağıtıp doğal tohumun geleceğe taşınmasını amaçlayarak kent bostanı kurması, "Kendin üret, dostlarınla tüket, marketi terk et" misyonuyla kıra göçmüş emekli insanlar ile Konya Sarayönü'nde anıza direk ekim projesi ile onarıcı tarım faaliyetlerine başlaması, ya da İstanbul'da Gazi mahallesinden ayrılıp ortak, basit ve tutarlı bir yaşam deneyimi kurmak isteyen ve tarımsal faali-

32 Güldem Özatağan tarafından 6 Ocak 2020 tarihinde yapılan çalıştayda sunulan bilgi notu.

yetle yaşamlarını sürdüren bir başka ekolojik yaşam topluluğu, alternatifler yelpazesinde birleşmektedir. Ancak, tüm bu alternatifler, var olan sistemi hangi açıdan sorunsallaştırdıkları ve geliştirdikleri çözüm önerilerine göre farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, hâkim sistemle ilgili neyin yanlış olduğunu analiz etmekteki yaklaşımları, tarımın geleceğine dair vizyon, amaç ve endişeleri; bu endişeler için kendilerine çizdikleri izlek ve stratejileri, içinde buldukları ağlar, bu ağlardaki aktörler, pazarla ilişkileri, üretim ölçekleri, örgütsel yapıları gibi faktörlere bakarak *farklı çiftçiliklerden* bahsetmek mümkündür.

Alternatif tarım-gıda sisteminin içindeki üreticiler, her ne kadar kendi içinde sertifikalı üretici barındırsa da, sertifikalı tarım yapan üreticilerden birçok açıdan farklılaşmaktadır. Organik sertifikasyon, beraberinde birçok tartışmayı getiriyor ve bir pratik olarak kendi avantaj ve dezavantajlarını içinde barındırıyor. Organik tarım, ekolojik döngüleri destekleyen ve kimyasalsız bir tarım yöntemi olarak tanımlanıyor. Son yapılan çalışmalar, organik tarımın Türkiye'yi besleyebileceğini vurguluyor (Aslan ve Demir, 2016). Sertifikalı organik tarım, temelde ihracat odaklı ve ölçeğinden dolayı şirketlerin elinde olması, küçük üreticilerin sertifikanın maliyetini karşılayamaması, organik tarımda çok uluslu şirketlerin ürettiği organik gübrelerin kullanılması gibi sebeplerden dolayı (Alkan, 2020) endüstriyel tarımın bir formu olarak ele alınabiliyor (Çobanoğlu, 2016). Bu açıdan ele alındığında, organik sertifikasyona tabii tarlaların, biyoçeşitliliği geleneksel köylü tarımı ve yeni ekolojik tarım kadar korumadığı da söyleniyor. Organik sertifikaya alternatif olarak, katılımcı onay sistemi (KOS) sunuluyor. “Resmi/üçüncü parti denetimi”nin güveni temin ve tesis etmekte yetersiz kalabildiği, sertifikasyona karşı üretici ve tüketici arasındaki bağın yeniden oluşmasını sağlamak ve güvenin temin ve tahsisi için katılımcı sertifikalar ve/veya doğrudan iletişim savunuluyor (bkz: *Doğal Besin, Bilinçli Beslenme Ağı*). Bu görüşü dışlamadan,

organik sertifikasyonu pratik sebeplerden dolayı öneren yaklaşımlar da mevcut. Şişli %100 Ekolojik Pazarı üzerine yapılan bir görüşmede, organik tarım ve sertifika üzerine konuşurken “Güven sağlamak, zaman ve emek ister. Eğer buna ayıracak vakit yoksa, bu görev 3. şahıslara yüklenebiliyor.” şeklinde ifade edilmiştir.

Yeni ekolojik tarım ve geleneksel köylü tipi tarım yapan üreticiler, nesiller boyu aktarılan bilginin korunmasında ve yeni yöntemlere dair bilgilerle tamamlanmasında ve konvansiyonel üretime dönen küçük üreticiyi dönüştürmede rol oynuyor. Köylülerin risk alma konusunda ekonomik kısıtları olduğundan ve verim alacaklarına emin oldukları pratikleri uyguladıklarından, ekolojik tarım bilgisi ve pratiklerinin köylüler arasında yaygınlaşması henüz çok belirgin değilken, kır-kent arasındaki alternatif gıda ağları güçlendikçe, ekolojik yöntemleri uygulayan üreticilerin bu pratikleri uygulama yönündeki eğilimlerinin artması söz konusudur. Örneğin, Marmariç Ekolojik Yaşam Derneği etrafındaki üreticilerle konuşan dernek üyeleri, onları ilk senelerde oluşacak verim kaybına karşı ürününü bu kaybı karşılayacak bir fiyata satabileceğini söyleyerek ikna ettiklerini ifade etmişlerdir. Bu noktada, kırdaki ekolojik dönüşüm, üreticilerin gübre ve ilaç kullanımlarında azaltım yaptıkları takdirde, ürünlerde oluşabilecek verim kayıplarının tüketiciler tarafından bölüşüleceği bir düzenle mümkün olabilir. Köylüleri daha sürdürülebilir, ekolojik uygulamalara yönlendirmede, gelirlerinin korunması ya da gelirlerinde artış sağlanması, pazarlama-satışta yeni olanakların açılması önemli faktörler olarak değerlendirilmektedir.³³ Köylüye verilecek satış garantisi, ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde karar alma mekanizmalarına katılımları, aracılardan ortadan kalkmasıyla doğrudan tüketiciye satış yapabilmeleri ekolojik pratiklerin yaygınlaşmasını sağlayabilir.

33 30 Temmuz 2019 tarihinde Bayramiç'te yapılan çalışmaya katılımcılar tarafından sunulan bilgi notu.

Küçük ölçekli çiftliklerde kullanılan ekolojik yöntemler, endüstriyel tarım yöntemlerinden şimdi ve potansiyel olarak çok daha az enerji tüketiyor ve birim arazi ve birim ürün başına çok daha az sera gazı üretiyor (Etc group, 2017). Ekolojik yöntemlerle, sadece ekin çeşitliliği değil, aynı zamanda üretime zarar vermeyen bitki türleri, böcek popülasyonları, topraktaki mantar ve bakteri çeşitleri ve vahşi yaşam da korunuyor. Örneğin, Bayramiç'te bir üretici enginara gelen karaca ile mücadelede uğur böceklerinin yardımını aldığını ifade etmiştir. Aynı şekilde bir diğer üretici nerede bir peygamber devesi görse alıp bahçesine getirdiğini, zararlılara karşı bu şekilde önlem aldığını aktarmıştır. Bahçe/tarla kenarlarında fare popülasyonunu dengede tutabilecek baykuş gibi yırtıcılar için yapılan yuvaların, farelerin hasat öncesi vereceği zararı azaltmada bir yöntem olarak kullanıldığı biliniyor. Yine, toprağı ellerinden geldiğince az süren üreticiler, topraktaki fungal yaşamı ve diğer mikro biyoçeşitliliği koruyarak, hem ekosistemin dayanıklı kalmasına hem de toprağın daha çok karbon tutmasına katkı sağlıyor.³⁴ Bu durum literatürde, karbon yoğun, reaktif bir müdahale yerine önceden planlanmış, "koruyucu müdahale yöntemlerinin uygulanması" olarak anılmaktadır (Magdoff, 2007). Aynı zamanda endüstriyel tarım-gıda sisteminde ürünlerin daha uzun mesafeler kat ederek, nakliyeden kaynaklı karbon salımı ile iklim üzerindeki etkisi çok daha yüksekken, agroekolojik pratikleri edinmiş üreticiler genellikle yerel üretim ve tüketim vurgusuyla, gıdanın taşınmasından kaynaklanan sera gazı emisyonlarını en aza indirmekte (Renting vd., 2003) ve üretimleri üzerine kontrolleri arttığından, iklimsel farklılıklara karşı kırılganlıkları azalmaktadır (bkz: 6. bölüm). Bu noktada belirtmek gerekir ki, yapılan görüşmelerde, çiftçiler her ne kadar, girdi maliyetleri ve verim gibi ekonomik meseleleri öncelese de iklime bağlı bir takım değişiklikler hissettiklerini ifade etmektedirler. Üreticilere göre, aşırı hava olayları peşi sıra

geliyor, ekim ve hasat zamanlarında kaymalar söz konusu. Üreticiler sistematik bir değişiklikten çok, dengesizliklerden bahsetmektedirler.

İklim değişikliği, tarımda yaşanan ve çiftçileri kırılgan bir zeminde bırakan politikalara eklenerek, var olan sorunlarda çarpan etkisi yaratarak gelmektedir. İklimi koruyan ve iklimi bozan aktörlerin kim olduğu ve bozulan iklimden en çok kimlerin etkileneceği gibi sorular *iklim adaleti* kapsamında değerlendirilebilir. Köylü tarımı dünya nüfusunun %70'inden fazlasını beslerken, dünyanın tarımsal kaynaklarının %25'ini kullanmakta ve sera gazı emisyonlarının çok küçük bir kısmından sorumludur (Etc group, 2017). Endüstriyel tarım-gıda sistemi köylü tarımını dönüştürerek onları kendi sürdürülemez pratiklerinin bir parçası olmaya itiyor ve yaşanan iklim krizine karşı anlamlı olmayan, şirketlerin kendi kurumsal imajını kurtarmaya yönelik ve kâr merkezli, verim artışı odaklı önlemler almak için bir takım inovasyon-temelli değişiklik yapıyor. Faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan emisyonların iklime etkisinin sonuçlarını ise en çok küçük üreticiler çekiyor. Dolayısıyla, iklim krizinin önüne geçmek için kimin daha çok su kullandığı, kimin daha çok elektrik tükettiği, kimin biyoçeşitliliği koruduğu, kimin tohumları koruduğu ve çeşitlendirdiği ve kimin bu girdileri ve üretimi kontrol ettiği ve son olarak bizi en çok kimin beslediği —ve gıdanın üçte birini üretmesine rağmen kimin bizi gıda güvencesi ile tehdit ettiği— sorularına göre bir yol çizilmesi gerekmektedir.

7.b.2. Alternatif Gıda İnisyatifleri

Kırda üreticiler ayağında tarım pratiklerinin dönüşümü aktardığımız şekilde yaşanırken kentlerde gelişen alternatif gıda ağları da bu dönüşüme ön ayak olan ve/veya destekleyen oluşumlar olarak öne çıkıyor. Sağlıklı, adil ve ekolojik yöntemlerle üretilen gıdaya aracısız olarak ulaşmak isteyen, küçük ve tercihen örgütlenmiş üreticilerden ürün satın alan tüketicilerin oluşturduğu gıda topluluk-

34 Daha ayrıntılı bilgiler için bkz: Tezcan (2017).

ları, tüketim kooperatifleri, sosyal kooperatifler, alternatif tedarik ağları olarak İstanbul, Ankara, İzmir, Eskişehir, Adana, Mersin, Bursa, Çanakkale, Balıkesir gibi şehirlerde görülmektedir.

Alternatif tedarik ağlarında birçok örnekten bahsetmek mümkündür. BÜKOOP ve sonrasında kurulan alternatif tedarik ağları, organik tarım-sektörünün yanında daha ucuz ve kamusal çözüm yöntemleri geliştirmeyi amaçlıyor. Bu ağlar, kolektif alım gücünü örgütleyerek üreticilere bir tür yeni tipte alım garantisi sunmayı hedefliyor. Bu alım garantisi, belirli bir fiyat pazarlığı ekseninde yürümekten çok, üreticilerle dayanışma temelli bir düzlemden, eşit bir ilişki kurarak bu sürecin organizasyonunu hedefliyor. Dolayısıyla, alım garantisi sunarken, üreticileri de özne kılmak ve üretim süreçlerine beraber karar vermek gibi bir amaç güdüyor. Örneğin BÜKOOP, her sene sonunda yeni dönemi planlarken, geçmiş dönemde aldığı ürün ne kadarsa oradan hareketle üreticiden bir talepte bulunur ve üreticiye o dönem için alım garantisi vererek, üreticinin elini rahatlatır. Tarladaki ürünün satış fiyatı ile marketteki ürünün satış fiyatı arasındaki farkın ve üreticilerin ürettiği artı değere el konmasının önüne geçmek amacı da güden bu gibi tedarik ağları, esasında üreticilerin örgütlenmesini teşvik etmekte, birlikte çalışabilmek için gerek yasal gerekse sosyal düzenlemeler yapmalarına –uzun vadede– destek olmaktadır.

Alternatif gıda tedarik ağlarının en önemli fonksiyonlarından bir tanesi, üreticiler ile tüketiciler arasında güven ilişkisine dayalı doğrudan bir alışverişi mümkün kılmalıdır. Burada, güven ilişkisi 3. partilere devredilmez. Tüketeceği ürünü mesele haline getiren ve sorgulayan tüketiciler, yaptıkları üretici ziyaretleri ve tarla ziyaretleri ile hem üreticilerin hayatına dahil olup yaşadıkları sıkıntıları ilk ağızdan dinleme fırsatı bulur hem de bu sıkıntılara çözüm üretmeye ortak olur. Zehirsiz gıda talebiyle tüketiciler, üreticilerin verim düşüklüğü ve zararlılarla mücadele konusundaki sıkıntılarını, üreti-

cilerin talep etmesi halinde araştırıp, bu noktada üreticinin üstündeki yükü bölüşür. Bu ağların temel talebi ekolojik/zehirsiz gıda olduğu için, bu ağlara dahil olan üreticiler bu tür üretim yapmaya devam etmekte, yeni üreticiler de bir takım dönüşümler geçirmektedir. Örneğin, *Devrek Güneşi Kooperatifi* ile *Kadıköy Kooperatifi*'nin etkileşimi ve sonrasında *Ovacık Kooperatifi*'nin piyasaya girmesi ve kitlesel tüketimi hızlandırması, *Devrek Güneşi*'nin kendi buğdayını üretmesine vesile olmuştur. Aynı zamanda, üreticinin kendini geçindirebilecek geliri elde etmesinde bir rol üstlenen gıda kooperatifleri, yerel kültürün, yerel üretimin ve bilginin korunmasına da katkı sağlar.

Alternatif tedarik ağlarının en temel özelliklerinden bir diğeri, ürün bulma, lojistik süreçleri organize etme, üretici ziyaretleri, dükkan organizasyonları vb. süreçlerin bütününde ana aksta gönüllü emeğin devrede olmasıdır. Bu husus, gıda ekseninde çalışmalar yürüten gıda ağlarını eski tipte çalışmalar yürüten tanzim satış marketlerinden, belediyelerin organize ettiği profesyonel marketlerden, profesyonel çalışan bulunduran kooperatiflerden ayırır. Alternatif gıda tedarik ağları, bilfiil yurttaşların katıldığı, organize ettiği, söz ve karar sahibi olduğu, katılımcı, demokratik yapılar olarak aynı zamanda organizasyonel açıdan ve yurttaşlık hususunu demokratik katılım ekseninde yeniden kurma anlamında bir alternatif oluşturmaktadırlar. BÜKOOP ve sonrasında kurulan *Kadıköy Kooperatifi*, *Koşuyolu Kooperatif Girişimi*, *Beşiktaş Kooperatifi*, *Maltepe Kooperatif Girişimi* gibi yapılarda, ayrıca *Yeryüzü Derneği*'nin öncülüğünde faaliyete geçen Taksim, Kuzguncuk, Küçükalyalı, Kadıköy gıda topluluklarında, İzmir'de çalışmalar yürüten *Gediz Ekoloji Topluluğu*, *Homeros Gıda Topluluğu*, *Originn Gıda Topluluğu*, *BİTOT*, Ege Üniversitesi ve Renkli Orman Okulları'nda çalışmalar yürüten gıda toplulukları gibi örnekleri çoğaltılabilecek yapılar da bütüncül olarak gönüllülük çerçevesinde çalışmalarını sürdürmektedir.

Bu yapılar dışında, yine İstanbul başta olmak üzere Ankara, İzmir gibi kentlerde sayısı artmakta olan, yarı profesyonel-profesyonel gıda tedarik ağları mevcuttur. İstanbul'da *Yerdeniz Kooperatifi*, *Salkım Kooperatifi* gibi oluşumlar, katılımcılık hususundan ziyade gıda tedarikinde profesyonelleşme ve istihdam yaratma hususlarına ağırlık vermektedirler. Bu oluşumlar bir yandan alternatif gıda tedarik ağlarının mevcut üretici havuzundan faydalanırken ve bu havuzu geliştirirken, bir yandan kendi işlettikleri cafe ve benzeri çalışma ortamları ile kendi ağlarında istihdam yöntemleri üretmektedir. Eskişehir'de çalışmalar sürdüren ve çalışma kapsamında ziyaret edilmiş *Yıldıztepe Kooperatifi*, mahalli bir kooperatif olmanın yanında istihdam yaratan yapısı ve cafe işletmesiyle hibrit bir model olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Tüketim kooperatifleri, gıda toplulukları, topluluk destekli tarım grupları, ekoloji oluşumları ve bu oluşumlar ve ağlarla ilişkili olan kişiler geçtiğimiz dört yıldır çeşitli toplantılar, çalıştaylar ve buluşmalarda bir araya gelmekte, hem tanışmakta, hem ortak sorunlarını konuşmakta hem de geleceğe dair ortak planlar yapmaktadırlar. *Gıda Toplulukları Çalıştayı* olarak başlayan ve sonrasında *Gıda Toplulukları ve Kooperatifler Çalıştayı* olarak isim değiştiren bu oluşumlar da gönüllü, bağımsız yapılar olarak kendini var etmektedir. Bunların yanında, *Kır-Kent Ağı*, *Zehirsiz Sofralar Ağı* gibi oluşumların, alternatif gıda tedarik ağlarının kuruluşunda aktif olarak paydaşlık yaptığını söyleyebiliriz.

7.b.3. Yerel Yönetimler

Özellikle son dönemde, tarımda ekolojik pratiklerin yaygınlaşmasında yukarıda ifade edilen iki aktör grubunun dışında, belediyelerin de önemli çalışmalar yaptığı söylenebilir. Büyükşehir yasası ile, büyük şehirlerde kır/kent ayrımının ortadan kalkması, köylerin merkeze bağlı mahalleler haline gelmesi ile kırdaki yaşanan sorunlar ve dönüşümler merkez belediyelerin sorumluluğu altına girmiştir. Burada özellikle İzmir, Seferihisar, Ovacık ve

Nilüfer belediyelerinde uygulanan kırsal kalkınma modelleri, Türkiye'deki diğer belediyelere de öncülük ederek, hem bu merkezlerde hem de diğer illerde yeni bir kırsal kalkınma modeli oluşturmaya başlamıştır. Belediyelerin, devletin taşra teşkilatına nazaran halka daha yakın oluşu, aynı zamanda yerel yönetime karşı —hızlı hareket edebilme, taleplerin daha duyulur olması, yanıt alabilme hızıyla bağlantılı olarak— bir aidiyet duygusunun gelişmesi, belediyelerin kır ve şehir arasında bağlantı görevi üstlenmesi —gıdanın hem üretici hem tüketici ayağıyla ilişkide olması ve bu grupların işbirliğine öncülük edebilme kapasitesi— tarım-gıda sisteminin sürdürülebilir dönüşümü için yeni ve güçlü bir aktör olarak ortaya çıkmalarında etkili oldu/oluyor.³⁵ Ekonomik anlamda güçlü olmaları da, belediyelerin kırdaki üreticilerin örgütlenmesi yönünde bir takım adımlar atarak destek mekanizmaları oluşturmasını mümkün kılmıştır. Buna, Nilüfer Belediyesi'nin kırsal alan koordinasyonu oluşturması ve kent bahçeciliği pratikleri, Seferihisar Belediyesi'nin ilçe sınırları içerisinde yer alan tarımsal kalkınma kooperatiflerini güçlendirmesi ve aynı zamanda *Can Yücel Tohum Merkezi* ve *Cittaslow* (Sakin Şehir) faaliyetlerinin öznesi olması, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin sözleşme aracılığıyla İzmir kenti içindeki tarımsal kalkınma kooperatiflerinin ürünlerine alım garantisi sunması, Ovacık Belediyesi'nin kamu arazilerini kolektif tarımsal faaliyete açması ve desteklediği tarımsal kalkınma kooperatifi vasıtasıyla Ovacık'ta yetişen ürünleri tüm Türkiye'ye pazarlayacak bir ağ kurması gibi örnekler verilebilir. Bu örnekler, 31 Mart 2019 yerel yönetim seçimleri öncesinde adayların programlarına da yansımış, tarım ve gıda alanında çalışma programı öneren yerel yönetici adayları birçok yerde bu çalışmalarını hayata geçirmek üzere seçimlere girmişlerdir.

31 Mart seçimleri sonrasında, başta İzmir, Ankara ve İstanbul olmak üzere, Eskişehir, Aydın, Antalya,

³⁵ 23 Ekim tarihinde düzenlenen Akıllı Tarım çalıştayında paylaşılan bilgi notundan.

Mersin, Çanakkale gibi illerde büyükşehir belediyeleri vasıtasıyla üreticilerin ürünlerini pazarladığını, sözleşmeli ve alım garantili üretim yöntemleri kullanılarak üreticilere destek verildiğini söylemek mümkün. Aynı şekilde, Dersim Belediyesi tarımsal faaliyetleri destekleyerek Ovacık'ta başlayan süreci devam ettirmekte, Rize'nin Fındıklı ilçesinde de benzer çalışmalar belediye ve Ziraat Odası'nın desteği ile sürmektedir.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2019 sonbaharı itibarıyla Kültürpark ve Pagos'ta olmak üzere 2 üretici pazarını devreye sokarak üretici kooperatiflerinin ürünlerini doğrudan satabilecekleri bir lojistik organizasyonu hayata geçirmiştir. Ayrıca, Covid-19 pandemisinin hemen öncesinde "Halkın Bakkalı" ismiyle satış marketi uygulamasına başlamış, üretici kooperatiflerinden alınan ürünleri kâr amacı gütmeksizin bu marketlerde satışa sunmuştur. Pandemi döneminde ise Halkın Bakkalı online olarak çalışmalarına devam etmiş, internet üzerinden satılan dayanışma paketleri Büyükşehir Belediyesi organizasyonunda ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır. Bu çalışmalara müteakip, İzmir Büyükşehir Belediyesi bünyesinde Kooperatif Komisyonu kurulmuştur.³⁶

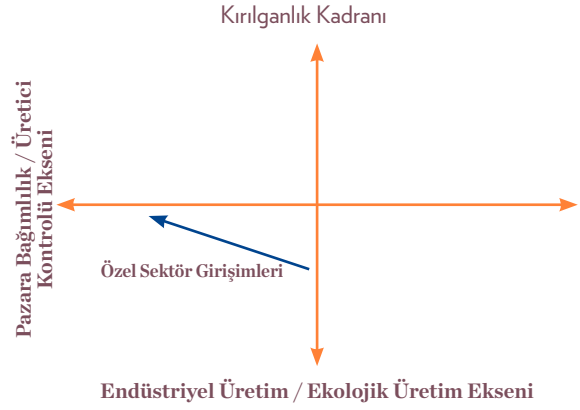
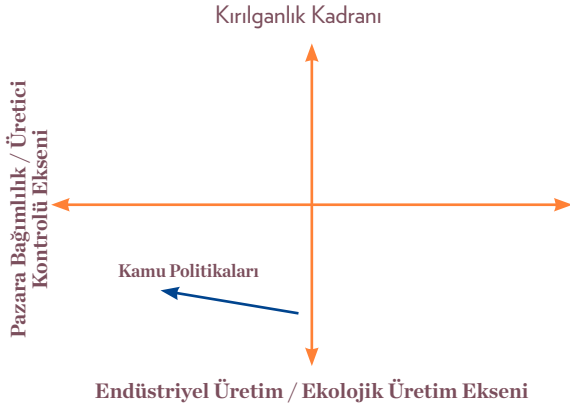
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul'daki tüketici kooperatifleri ve gıda inisiyatifleri ile yürütülen toplantılar ve Türkiye'deki üretici kooperatifleri ile yürütülen çalışmalar sonucunda Kadıköy Salı Pazarı'nda "Üretici Kooperatif Pazarı" Temmuz ayı itibarıyla kurulmaya başlanmıştır (Günaydın, 2020). Ayrıca, pandemi öncesinde süt ile başlayan destekleme çalışmaları, İstanbul'un çeper köylerinde yürütülen tarımsal destekleme çalışmalarıyla geliştirilerek İstanbul'un tarımsal potansiyelinin canlandırılması ve geliştirilmesi amaçlanmıştır (Günaydın, 2020).

Benzer süreçleri farklı yerel yönetim çalışmalarında gözlemlemek mümkündür. Çanakkale merkezde açılan *Halkın Bakkalı* isimli satış yerini taşıyan Çanakkale Üretim ve Pazarlama Kooperatifi, yerel yönetimin üreticilerin ürünlerini pazarlamak amacıyla taşıyan bir faaliyetidir. Ankara'da da benzer çalışmalar *Halk Market* ve *Başkent Market* isimleriyle sürdürülmektedir.

7. c. Kırılgnlık Kadranı Üzerinde Değerlendirme

Yukarıda, tarımda iklim değişikliğine uyum için farklı aktörlerin ne tür cevaplar ürettiğini, bu cevapların hangi çiftçileri hedef aldıkları ya da ulaşabildikleri ve buna bağlı olarak çiftçilerin üretim ilişkileri ve üretim pratikleri üzerindeki muhtemel etkileri tarif edilmiştir. İklim değişikliğine uyum bağlamında çiftçileri farklı yönlere çeken ya da çekebilecek güçlere bakıldığında, bir tarafta kamu politikalarını, tarım ve gıda şirketlerinin sürdürülebilirlik çalışmalarını ve bu konudaki işbirliklerini kapsayan ana-akım; diğer tarafta alternatif gıda ağlarını ve yerel yönetimleri içeren alternatifler olarak bir ayrıma gidilmiştir. Bu aktörlerin, *Kırılgnlık Kadranı*'nda çiftçileri nereden nereye götüreceği, yani aktörlerin ürettikleri cevapların çiftçilerin üretimleri üzerindeki kontrolünü artırıp arttırmadığı ya da daha ekolojik üretimi destekleyip desteklemediğine bakılarak, verilen cevapların iklim değişikliğine karşı yapısal mı yoksa yüzeysel bir dönüşüm mü yarattığını ifade etmek mümkündür. Burada vurgulamak isteriz ki, çiftçilerin üretimleri üzerindeki kontrolünün artması ve ekolojik tarım yapmaları adil ve iklim değişikliğine dayanıklı bir tarım sisteminin kurulması, ve bu da üreticilerin sağ-üst kadranda konumlanması anlamına gelmektedir. Burada yukarıda ayrıntılı tartıştığımız farklı cevapların, üreticileri kadrان üzerinde hangi yöne çektiğini resmederek tam da adil ve iklim değişikliğine dayanıklı bir tarım sisteminin kurulmasının olanakları açısından nasıl ayrıştıkları ve hatta çatıştıklarını en net şekilde gösterebilmeyi amaçlıyoruz.

³⁶ Bkz: <https://www.izmir.bel.tr/tr/Haberler/buyuksehir-belediye-meclisi-bunyesinde-kooperatif-komisyonu-kuruldu/43719/156>

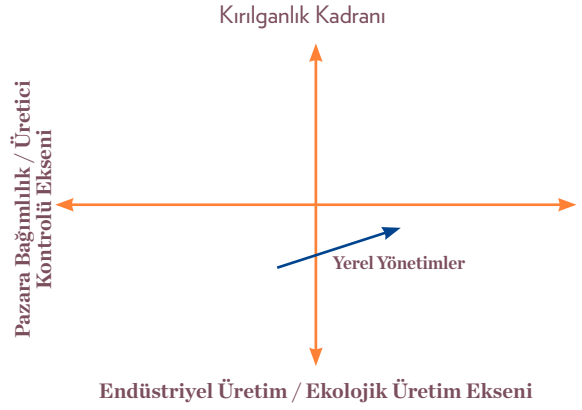
- Kamu politikaları, iklim krizi karşısında bir takım çözüm önerileri getirme arayışındadır. Gıda güvenliği yaklaşımı çerçevesinde iklim değişikliğine karşı modelleme çalışmaları, kuraklık yönetimi, iklime duyarlı tarımsal üretimin desteklenmesi gibi çeşitli politika uygulamalarıyla kırılglanlığı azaltmaya yönelik tedbirlerin alındığı söylenebilir. Ancak, bu politikalar süreğen ve tutarlı şekilde uygulanmamaktadır. Dahası, bu politikalar çoğunlukla uyumu salt teknik açıdan ele almakta, yapısal sorunlara dokunmayan çözüm önerileri sunmakta, çiftçiler arasındaki eşitsizlikleri yeniden üretmekte ve özellikle tohum ve teknoloji alanında çiftçilerin şirketlere bağımlılığını arttırmaktadır. Uygulanan politikaların bunlardan faydalanabilen üreticilerin üretim pratiklerinde bir nebze iyileştirme sağlayarak bu açıdan kırılglanlıklarını azaltmaları mümkündür. Ancak, çiftçilerin üretim süreci üzerindeki kontrollerini azalttıkları ölçüde kırılglanlıklarını artırmaları söz konusudur. Dolayısıyla, tarımda iklim değişikliğine uyum politikalarının etkisini Kırılglanlık Kadranı'nda sol-üst yönde bir hareket olarak resmetmek mümkündür.³⁷

- Tarım ve gıda şirketlerinin uyum için iklim koşullarına dayanıklı yeni bitki çeşitleri, akıllı tarım gibi yeni teknolojik uygulamalar ve sürdürülebilirlik takibi aracılığıyla çiftçilerin üretim pratiklerini denetleme ve değiştirme önerilerinin de kamu politikalarına benzer yönde etki göstermesi söz konusudur. Bu uygulamalar çiftçilerin tarımsal ekosistemlerin dayanıklılığını azaltan üretim pratiklerini bir nebze iyileştirerek ekolojik açıdan (dikey eksen) kırılglanlıklarını azaltabilirler. Ancak, diğer taraftan, üreticilerin şirketlere daha fazla bağımlı hale gelmesine vesile olmaları (yatay eksen) itibarıyla kırılglanlığı artıran etkileri vardır. Dolayısıyla şirketlerin önerdikleri çözüm önerilerinin çiftçiler üzerindeki etkisi kadranda sol-üst yönlü bir hareket olarak gösterilmiştir, ki bu da adil ve iklim değişikliğine dayanıklı bir tarım sistemine doğru bir dönüşümü sağlamakta yetersiz ve hatta amaca ters olduklarını işaret etmektedir.

³⁷ Bu kadranda sadece kuraklıkla mücadele, su kullanımı gibi salt iklim değişikliğine karşı geliştirilen ve uygulanan kamu politikaları dikkate alınmıştır. Ancak, raporun 4. ve 5. Bölümlerinde tartıştığımız gibi tarımı ve çevreyi ilgilendiren (ticaret politikası, özelleştirmeler, enerji politikası gibi) kamu politikalarının bütünü ele alındığında burada bahsedilen kadranın üst tarafı yönünde hareketle ifade edilen iyileşme etkisinin geçersiz kılarken (yani ekosistemlerin dayanıklılığını azaltırken), sol yönde hareketi pekiştirmeleri söz konusudur. Bu konuya dikkat çektiği için Burak Gürel'e teşekkür ederiz.

- Alternatif gıda ağlarının genel itibariyle dayanışmacı ilişkiler kurma niyeti ve pratiğinde olması, aracısız tedarik ilişkileri kurması; adil üretim ilişkilerini, onarıcı, koruyucu ve ekolojik tarım yöntemlerini desteklemesi; gıda egemenliği yaklaşımını benimsemesi göz önüne alındığında, üreticileri çevresel ve sosyal anlamda daha sürdürülebilir ve özerk bir çizgiye çektiği söylenebilir. Bu noktada alternatif gıda ağlarının, etkileyebildikleri üreticileri sağ üst kadrana doğru hareket ettireceği beklenebilir. Endüstriyel üretimin hegemonyasında, alternatif gıda ağlarının makro politikalar üzerindeki etkisinin dar olması, niceliksel olarak üreticilerin çoğunu sağ üst kadrana çekmede bir kısıtlılık olarak görülebilir.

- Yerel yönetimlerin, tarım alanında büyükşehir yasası ile kırsal kalkınmayı gündemine alması, kooperatifleşme ve yerel gıda ağlarını güçlendirecek üretici pazarları, ambalajlama desteği gibi faaliyetlere hız vermesi, tarıma verdikleri desteklerde ekolojik üretim kaygısı gütmelerinin, endüstriyel üretim yapan üreticileri daha ekolojik üretime yöneltmesi ve üretici örgütlenmeleri sayesinde üreticilerin kendi üretim pratikleri üzerindeki kontrolünün artmasına yol açması beklenebilir. İzmir, Seferihisar, Ovacık, Nilüfer belediyesi gibi örneklerin öncülüğü ile yerel yönetimlerin tarım alanında önemli bir aktör olarak belirmesinin, iklim değişikliğine karşı üreticileri sağ üst kadrana çekerek daha dirençli kılabileceği söylenebilir. Belediyeler, sivil alternatif gıda hareketlerine kıyasla daha güçlü aktörler olduğundan, hitap ettikleri üretici yelpazesi de daha geniştir. Belediyelerin desteği üreticileri piyasalardan bağımsızlaştırırsa da ekolojik üretimi destekleme derecesi nispeten düşük olabilmektedir.

8. SONUÇ YERİNE

Bu çalışma, Türkiye tarımının son 20 yılında neoliberalizm-iklim değişikliği ilişkisinin nasıl şekillendiğini ve iklim değişikliği koşullarında tarımda ortaya çıkan ve derinleşmesi beklenen sorunlar karşısında farklı ulusal ve yerel aktörlerin nasıl konumlandığını anlamaya yönelik bir adımdır. İklim değişikliği çağında Türkiye tarımında yaşanan dönüşümlere ve oluşumlara odaklanan bu çalışma, tarım sektöründeki kırılabilirliği azaltma ve uyum amaçlı çabalar üzerinden kurgulanmıştır. Kapsam olarak bitkisel üretim seçilmiş ve hayvancılık ve gıda sektörü analiz dışı bırakılmıştır. Çalışma bir yanda farklı üreticilerin değişken kırılabilirlikleri ve bu kırılabilirliklerin neden ve nasıl ortaya çıktığı sorularını üretim ilişkileri ve pratikleri bağlamında ele almıştır. Diğer yanda ise farklı toplumsal aktörlerin tarımda iklim değişikliğine verdiği cevapları eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Böylelikle, tarımsal dönüşüm ile iklim değişikliği arasında, birbirine geçmiş olan kırılabilirlik ve uyum süreçleri tartışılmıştır.

Çalışmada benimsenen politik ekoloji yaklaşımıyla tarım-iklim ilişkisine bakıldığında, iklim değişikliğine kırılabilirlik ve uyum, salt biyofiziksel bir süreç olarak değil, yaşanan toplumsal ve biyofiziksel bağlamın aktif ve eşitsiz bir şekilde üretilen güç ilişkilerinin ve bu güç asimetrisinin politik alandaki karşılıklarının parçası olarak düşünülmelidir. Bu açıdan bakıldığında, kırılabilirlik ve uyum çalışmalarının ihtilaflı bir alan olduğu söylenebilir. Bu raporda ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı üzere, farklı aktörlerin iklim değişikliğine ürettiği ana akım ve alternatif cevaplar söylemde ve pratikte birbirlerinden ayrılır, hatta çoğu zaman birbirleriyle çelişir. Örneğin, bir taraf iklim değişikliğine karşı şirket egemenliğinde bugünkü uygulandığı şekilde

biyoteknolojiyi³⁸ önerirken, alternatiflerin çözümü biyoçeşitliliği artırarak iklime bağlı muhtemel mahsul kıtlığına karşı direnç geliştirmektir. Biyoçeşitlilik, biyoteknolojinin sunacağı katkıları içerebilirken, endüstriyel üretim bağlamında biyoteknoloji, biyoçeşitliliği tehdit eden bir çıkış yoludur. Biyoteknoloji bugünkü neoliberal dünyada, tohum üzerinde fikri mülkiyet hakları tanımlayıp, üreticinin hangi tohumu ekeceğini seçmesini kısıtlayıp, genetik çeşitliliği çitleyerek, ortak malların özelleştirilmesini ve piyasa ilişkilerini sağlamlaştırırken; biyoçeşitlilik, alternatif bir bakışla, doğal ve kültürel müşterekleri korur. Biyoteknoloji ve biyoçeşitlilik örneği üzerinden işaret edilen tarımda iklim değişikliği ile mücadele için ortaya konan farklı çözüm önerilerinin politik ekoloji perspektifi ile ele alınması, bu çözümlerin politik niteliğini (yani toplumsal güç eşitsizliklerinden hem nasıl etkilendikleri, hem de bunları nasıl etkiledikleri) ve aralarındaki ihtilafları ortaya çıkarması açısından ve hangi çözüm yollarının izleneceğine dair karar aşamasında önemlidir. Kırılabilirlik Kadranı, tam da bu farklılıkları tasnif edebilmek amacıyla, hangi çözüm önerilerinin bir tarafta gıda üretiminin asli özneleri olan üreticilerin üretim süreçleri üzerindeki kontrollerini yükseltip yükseltmediğini, diğer tarafta da tarımsal ekosistemleri koruyup koruyamadığını ve dayanıklılığını arttırıp arttırmadığını görebilmek için önerilmiş bir analitik araçtır.

38 Bu örneğin, biyoteknolojiye hepten bir karşı çıkış olmadığını belirtmek gerekir. Şirket egemenliğindeki biyoteknoloji, dekar başı verimi önceleyecek, roundup gibi endüstriyel girdilerin kullanımını arttıracak, ürünlerin raf ömrünü uzatacak ve biyoçeşitliliği tahrip edecek şekilde kullanılmaktadır; ancak, teknoloji egemenliğinde (*tech sovereignty*), biyoteknoloji, derinlemesine araştırmalar sonucu, fikri mülkiyet hakkı ileri sürmeden, açık kaynak olarak ve biyoçeşitliliğe destek olacak şekilde hem kamunun hem de ekolojinin lehine uygulanabilme potansiyeli taşımaktadır. Bu noktayı açıklığa kavuşturduğu için Tayfun Özkaya'ya teşekkür ederiz.

Bu çalışma iklim değişikliği-tarım ilişkisine politik-ekoloji gözlükleriyle nasıl yaklaşılacağına dair bir girizgah yapmış olup, ileriki dönemlerde daha kapsamlı çalışmaların yapılması çağrısında bulunmaktadır. Bu yönde gerçekleştirilecek çalışmaların şu noktaları içermesi önerilmektedir:

- Çalışmada geçen iklim değişikliğinin tarımla ilişkisinde uyum ayağının yanında, tarımsal üretim kaynaklı sera gazlarının azaltımı hususunun analizi;
- Çalışmanın, bitkisel üretim yanında emisyonlarındaki ve ekolojik üretimdeki rolü nedeniyle hayvancılığı da ele alarak genişletilmesi;
- Gıda tedarik zincirlerinde üreticiler dışındaki halkaların iklim değişikliği bağlamında incelenmesi ve tarladan sofraya gıda zincirinde sürdürülebilirlik olanaklarının değerlendirilmesi;
- Gıdada yaşanan israfın (ki yaklaşık 1/3 oranında gıdanın çöpe gittiği tahmin edilmektedir) değerlendirilmesi;
- Çalışmada tarımda iklim değişikliğine kırılganlıkların altında yatan süreçleri açıklamaya yönelik önerilen boyutların yerelde yürütülecek derinlemesine saha çalışmalarıyla somutlaştırılması;
- Kentsel gıda politikalarının tarım-gıda sisteminde yerleşme ve tarımda iklim değişikliğine uyum ve sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesi;
- Tarımda iklim değişikliğine kırılganlık ve uyumun toplumsal cinsiyet perspektifinden analizi;
- İklim değişikliğine uyum için endüstriyel tarım odaklı yaklaşımlar ile agroekolojik yaklaşımların olanakları ve kısıtlarının değerlendirilmesi.

İklim değişikliği-tarım ilişkisine yönelik yukarıda vurgulanan noktaların içerileceği bir çalışmanın interdisipliner bir açıdan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Böylesi interdisipliner bir çalışmada, bir yandan iklim değişikliğinin farklı ürünleri ve farklı coğrafyaları nasıl etkileyeceğine dair çeşitli senaryolar/modellemeler oluşturulurken, bir yandan da tarımdaki farklı aktörlerin konum, bilgi düzeyi, alışkanlıkları, iktisadi ve iktisadi olmayan imkân ve pozisyonları ve değerleri çalışmaya dahil edilmelidir. Tüm bu altyapının üzerine farklı politikaların ve farklı yaklaşımların hem uyum açısından hem sera gazı salımlarının azaltılması yönünde ne tür değişiklikler getireceği incelenmelidir.

Tarım, gerek istihdam gerek katma değer açısından ve gerekse ekolojik değerlerin muhafazası bağlamında Türkiye için son derece önemli. Bu önemini, sektörde yaşanmakta olan tüm sıkıntılara rağmen, gelecekte koruyacağını varsaymak da yanlış olmasa gerek. İklim değişikliğinin getirmekte olduğu ve giderek artmasından endişe edilen olumsuz etkilerinin değerlendirilmesinin taşıdığı önem ortada. Keza, tarım sektörünün sera gazı salımları nedeniyle iklim değişikliğinin sebeplerinden biri olduğuna dolayısıyla salımlardaki azaltım hedefleri açısından sektöre önemli sorumluluk da düştüğü bir gerçek. Bu çalışma göstermiştir ki, geçtiğimiz 20 yıldan fazla zamandır uygulanmakta olan neoliberal politikaların tarım sektörüne verdiği darbeler ciddi boyuttadır; bu darbelerin iklim değişikliğiyle daha da derinleşmesi ihtimali ise çok yüksektir. Bu ihtimalin en doğrudan etkilerini yaşayacak olanların başında –tarım sektöründeki kırılgan kesimlerin dışında– gıdasını kırdan temin eden kentlilerin geleceğini tahmin etmek mümkündür. Dolayısıyla, gıda güvenliği kadar gıda güvencesi de risk altına düşmesi beklenen bir durumdur. İşte tam da bu nedenlerle, doğru politik adımların atılması açısından yukarıda çerçevesi betimlenen çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

Adaman, F., Arsel, M. ve Akbulut, B. (2019) “Neoliberal Developmentalism, Authoritarian Populism, and Extractivism in the Countryside: the Soma Mining Disaster in Turkey”, *The Journal of Peasant Studies*, 46(3): 514-536.

Adaman, F., Akbulut, B. ve Arsel, M. (2018) “Troubled Waters of Hegemony: Consent and Contestation in Turkey’s Hydropower Landscapes”, F. Menga ve E. Swyngedouw (Der.), *Water, Technology and the Nation-State*. Londra: Routledge, 96-114.

Adaman, F., Akbulut, B. ve Arsel, M. (2017a) (Der.) *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Taurus.

Adaman, F., Akbulut, B. ve Arsel, M. (2017b) “Introduction: Neoliberal Developmentalism in Turkey: Continuity, Rupture, Consolidation”, F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Tauris, 1-17.

Adaman, F., B. Akbulut ve Arsel, M. (2013) “Türkiye’de Çevre Siyasetinin Ekonomi-Politiki: Kurumlar ve Devletin İnşası”, A.F. Aysan ve D. Dumludağ (Der.), *Kalkınma Literatüründe Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: İmge, 49-76.

Agrawal, A. (2010) “Local Institutions and Adaptation to Climate Change”, R. Mearns ve A. Norton (Der.), *Social Dimensions of Climate Change: Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington, D.C.: World Bank, 173-198.

Agrawal, A. ve Perrin, N. (2009) “Climate Adaptation, Local Institutions and Rural Livelihoods”, International Forestry Resources and Institutions Program Working Paper #W08I-6. School of

Natural Resources and Environment, University of Michigan.

Ağaçayak, T. ve Keyman, F. (2018) “Water and Food Security in Turkey in a Changing Climate”, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul.

Ağaçayak, T. ve Öztürk, L. (2017) “Türkiye’de Tarım Sektöründen Kaynaklanan Sera Gazı Emisyonlarının Azaltılmasına Yönelik Stratejiler”, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul.

Akbulut, B. (2015) “Toprak Gaspsı; Düşman ‘Dışarıda’ Değil ‘İçeride’”, *Toprak Atlası*. Heinrich Böll Stiftung, İstanbul, 74-75.

Akder, H.A. (2010) “How to Dilute an Agricultural Reform: Direct Income Subsidy Experience in Turkey (2001-2008)”, B. Karapınar, F. Adaman ve G. Özertan (Der.), *Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy*. New York: Nova Science Publishers, 47-62.

Akram-Lodhi, A.H. ve Kay, C. (2010a) “Surveying the Agrarian Question (Part 1): Unearthing Foundations, Exploring Diversity”, *The Journal of Peasant Studies*, 37(1): 177-202.

Akram-Lodhi, A.H. ve Kay, C. (2010b) “Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates And Beyond”, *The Journal of Peasant Studies*, 37(2): 255-284.

Aksu, C., Erensü, S. ve Evren E. (Der.) (2016) *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*. İstanbul: İletişim

Akşin, H.D. (2014) *Structural Adjustment and Peasant Producers: The Political Economy of a Turkish Export Crop*. Yayımlanmamış doktora tezi. Institute of Social Studies, the Hague.

Akyüz, A.A. ve Demir, A.Y. (2016) "The Role of a Civil Society Organization in the Development of the Domestic Organic Market in Turkey", *Journal of Faculty of Political Science*, 54: 43-61.

Algedik, Ö. (2013) *İklim Değişikliği Eylem Planı Değerlendirme Raporu*. Tüvik-der, Ankara ve Heinrich Böll Stiftung, İstanbul.

Alkan, N. (2020) "Endüstriyel Tarıma Alternatif Aranıyor", *Birgün Ege* 1 Temmuz 2020. <https://www.birgun.net/haber/endustriyel-tarima-alternatif-araniyor-306762>

Allen, P., FitzSimmons, M., Goodman, M. ve Warner, K. (2003) "Shifting Plates in the Agrifood Landscape: The Tectonics of Alternative Agrifood Initiatives in California", *Journal of Rural Studies*, 19(1): 61-75.

Altieri, M.A. ve Koohafkan, P. (2008) *Enduring Farms: Climate Change, Smallholders and Traditional Farming Communities*. Third World Network, Penang, Malaysia.

Altieri, M. A. ve Nicholls, C. I. (2003) "Soil Fertility Management and Insect Pests: Harmonizing Soil and Plant Health in Agroecosystems", *Soil and Tillage Research*, 72(2): 203-211.

Altieri, M.A., Nicholls, C.I., Henao, A. ve Lana, M.A. (2015) "Agroecology and the Design of Climate-resilient Farming Systems", *Agronomy for Sustainable Development*, 35: 869-890.

Arsel, M., Adaman, F. ve Akbulut, B. (basılacak) "Political Economy of Environmental Conflicts: From Bergama Resistance to the Gezi protests", J. Jongerden (Der.), *Routledge Handbook of Turkish Politics*. Londra: Routledge.

Aslan, B. ve Demir, Y. (2016) "Organik Tarım Türkiye'yi Besler", *Toplum ve Bilim*, 138-139: 155-168.

Atasoy, Y. (2017a) "Repossession, Re-informalization and Dispossession: The 'Muddy Terrain'

of Land commodification in Turkey", *Journal of Agrarian Change*, 17(4): 657-679.

Atasoy, Y. (2017b) *Commodification of Global Agrifood Systems and Agro-Ecology: Convergence, Divergence and Beyond in Turkey*. Londra ve New York: Routledge.

Atasoy, Y. (2013) "Supermarket Expansion in Turkey: Shifting Relations of Food Provisioning", *Journal of Agrarian Change*, 13(4): 547-570.

Avcı, D. (2018) *Transformative Politics in Environmental Struggles: A Comparative Analysis of the Mining Conflicts in Intag, Ecuador and Mount Ida, Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi. Institute of Social Studies, the Hague.

Avcıoğlu, D. (1969) *Türkiye'nin Düzeni*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aydın, Z. (2010) "Neoliberal Transformation of Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10(2): 149-87.

Aysu, A. (2019) *Kooperatifler*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Aysu, A. (2014) "Osmanlı'dan Cumhuriyete Devlet ve Tarım: Yıkılış-Kuruluş-Çözülüş", A. Aysu ve M.S. Kayaoğlu (Der.), *Köylülükten Sonra Tarım*. İstanbul: Epos, 535-609.

Bakırcı, S. (2014) "Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikalarında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Sonrası", A. Aysu ve M.S. Kayaoğlu (Der.), *Köylülükten Sonra Tarım*. İstanbul: Epos, 236-278.

Bal, G. (2020) "2017'de 2 Milyon 100 Bin Olan Çiftçi Sayısı, 2020'de 2 Milyona Geriledi", *Cumhuriyet*, 1 Ağustos. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/2017de-2-milyon-100-bin-olan-ciftci-sayisi-2020de-2-milyona-geriledi-1755356>

Barnett, J. (2020) "Global Environmental Change II: Political Economies of Vulnerability to Climate Change", *Progress in Human Geography*, İlk basım Şubat 26: 1-13. <https://doi.org/10.1177/0309132519898254>

Bayraktar, U. (2019) "Şehirleşen Köyler, Güzelleşen Kentler: Kır-Kent Ayrımının Gri Alanları", *Saha Dergisi*, 5: 91-95.

Beddington, J., Asaduzzaman, M., Clark, M., Fernández, A., Guillou, M., Jahn, M., Erda, L., Mamo, T., Van Bo, N., Nobre, C.A., Scholes, R., Sharma, R. ve Wakhungu, J. (2012) *Achieving Food Security in the Face of Climate Change: Final Report from the Commission on Sustainable Agriculture and Climate Change*. CGIAR Research Program on Climate Change, Agriculture and Food Security (CCAFS). Copenhagen, Denmark. www.ccafs.cgiar.org/commission

Berke, M.Ö., Dıvrak, B.B. ve Dinç-Sarısoy, H. (2014) *Konya'da Suyun Bugünü Raporu*. WWF-Türkiye.

Bernstein, H. (2010) *Class Dynamics of Agrarian Change*. Agrarian Change and Peasant Studies Series, Fernwood Publishing & Kumarian Press.

Bingöl, O. (2012) "Tarımı Kadınlar Yapıyor, Kasketli Amcalar Değil", *Amargi Dergi*, 22 Ekim. <http://www.amargidergi.com/yeni/?p=629>

Birtek, F. ve Keyder, Ç. (1975) "Agriculture and the State. An Inquiry into Agricultural Differentiation and Political Alliances: the Case of Turkey", *Journal of Peasant Studies*, 2(4): 446-467.

Boğaziçi Üniversitesi Soma Araştırma Grubu (2015) *Ge-li-yo-rum Diyen Facia*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Borlu, Y. ve Glenna, L. (2015) "Fostering Consent in a Post-Fordist Regime: The Case of Industrial Maize Farming in Turkey", J. Shefner (Der.), *States and Citizens: Accomodation, Facilitation and Resistance to Globalization*. Emerald, 17-40.

Bradshaw, B., Dolan, H. ve Smit, B. (2004) "Farm-level Adaptation to Climatic Variability and Change: Crop Diversification in the Canadian Prairies", *Climatic Change*, 67(1): 119-141.

BÜGEM (2018) Tarım ve Orman Bakanlığı Bitkisel Üretim Verileri. <https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf> Erişim tarihi: 3 Ocak 2020.

Büke, A. (2019) "Cumhuriyet'in 100. Yılına Doğru Türkiye'nin Tarım ve Gıda Politikaları: Sorunlar ve Çıkış Yolları Üzerine", *Mülkiye İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Merkezi Politika Metinleri-3*, MİSAM, Ankara.

Candan, E. ve Özalp-Günel, S. (2013) "Tarımda Kadın Emeği", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1): 93-101.

Çalışkan, K. (2007) "Markets and Fields: An Ethnography of Cotton Production and Exchange in a Turkish Village", *New Perspectives on Turkey*, 37: 115-145.

Çalışkan, K. ve Adaman, F. (2010) "The Logic of Neoliberal Agricultural Reform Initiatives: Perspectives and Consequences", B. Karapınar, F. Adaman ve G. Özertan (Der.), *Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture*. New York: Nova, 87-103.

Çelik, C. (2017) "Kırsal Dönüşüm ve Metalaşan Yaşamlar: Soma Havzası'nda İşçileşme Süreçleri ve Sınıf İlişkileri", *Praksis*, 43: 785-810.

Çelik, F. (2016) *2017 Bütçe Sunumu*. Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara.

Çiftçi-SEN (2007) "Her 50 Saniyede 1 Çiftçi İflas Ediyor". <https://www.karasaban.net/her-50-saniyede-bir-ciftci-iflas-ediyor/>

Çobanoğlu A. (2016) "Endüstriyel Tarımın Bir Başka Biçimi: 'Sertifikalı Organik Tarım'", *Karasaban* 11 Nisan. <https://www.karasaban.net/endustriyel-tarimin-bir-baska-bicimisertifikali-organik-tarim-adnan-cobanoglu/>

Dağdemir, Ö. ve Küçükkalay, M. (1999) “Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 121-138.

Değirmenci, E. (2017) “Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma”, *Praksis*, 43: 765-783.

Dellal, İ., McCarl, B.A. ve Butt, T. (2011) “The Economic Assessment of Climate Change on Turkish Agriculture”, *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 12(1): 376-385.

Demirel-Atasoy, Z. (2019) *Türkiye’de Akıllı Tarımın Mevcut Durum Raporu*. Akıllı Tarım Platformu, Ankara.

Doğançayır, C.M. ve Kocagöz, U. (2018) “Mekanda Adalet ve Gıda”, *Beyond İstanbul-Mekanda Adalet ve Gıda*, 3: 5-7.

Doğançayır, C.M. ve Kocagöz, U. (2019) “Kent-Kır Arasında ve Ötesinde”. *beyond.istanbul*, 19 Şubat. <https://beyond.istanbul/kent-k%C4%B1r-aras%C4%B1nda-ve-%C3%B6tesinde-yerle%C5%9Fik-ve-ye%C5%9Feren-g%C4%B1da-a%C4%9Flar%C4%B1-9799a4665d26>

Doğançayır C.M. ve Yazıcı, S. (2018) “Tedarik Zinciri”, *Beyond İstanbul-Mekanda Adalet ve Gıda*, 3: 28-29.

DOKTAR (2019) *Çiftçinin Nabzı 2019*. <https://www.doktar.com/Files/ciftcinin-nabzi-2019 -doc-8.pdf>

Donat, İ. (2018) “Tarım Topraklarımız Alarm Veriyor”. <https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2113524-tarim-topraklarimiz-alarm-veriyor>

DSİ (2019) *Devlet Su İşleri 2018 Faaliyet Raporu*, DSİ, Ankara.

Dudu, D. (2017) “İklim Değişikliğiyle Mücadele için ‘Onarıcı Tarım’”, A. Atıl Aşıcı (Der.), *İklim İçin*

Yeşil Ekonomi Politikaları. Yeşil Düşünce Derneği, İstanbul Politikalar Merkezi ve Yeşil Avrupa Vakfı, İstanbul, 69-75.

Eakin, H. ve Luers, A.L. (2006) “Assessing the Vulnerability of Social-environmental Systems”, *Annual Review of Environment and Resources*, 31: 365-394.

ETC Group. (2017) *Who Will Feed Us? The Peasant Food Web vs. the Industrial Food Chain* (3. baskı). ETC Group.

Evrensel, Ö. (2018) “Türkiye’de Tohumun Metalaşma Süreci”, *Tarım ve Mühendislik*, 120: 4-18.

FAO (2019) *The State of Food Security and Nutrition in the World: Safeguarding against Economic Slowdowns and Downturns*. FAO, Roma.

FAO (2016) *Tarımsal ve Kırsal Geçimin Ulusal Cinsiyet Profili Türkiye*. Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü, Ankara.

FAO (2011) *Women in Agriculture: Closing the Gender Gap for Development*. FAO, Roma.

FAO (2010) *“Climate-smart” Agriculture: Policies, Practices and Financing for Food Security, Adaptation and Mitigation*. FAO, Roma.

FAO (2009) *The State of Food Security and Nutrition in the World: Economic Crises—Impacts and Lessons Learned*. FAO, Roma.

Folke, C., Hahn, T., Olsson, P. ve Norberg, J. (2005) “Adaptive Governance of Social-ecological Systems”, *Annual Review of Environment and Resources*, 30: 441-473.

Freidberg, S. (2017) “Big Food and Little Data: The Slow Harvest of Corporate Food Supply Chain Sustainability Initiatives”, *Annals of the American Association of Geographers*, 107(6): 1389-1406.

Friedmann, H. (1987) "International Regimes of Food and Agriculture since 1870", T. Shanin (Der.), *Peasants and Peasant Societies*. Oxford: Basil Blackwell, 258-76.

Günaydın, G. (2020) "Başka Bir Tarım ve Gıda Rejimi Mümkün", *Birgün*, 20 Temmuz. <https://www.birgun.net/haber/baska-bir-tarim-ve-gida-rejimi-mumkun-308969>

Günaydın, G. (2014) "Köylülüğün Dönüşümü", A. Aysu ve M.S. Kayaoğlu (Der.), *Köylülükten Sonra Tarım*. İstanbul: Epos, 457-533.

Gürel, B. (2013) "Türkiye'de Kırdan Sınıf Mücadelelerinin Gelişimi-II (1980-2012)." *Devrimci Marxizm*, 17/18: 47-104.

Gürel, B. (2008) "Türkiye'de Kırdan Sınıf Mücadelelerinin Gelişimi", *Devrimci Marxizm*, 6: 71-104.

Harris, L.M. (2006) "Irrigation, Gender and Social Geographies of the Changing Waterscapes of Southeastern Anatolia", *Environment and Planning D: Society and Space*, 24: 187-213.

Hasdemir, M. ve Hasdemir, M. (2016) "Türkiye'de Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Uygulamaları", International Conference on Eurasian Economies, 29-31 Ağustos, Kaposvar, Macaristan.

Hendrickson, M. K. ve Heffernan, W.D. (2002) "Opening Spaces through Relocalization: Locating Potential Resistance in the Weaknesses of the Global Food System", *Sociologia Ruralis*, 42(4): 347-369.

Holt-Giménez, E. (2002) "Measuring Farmers' Agroecological Resistance after Hurricane Mitch in Nicaragua: A Case Study in Participatory, Sustainable Land Management Impact Monitoring", *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 93: 87-105.

Holt-Giménez, E. ve Shattuck, A. (2011) "Food Crises, Food Regimes and Food Movements: Rumbblings of Reform or Tides of Transformation?", *The Journal of Peasant Studies*, 38(1): 109-144.

Horrigan, L., Lawrence, R.S. ve Walker, P. (2002) "How Sustainable Agriculture can Address the Environmental and Human Health Harms of Industrial Agriculture", *Environmental Health Perspectives*, 110(5): 445-456.

IPCC (2014) *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland.

IPES-Food (2016) *From Uniformity to Diversity: Paradigm Shift from Industrial Agriculture to Diversified Agroecological Systems*. International Panel of Experts on Sustainable Food Systems. Report 02. <http://www.ipes-food.org/>

İslamoğlu, H. (2018) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü* (3.baskı). İstanbul: İletişim.

İslamoğlu, H. (2017) "The Politics of Agricultural Production in Turkey", F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Tauris, 75-102.

İslamoğlu, H., Kaya, A.Y., Gülöksüz, E., Nizam, D., Çavdar, A., Karakoç, U. ve Yazıcı, G. (2008) *Türkiye'de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*. TÜBİTAK Raporu No: 106K137.

İşlar, M., (2016) "Su Gaspı mı, Su Hakkı mı? Neoliberal Hidrolik Misyon Çağında Türkiye'nin HES Sorunu", C. Aksu, S. Erensü ve E. Evren (Der.), *Sudan Sebepler: Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*. İstanbul: İletişim, 137-152.

Jerneck, A. (2018) "What about Gender in Climate Change? Twelve Feminist Lessons From Development", *Sustainability*, 10(3): 627.

Kadioğlu, M., Ünal, Y., İlhan, A. ve Yürük, C. (2017) *Türkiye'de İklim Değişikliği ve Tarımda Sürdürülebilirlik*. Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu.

Kadirbeyoğlu, Z. ve Konyalı, N. (2017) "Alternative Food Initiatives in Turkey", F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Tauris, 207-230.

Kadirbeyoğlu, Z. ve Özertan, G. (2010) "Water in Turkey: Neoliberal Policies, Challenges and The Road Ahead", B. Karapınar, F. Adaman ve G. Özertan (Der.), *Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture*. New York: Nova, 169-187.

Kalkınma Atölyesi (2016) *Türkiye'de Mevsimlik Tarımsal Üretimde Yabancı Göçmen İşçiler Mevcut Durum Raporu: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine*. Kalkınma Atölyesi, Ankara.

Kalkınma Bakanlığı Tarım Özel İhtisas Komisyonu (2014) *Tarım Arazilerinin Sürdürülebilir Kullanımı Çalışma Grubu Raporu*. Kalkınma Bakanlığı, Ankara.

Karabaş, S. (2019) *Geçmişteki Gelecek: Sürdürülebilirlik Arayışında Köylülüğün Yeniden Keşfi*. Ankara: Ürün Yayınları.

Karakaya, E. (2016) *Agro Food Systems Transitions? Exploring Alternative Agro Food Initiatives in İzmir, Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İzmir.

Karakaya-Ayalp, E. (2018) "Güncel Gıda Hareketinin Alternatifliği: Kavramsal ve Eleştirel Bir Derleme", *Beyond İstanbul-Mekanda Adalet ve Gıda*, 3: 67-71.

Karapınar, B., ve Özertan, G. (2020) "Yield Implications of Date and Cultivar Adaptation to

Wheat Phenological Shifts: A Survey of Farmers in Turkey", *Climatic Change*, 158(3): 453-472.

Karapınar, B., Özertan, G., Tanaka, T., An, N. ve Turp, M.T. (2020) *İklim Değişikliği Etkisi Altında Tarımsal Ürün Arzının Sürdürülebilirliği*. TÜSİAD Yayınları, İstanbul.

Karapınar, B., F. Adaman ve G. Özertan (Der.) (2010) *Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank's Strategy*. New York: Nova Science Publishers Inc.

Karaömerlioğlu, M.A. (2006) "The People's Houses and the Cult of the Peasant in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 34(4): 67-91.

Karaömerlioğlu, M.A. (2000) "Elite Perceptions of Land Reform in Early Republican Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 27(3): 115-141.

Kavak, S. (2016) "Syrian Refugees in Seasonal Agricultural Work: A Case of Adverse Incorporation in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 54: 33-53.

Kaya, A.Y. (2016) "Sermaye-Emek Kutuplaşmasının yeniden Üretimi: Acele Kamulaştırma Kararlarında HES'ler", C. Aksu, S. Erensü ve E. Evren (Der.), *Sudan Sebepler: Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*. İstanbul: İletişim, 65-92.

Kentel, F., Emre, P.Ö., Aydoğdu, D.G., Öztürk, A., Cansuz, Y. ve Çolak, M.O. (2017) *Kır Mekanının Sosyo-ekonomik ve Kültürel Dönüşümü: Modernleşen ve Kaybolan Geleneksel Mekanlar ve Anlamlar*; TÜBİTAK Proje No: 114K145.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2011) "Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 11(1): 60-86.

Kneafsey, M., Venn, L., Schmutz, U., Balázs, B., Trenchard, L., Eyden-Wood, T., Bos E., Sutton G. ve Blackett, M. (2013) *Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. A State of Play of Their Socio-economic Characteristics*. European Union Joint Research Center.

Kocagöz, U. (2016) Milli Tarım Projesi ve Kamu. karasaban.net. <https://www.karasaban.net/millitarim-projesi-ve-kamu/>

Kocagöz, U. (2019) “Kooperatifçiliğin Sarkacı”, *Gazete Duvar* 13 Ağustos 2019 <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/08/13/kooperatifciligin-sarkaci/>

Kocagöz, U. (2019) “Dayanışma Ekonomilerinin Felsefesi”, *Gazete Duvar* 31 Temmuz <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/07/31/dayanisma-ekonomilerinin-felsefesi/>

Kuş, M. (2019) *Climate Change Vulnerability in Agriculture and Adaptation Strategies of Farmers to Climatic Stresses in Konya, Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Kuyucu, T. (2017) “Two Crises, Two Trajectories: The Impact of the 2001 and 2008 Economic Crises on Urban Governance in Turkey”, F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Tauris, 44-74.

Lelandais, G.E. (2016) “Drought, Social Inequalities, Adaptation, and Farmers’ Mobility in the Konya Plain of Turkey”, McLeman vd. (Der.), *Environmental Migration and Social Inequality*, Springer, 91-102.

Magdoff, F. (2007) “Ecological Agriculture: Principles, Practices, and Constraints”, *Renewable Agriculture and Food Systems*, 22(2): 109-117.

MedECC (Mediterranean Experts on Climate and Environmental Change) (2019) *Risk Associated*

to Climate and Environmental Changes in the Mediterranean Region. <https://www.medecc.org/medecc-booklet-isk-associated-to-climate-and-environmental-changes-in-the-mediterranean-region/>

McMichael, P. (2009) “A Food Regime Genealogy”, *The Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139-169.

McMichael, P. (2000) “The Power of Food”, *Agriculture and human values*, 17(1): 21-33.

MİGA (Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı) (2012) *Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti*. Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul.

Mitchell, T., Tanner, T.M. ve Lussier, K. (2007) *We Know What We Need: South Asian Women Speak out on Climate Change Adaptation*. ActionAid, Londra.

Nelson, E., Tovar, L.G., Rindermann, R.S. ve Cruz, M.Á.G. (2010) “Participatory Organic Certification in Mexico: An Alternative Approach to Maintaining the Integrity of the Organic Label”, *Agriculture and Human Values*, 27(2): 227-237.

Newell, P. ve Taylor, O. (2018) “Contested Landscapes: The Global Political Economy of Climate-smart Agriculture”, *The Journal of Peasant Studies*, 45(1): 108-129.

O’Brien, K., Clair, A.L.S. ve Kristoffersen, B. (Der.) (2010) *Climate Change, Ethics and Human Security*. Cambridge University Press.

O’Brien, K., Eriksen, S., Nygaard, N.L. ve Schjolden, A. (2007) “Why Different Interpretations of Vulnerability Matter in Climate Change Discourses”, *Climate Policy*, 7(1): 73-88.

O’Brien, K. (2012) “Global Environmental Change II: From Adaptation to Deliberate Transformation”, *Progress in Human Geography*, 36(5): 667-676.

Oral, N. (2013) (Der.) *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politiği 1923-2013*. İstanbul: Notabene.

Önal, N.E. (2017) "Tarım ve Köylülük 'Sorun'larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi", *Praksis*, 43: 727-739.

Önal, N.E. ve Özalp, B. (2018) "Sustainability in Agriculture and Alienation in Agriculture: Arguments Derived from the Case of Turkey", *Beykoz Akademi Dergisi*, 6(2): 158-168.

Özcan, A. ve Strauss, E. (2016) "An Overview of the Impacts of Global Climate Change on Farmland in Turkey", *International Journal of Environmental Science and Development*, 7(6): 458-463.

Özden, F. (2017) "Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine", *Praksis*, 43: 741-763.

Özkaya, T. (Der.) (2015) *Başka Bir Teknoloji Mümkün*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Özlüer, F. (2019) "Türkiye'de Halkın Gıda Hareketi! Siyasal Temsili Müsterekleştirmek ve Yabancılaşmayı Aşmak". *Toplum ve Hekim*, 35(5): 356-368.

Öztürk, A., İdrisoğlu-Dursun, G., Sert, D.Ş. ve Gür, F. (2019) "Görünmeyen Kalp: Kapitalizmin Tarıma Nüfuz Etmeye Sürecinde Kadın Emegi ve Toplumsal Cinsiyet Sözleşmelerinin Müzakere Edilmesi". Dünya Gıda Günü Konferansı: Türkiye'de Tarım, Gıda ve Değişen/meyen Pratikler, Özyeğin Üniversitesi, İstanbul, 16 Ekim.

Öztürk, M. (2012) *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neo-liberal Age*. Wageningen Academic Publishers.

Öztürk, M., Jongerden, J. ve Hilton, A. (2018) "The (Re)production of the New Peasantry in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 61: 244-254.

Paker, H. (2017) "The 'Politics of Serving' and Neoliberal Developmentalism: the Megaprojects of the AKP as Tools of Hegemony Building", F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its*

Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan. Londra: I.B. Tauris, 103-119.

PAR (Platform for Agrobiodiversity Research) ve FAO (2011) *Biodiversity for Food and Agriculture: Contributing to food security and sustainability in a changing world*. http://www.fao.org/fileadmin/templates/biodiversity_paia/PAR-FAO-book_lr.pdf

Pelling, M. (2011) *Adaptation to Climate Change: From Resilience to Transformation*. Londra ve New York: Routledge.

Redman, M. ve Hemmami, M. (Der.) (2008) *Türkiye için Doğa Dostu Tarım Kitapçığı*. <http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/d/d/ddtp.pdf>

Renting, H., Marsden, T.K. ve Banks, J. (2003) "Understanding Alternative Food Networks: Exploring the Role of Short Food Supply Chains in Rural Development", *Environment and Planning A*, 35(3): 393-411.

Ribot, J. (2014) "Cause and Response: Vulnerability and Climate in the Anthropocene", *The Journal of Peasant Studies*, 41(5): 667-705.

Roep, D. ve Wiskerke, J.S.C. (2006) *Nourishing Networks: Fourteen Lessons about Creating Sustainable Food Supply Chains*. Reeds Business Information.

Rosset, P.M. ve Altieri, M.A. (2017) *Agroecology: Science and Politics*. Agrarian Change and Peasant Studies Series, Fernwood Publishing.

Saygılı, F., Kaya, A.A., Tunalı-Çalışkan, E., Erdölek-Kozal, Ö. (2019) *Türk Tarımının Global Entegrasyonu ve Tarım 4.0*. İzmir Ticaret Borsası ve Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir.

Shapiro-Garza, E., King, D., Rivera-Aguirre, A., Wang, S. ve Finley-Lezcano, J. (2020) "A Partici-

patory Framework for Feasibility Assessments of Climate Change Resilience Strategies for Small-holders: Lessons from Coffee Cooperatives in Latin America”, *International Journal of Agricultural Sustainability*, 18(1): 21-34.

Shiva, V. (1993) “Kadınların Yerli Bilgeliği ve Biyoçeşitliliğin Korunması”, M. Mies ve V. Shiva (Der.), *Ekofeminizm*. Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi, 271-283.

SKD (2018) *Sürdürülebilir Tarım İlkeleri İyi Uygulamalar Rehberi*. SKD Türkiye, İstanbul.

Sönmez, M. (2013) “90 Yıllık Sermaye Birikim Sürecinin Kilometre Taşları (1923-2013)”, N. Oral (Der.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası*. İstanbul: Notabene, 11-32.

Sultana, F. (2014) “Gendering Climate Change: Geographical Insights”, *The Professional Geographer*, 66(3): 372-381.

Şen, Ö.L. (2013) “A Holistic View of Climate Change and its Impacts in Turkey”, İstanbul Politikalar Merkezi, İstanbul.

Şentürk, Y. (2010) “Yarı Zamanlı Çiftçilik, Fındık Üretimi ve Fiskobirlik: Fındık Üreticileri Fındığına Nasıl Sahip Çıkabilir?”, Y. Şentürk ve S. Yardımcı (Der.), *Hacıyatmazı Devirmek: Neoliberal Pratiklere Karşı Kolektivite*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 49-90.

Taylor, M. (2018) “Climate-smart Agriculture: What Is It Good For?”, *The Journal of Peasant Studies*, 45(1): 89-107.

Taylor, M. (2015) *The Political Ecology of Climate Change Adaptation: Livelihoods, Agrarian Change and Conflicts of Development*. Londra: Routledge.

Taylor, M. (2013) “Climate Change, Relational Vulnerability and Human Security: Rethinking Sustainable Adaptation in Agrarian Environments”, *Climate and Development*, 5(4): 318-327.

Tekeli, İ. (2019) “Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiği Dönüşüm ve Kırsaldan Kopuş”, *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(6): 8-49.

Tezcan, F. (2017) *Börtü Böcek İçin Doğa Dostu Öneriler ve Ev Yapımı İlaçlar*. İzmir: Füsün & Serdar Tezcan.

Turhan, E. (2016) “Value-based Adaptation to Climate Change and Divergent Developmentalisms in Turkish Agriculture”, *Ecological Economics*, 121: 140-148.

Turhan, E., Cerit-Mazlum, S., Şahin, Ü., Şorman, A.H. ve Gündoğan, A.C. (2016) “Beyond Special Circumstances: Climate Change Policy in Turkey 1992–2015”, *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7(3): 448-460.

Turhan, E. (2014) *The Political Ecology of State-led Climate Change Adaptation: A Study of Labor-Intensive Agriculture from Turkey*. Yayımlanmamış doktora tezi. Institute for Environmental Science and Technology, Universitat Autònoma de Barcelona.

Türem, Z.U. (2017) “The State of Property: From the Empire to Neoliberal Republic”, F. Adaman, B. Akbulut ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan*. Londra: I.B. Tauris, 18-43.

Türkoğlu, N., Şensoy, S. ve Aydın, O. (2016) “Effects of Climate Changes on Phenological Periods of Apple, Cherry and Wheat in Turkey”, *International Journal of Human Sciences*, 13(1): 1036-1057.

TÜİK (2018) “Tarımsal İşletme Yapı Araştırması, 2016”, TÜİK Haber Bülteni, 19 Nisan. <http://www.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=24869>

TÜİK (2001) 2001 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmelerde (Hanehalkı) Anketi Sonuçları. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1003

TÜSİAD (2020) *Tarım ve Gıda 2020: Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Tarım ve Gıda Sektörünün Analizi*. TÜSİAD, İstanbul.

Ulukan, U. (2009) *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. İstanbul: SAV.

van der Ploeg, J.D. (2008) *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Londra: Earthscan.

Warner, B.P., Childers, D.L., Kuzdas, C. ve Stocks, G. (2018) "Smallholder Adaptation to Drought in Costa Rica's Crony Capitalist Rice Economy", *Development and Change*, 49(6): 1392-1421.

Weis, T. (2010) "The Accelerating Biophysical Contradictions of Industrial Capitalist Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10(3): 315-341.

World Bank (2015a) *Ending Poverty and Hunger by 2030: An Agenda for the Global Food System*. World Bank Group, Washington, D.C.

World Bank (2015b) *Future of Food: Shaping a Climate-Smart Global Food System*. World Bank Group, Washington, D.C.

Wrigley, N. (1997) "Foreign Retail Capital on the Battlefields of Connecticut: Competition Regulation at the Local Scale and its Implications", *Environment and Planning A*, 29(7): 1141-1152.

Yılmaz, G. (2009) *Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir mi?* İstanbul: Evrensel Basım.

EK-1

Tablo 1

Üreticiler				
No	Üretici #	Şehir	Konular	Tarih
1	Üretici 1	Muğla	Doğal tarım ve permakültür	30/06/2020
2	Üretici 2	Adana	Pamuk	11/12/2019
3	Üretici 3	Bilecik	Akıllı tarım uygulamaları	09/11/2019
4	Üretici 4	Mersin	Seracılık	11/08/2019
5	Üretici 5	Giresun	Fındık	08/08/2020
6	Üretici 6	Bayramiç	Doğal tarım ve permakültür	25/07/2019
7	Üretici 7	Bayramiç	Doğal tarım ve permakültür	26/07/2019
8	Üretici 8	Turgutlar	Doğal tarım ve permakültür	21/07/2019
9	Üretici 9	Bilecik	Organik üretim	09/11/2019
10	Üretici 10	İzmir	Karakılçık Buğdayı	20/07/2019
11	Üretici 11	İstanbul	Buğday	09/11/2019
12	Üretici 12	Mersin	Seracılık	09/11/2019
13	Üretici 13	Mersin	Seracılık	10/11/2019
14	Üretici 14	Mersin	Seracılık	11/11/2019
15	Üretici 15	Şanlıurfa	Pamuk	11/12/2019
16	Üretici 16	Konya	Mısır, Şekerpancarı	27/11/2019
17	Üretici 17	Ordu	Fındık	08/07/2019
18	Üretici 18	Ordu	Fındık	08/07/2019
19	Üretici 19	İzmir	Doğal tarım ve permakültür	19/07/2019
20	Üretici 20	Giresun	Fındık	08/08/2020
21	Üretici 21	Rize	Kivi, fındık, mandalina,	14/08/2020
22	Üretici 22	İzmir	Doğal tarım ve permakültür	19/07/2019
23	Üretici 23	Ayvalık	Zeytin	22/07/2019
24	Üretici 24	Bayramiç	Doğal tarım ve permakültür	24/07/2019
25	Üretici 25	Bayramiç	Doğal tarım ve permakültür	24- 30/07/2019
26	Üretici 26	Rize	Kivi	12/08/2019

Tablo 2

Katılımcı	İsim	Kurum (varsa)	Şehir	Konular	Tarih
1	Güldem Özatağan	Bağımsız Araştırmacı	İzmir	Belediyeler	19/06/2019
2	Emel Karakaya	İzmir Demokrasi Üniversitesi	İzmir	Alternatif gıda ağları	19/06/2019
3	Şevket Meriç	İzmir Büyükşehir Belediyesi/Tarım Daire Başkanlığı	İzmir	Belediyeler	18/07/2019
4	Tülin Akın	Vodafone Akıllı Köy/TABIT	Aydın	Akıllı tarım uygulamaları	20/07/2019
5	Cevdet Önder	Karoot Tohum Derneği	İzmir	Yerel tohumlar	21/07/2019
6	Aylin Bostan	Can Yücel Tohum Merkezi	İzmir	Yerel tohumlar	21/07/2019
7	Süheyla Doğan	Nusratlı Köyü Kültür Turizm ve Dayanışma Derneği/ Kazdağı Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Derneği	Çanakkale	Kooperatif ve Kaz Dağları maden mücadelesi	23/07/2019
8	Güneşin Aydemir	Buğday Çamtepe Ekolojik Yaşam Merkezi	Çanakkale	Doğal tarım ve permakültür	24/07/2019
9	Yonca Demir	Bağımsız Araştırmacı	Çanakkale	Organik tarım modellemeleri	27/07/2019
10	Barış Karapınar	Boğaziçi Üniversitesi	İstanbul	TİGEM'in faaliyetleri, tohum sektörü	10/08/2019
11	Oya Ayman	Marmariç Permakültür	İzmir	Doğal tarım ve permakültür	19/08/2019
12	Mehmet İrfan Mutluay	Çanakkale Belediyesi/Tarım Daire Başkanlığı	Çanakkale	Belediyeler	02/09/2019
13	Ulaş Bayraktar	Bağımsız Araştırmacı	Mersin	Alternatif gıda ağları	05/09/2019
14	Arca Atay	Nilüfer Belediyesi	Bursa	Kent Bostanları	06/09/2019
15	Ercan Sütlü	WWF-Türkiye	Bilecik	Akıllı tarım uygulamaları	10/09/2019
16	Derya Nizam Bilgiç	İzmir Ekonomi Üniversitesi	İzmir	Coğrafi işaretli ürünler	15/10/2019
17	Bir grup çalışan	Doğa Okulu	İzmir	Doğal tarım ve permakültür	17/10/2019
18	Tayfun Özkaya	Bağımsız Araştırmacı/Tarım Ekonomisi Derneği	İstanbul	Doğal tarım ve permakültür	18/10/2019
19	Bediz Yıldız	Bağımsız Araştırmacı	Mersin	Doğal tarım ve permakültür	08/11/2019
20	Bir grup üye	Çukurova İnsan Tohum ve Toprak Atölyeleri	Mersin	Doğal tarım ve permakültür	08/11/2019
21	Müge Kantar Davran	Çukurova Üniversitesi	Adana	Tarımda toplumsal cinsiyet	09/11/2019
22	Mehmet Ali Çullu	Harran Üniversitesi	Şanlıurfa	Tarımda sulama	11/11/2019

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ BAĞLAMINDA TARIMDA DÖNÜŞÜMÜN POLİTİK EKOLOJİSİ

Katılımcı	İsim	Kurum (varsa)	Şehir	Konular	Tarih
23	Sedat Benek	Harran Üniversitesi	Şanlıurfa	Tarımda sulama	11/11/2019
24	Bedros Kehye	Vakıflı Kooperatifi	Hatay	Doğal tarım ve permakültür	11/11/2019
25	Mehmet Özyavuz	Eski Harran Belediye Başkanı	Şanlıurfa	Pamuk	12/11/2019
26	Mahmut Özyavuz	Harran Ziraat Odası başkanı	Şanlıurfa	Pamuk	12/11/2019
27	Bişar İçli	Ekoloji Derneği Tarım Tohum Komisyonu	Diyarbakır	Doğal tarım ve permakültür	13/11/2019
28	Nasır Demirkıran	Tarım Orkam Sen	Diyarbakır	Doğal tarım ve permakültür, kooperatifler	14/11/2019
29	Aygül Sağır, İslim Korkmaz	Mezopotamya Kooperatifi	Şanlıurfa	Tarımda toplumsal cinsiyet	19/11/2019
30	Sabir Çakır ve ekibi	Eskişehir Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü	Eskişehir	Tohum ıslahı	26/11/2019
31	Hüseyin Doğançukuru ve dernek üyeleri	Konya Önder Çiftçi Derneği	Konya	Akıllı tarım uygulamaları	27/11/2019
32	Çumra Ziraat Odası	Konya Şeker/ Pankobirlik	Konya	Şeker üretimi	27/11/2019
33	Mehmet Karlı	Emekli İlçe Tarım Müdürü	Konya	Doğal tarım ve permakültür	28/11/2019
34	Sait Kocabay	TİGEM	Ankara	TİGEM'in faaliyetleri, tohum sektörü	16/12/2019
35	Yıldray Lise, Melike Kuş, Uğur Zeydanlı	Doğa Koruma Merkezi	Ankara	İklim odaklı tarım projeleri	17/12/2019
36	Bekir Engürülü	Tarım Sigortaları ve Doğal Afetler Daire Başkanlığı	Ankara	TARSİM	17/12/2019
37	Evetta Zenina	FAO	Ankara	İklim Değişikliği alanında kamu ile işbirlikleri	18/12/2019
38	Gökhan Özertan	Boğaziçi Üniversitesi	İstanbul	İklim odaklı tarım projeleri	05/05/2019
39	Neptün Soyer	Hıdırlık Kooperatifi	İzmir	Tarımda toplumsal cinsiyet	18/07/2019
40	Elif Berbez, Ahmet Boz	Tat Konserve Ar-Ge	İstanbul	Sözleşmeli tarım	28/08/2020

Tablo 3

13 Haziran Çalıştayı (13.06.2019)	
Katılımcılar	Kurum
Arzu Balkuv	WWF-Türkiye
Güldem Özatağan	Bağımsız araştırmacı
İlayda Gülsüm Çamlı	Üretici/Yabani Tarım
Kutsi Yaşar	Fındık-Sen
Murat Bayramoğlu	Kırsal Kalkınma Sorumlusu Saha Çalışmaları Yöneticisi - Özyeğin Üniversitesi
Murat Öztürk	Kırklareli Üniversitesi
Tuğba Karaağaç	Mercator-IPC Fellow/TEMA
Zafer Yenal	Boğaziçi Üniversitesi

Tablo 4

Yerel Çalıştaylar		
No	Çalıştay	Katılan üretici sayısı
1	30 Temmuz 2019 Çanakkale Çalıştayı	20
2	6 Ağustos 2019 Ordu Çalıştayı	10
3	9 Kasım 2019 Adana Çalıştayı	9

Tablo 5

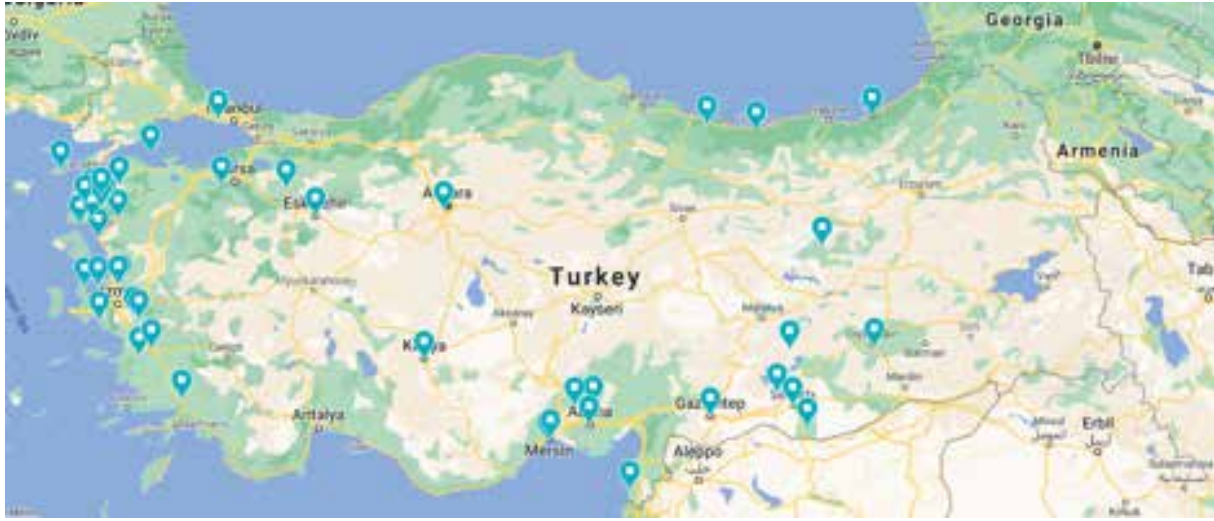
23 Ekim 2019 Akıllı Tarım Çalıştayı	
Katılımcılar	Kurum
Barış Karapınar	Boğaziçi Üniversitesi
Ferit Semih Anılmış	Önder Çiftçi DD
Gökhan Özertan	Boğaziçi Üniversitesi
Handan Giray	Isparta Üniversitesi
Kerem Ekçi	Tarla İO
Korhan Yüzbaşıoğlu	Önder Çiftçi DD
Lukas Riad	Tzoumakers, Açık Kaynak
Mehmet Çıkrıklı	Önder Çiftçi DD
Pelin Oğuz	Mercator-İPM
Raşit Yılmaz	Önder Çiftçi DD
Soner Şimşek	Yurttaşlık Derneği
Şevket Meriç	İzmir Büyükşehir Belediyesi
Yaşar Kambur	Yurttaşlık Derneği
Zafer Yenil	Boğaziçi Üniversitesi
Zerrin Çelik	TAGEM
Zühre Aksoy	Boğaziçi Üniversitesi

Tablo 6

6-7 Ocak 2020 Mini Konferans	
Katılımcılar	Kurum
Barış Karapınar	Boğaziçi Üniversitesi /İPM
Begüm Özkaynak	Boğaziçi Üniversitesi
Burak Gürel	Koç Üniversitesi
Cem İskender Aydın	Boğaziçi Üniversitesi
Derya Nizam Bilgiç	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Fatih Tatari	Yerküre Kooperatifi
Güldem Özatağan	Bağımsız Araştırmacı
Hurichan İslamoğlu	Boğaziçi Üniversitesi
İlkay Dellal	Ankara Üniversitesi
İrem Daloğlu	Boğaziçi Üniversitesi
Murat Öztürk	Kırklareli Üniversitesi
Orkun Doğan	Yerküre Kooperatifi
Pınar Uyan Semerci	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Selma Değirmenci	Kadıköy Tüketim Kooperatifi
Sinan Erensü	İPM
Tayfun Özkaya	Tarım Ekonomisi Derneği
Zafer Yenil	Boğaziçi Üniversitesi
Zeynep Kadirbeyoğlu	Boğaziçi Üniversitesi
Zühre Aksoy	Boğaziçi Üniversitesi
Zülcüf Aydın	Bağımsız Araştırmacı

EK-2

Harita 1: Saha Ziyaretleri

Kaynak: Google Haritalar

İPM

İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI ÜNİVERSİTESİ
STIFTUNG MERCATOR GİRİŞİMİ

ISBN: 978-605-70139-1-0

İstanbul Politikalar Merkezi
Bankalar Caddesi No: 2 Minerva Han 34420
Karaköy, İstanbul Türkiye

 +90 212 292 49 39

 +90 212 292 49 57

@ ipc@sabanciuniv.edu

w ipc.sabanciuniv.edu